

ASOCIAȚIA ARHEO VEST
TIMIȘOARA

ARHEOVEST

VII₂

-IN HONOREM SABIN ADRIAN LUCA-

Interdisciplinaritate în Arheologie

Timișoara, 23 noiembrie 2019

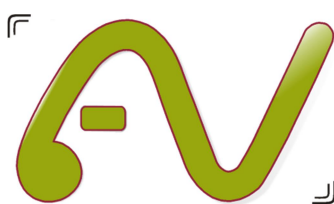

JATEPress Kiadó
Szeged
2019

Editor: Sorin FORȚIU
Coordonator: Dorel MICLE
DVD-ROM: Adrian CÎNTAR
WEB: Sorin FORȚIU și Claudiu TOMA

Coperta: Alice DUMITRAȘCU
Foto: Sabin Adrian LUCA; **Editare grafică:** Aurelian SCOROBETE

Această lucrare a apărut sub egida:

**Asociația
ArheoVest
Timișoara**

© **ArheoVest, Timișoara, 2019**
Președinte Lorena SMADU
www.arheovest.com

ISBN 978-963-315-419-9 (Összes/General)
ISBN 978-963-315-418-2 (II. kötet/volumul)

*Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în totalitate
autorilor.*

*DVD-ROMul conține contribuțiile în varianta color precum și imaginile
la rezoluția maximă trimisă de autor.*

~ **DOSAR** *CHAMA* ~

DUBLA FORTIFICAȚIE MEDIEVALĂ DE LA CHAMA (COM. SÂNANDREI, JUD. TIMIȘ)

*Sorin Forțiu**

* cercetător independent; <http://www.banat.ro/academica.htm>, sorinfortiu@gmail.com

Abstract. Just 5 km north from the edge of Timișoara city, Timiș county, România, halfway between Sânandrei and Cerneteaz (on the road DC58), are the remains of the double medieval fortification from *Chama*. Even if it has been known in scientific circles since the mid-nineteenth century and it was investigated invasively in 1929, *Chama* is almost unknown to today's scientific community. With this study I want to raise a little bit the veil of ignorance surrounding this unique late medieval fortification.

Keywords: *Chama / Choma*, late medieval fortification, Timișoara / Temesvár, Banat.

În apropiere de Timișoara se află dubla fortificație medievală de la *Chama*, din câte știu unică în regatul medieval al Sfântului Ștefan. Chiar dacă a fost cunoscută în mediile științifice încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, cercetată chiar invaziv în anul 1929, ea a rămas o mare necunoscută pentru comunitatea științifică de azi. Prin prezentul studiu doresc să ridic puținel vălul necunoașterii de pe acest unicat.

1. Localizare

La doar 5 km¹ de marginea municipiului Timișoara, spre nord, la jumătatea distanței dintre localitățile Sânandrei și Cerneteaz, lângă drumul de pământ DC58², care unește cele două localități, se află rămășițele unei fortificații și urmele unui târg medieval (**Fig. 1**). În apropiere, la ~1 km spre E, curge o apă care poartă cele mai multe nume dintre toate cele care scaldă Banatul³; în această zonă el se numea *Nyarad* (l.g.;

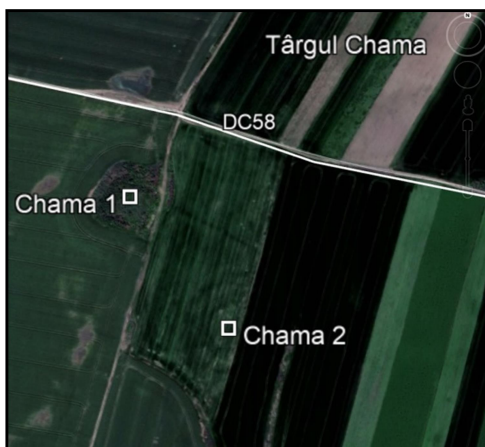
Notă: în acest studiu citarea se face prin intermediul textului oferit *italic* (încălinat). Dacă textul citat conține la rândul său text *italic*, atunci acesta este oferit aici cu scris normal.

Părți din acest studiu au fost prezentate public, sub titlul *Câte ceva despre fortificațiile medievale de la Chama din apropierea Timișoarei; "un monument care nu a fost apreciat îndeajuns"*¹, în cadrul Simpozionului internațional *ArheoVest – Interdisciplinaritate în Arheologie*, Ediția a VI-a: *In Memoriam Marian Gumă*, Universitatea de Vest - Timișoara, 24.11.2018.

¹ sunt 11 km în linie dreaptă din centrul municipiului Timișoara.

² acesta este primul drum la dreapta, pe drumul E671/69 Timișoara–Arad, după intersecția spre Sânandrei. Ruinele sunt la ~1,3 km E de E671/69.

³ Conform *Franzische Landesaufnahme*^a, ea se numea (din amonte, spre aval): *NN* – trece prin *Vale Fibis* – *NN* – (din dreptul satului *Szécsány* (Seceani) apare) *Mátka Bach* (i.e. *pârâul Matca*) – trece prin *Vale Fibis* – *Mátka Bach* – trece prin *Vale Magyarus* (Măgheruș) – *Mátka*

Nyárád -l.m.), în sec. XIX, pentru ca azi să fie cunoscut aici drept Măgheruș. Ruinele cetății (45°51'22"N, 21°13'7"E) se mai văd și în teren⁴, chiar dacă fortificația mare (*Chama 1*) este năpădită de o densă vegetație arbustivă și este inaccesibilă, iar cea mică (*Chama 2*) a dispărut vizual datorită agriculturii. Pe suprafața sitului *Chama 2* se găsesc din abundență artefacte. Târgul *Chama* este loca-

Fig. 1. Localizarea dublei fortificații medievale de la Chama (Google Earth modificat).

lizat la NE de ruinele *Chama 1*, pe partea cealaltă a DC58, și are dimensiunile de circa 300 × 300 m (~9 ha⁵).

2. Denumire

Sistemul de fortificații de la *Chama* apare în istoriografie sub mai multe nume:

- hărțile din a doua jumătate a secolului al XIX-lea indică *Nyarad Schanze* (l.g.; *fortificația Niarad* -l.r.);
- istoriografia pozitivistă maghiară a folosit denumirea de *Nyárádi sánczvár* sau *Nyárádi földvár* (l.m.)⁶;
- Ioachim MILOIA amintește de *Cetățuia de pe teritoriul satului [Cerneteaz] spre Sântandrei*, cu precizarea că *Este cunoscut sub denumirea de Cetățuia de localnici*⁷;
- în fișele de sit ale asociației *ArheoVest* din Timișoara apare drept *Sânandrei-3 / La Cetățuia*;

Bach – (în dreptul satului *Szt. András* (Sânandrei) devine) **Nyarad Bach** – (după satul *Szalkálháza* (Săcăláz) devine, după ce s-a unit cu *Saugrau Bach*.) **Berekszó Bach** (serb[ische]: *Bara*)), care, în amonte de Cerneteaz, până la Remetea Mică, se numește tot **Berekszó** |: **Beregsau**:| **Bach** – se unește cu **Alte Bega** (Bega Veche) în dreptul satului *Bobda* (Bobda).

Conform *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, pârâul încă apare drept **Nyárad p[atak]**. (i.e. *pârâu*) în dreptul localității *Uj Bessenyo* (Dudeștii Noi) și doar în aval de satul *Beregszó* (Beregsău Mare) își schimbă denumirea în **Beregszó p[atak]**.; se unește cu **Alte Bega** (Bega Veche) în dreptul satului *Bobda* (Bobda).

Pentru o confuzie totală, astăzi, partea de până la Sânandrei se numește ... Bega Veche, iar apoi Măgheruș, până la Murani. Bega Veche de azi continuă paralel cu acesta până la Pișchia. Ce mai contează că Bega (nici cea "veche", nici cea "nouă"!) nu a curs vreodată printre dealurile Lipovei!

^a pe *Josephinische Landesaufnahme* pârâul nu este numit.

Am reprodus aici nota 138 din studiul *Mappa Von dem Temesva[r]er. District. ... Im Jahr 1720*. propus spre publicare unui alt anuar.

⁴ vizualizarea folosind utilitarul *Google Earth* este mai bună pentru *Chama-1*.

⁵ pentru alte detalii, *vide* Micle *et alii*, 2007, p. 26: *Obiectivul 34*.

⁶ Pontelly, 1884; *Idem*, 1885.

⁷ Miloia, 1929, p. 61.

-într-un repertoriu al descoperirilor perieghetice din Câmpia Vingăi și Dealurile Lipovei, publicat în 2007, prin care se introducea în circuitul științific și târgul *Chama*, autorii folosesc [Sânandrei-] *Obiectivul 34* și [Sânandrei-] *La Cetățuie*⁸;
-în *Repertoriul Arheologic Național* (RAN), sub Cod RAN 158662.02, apare *Cetatea de la Sânandrei-La Cetățuie*.

Pentru că atestarea sa documentară în anul 1520 se face prin intermediul lui *Petro Lukachy castellano castru Choma*⁹ (l.l.; *Petru Lucaci castelan al cetății Choma* - tr.m.), îmi pare normal să folosesc această formă, care apare și la atestarea documentară a localității prin parohia romano-catolică existentă aici (*Chama*, 1333).

Toponimul îl vom găsi în diferite grafii: *Chama* / *Choma* (l.l., documente medievale), *Ćoma* (1554, 1569, 1579), *Schoma* (1717), *Csoma* (1720), *Csania* (1761)¹⁰. Personal, în acest studiu am optat pentru varianta inițială *Chama*¹¹, care este un toponim provenit dintr-unul dintre (pre)numele cele mai populare de pe întinsul regatului Sfântului Ștefan în perioada arpadiană (apare și ca *Shama*, *Cyama* etc.).

3. Etimologie

În cazul moșiei și târgului aflat la N de Timișoara, până în anul 1520, documentele sunt destul de consecvente în a indica forma toponimică *Chama*. Parese că doar la începutul sec. XVI are loc schimbarea în *Choma*. Azi, *Chama* / *Choma* are echivalentul *Csama* / *Csoma* în limba maghiară.

Numele este purtat nu doar de mai multe locații din regatul medieval ungar (în comitatele Baranya, Bereg, Bihor, Nitra, Nógrád, Ugocea), ci și de insula *Chama*, de pe râul Zala (1253). Apare și în toponime compuse: *Chamaköz* (Ciumești, Ciomocoș), *Chamafalu* / *falva*, *Chamay*, *Chamafaya* (Ciumăfaia), *Nogchamakaz* (Ciomocoșul Mare) etc. Îl găsim drept (pre)nume masculin (1141–'61) și feminin (1264), drept poreclă (1395), iar mai târziu figurează chiar și ca nume de familie (1402). Pare că nu-i ungu-resc, dar îl întâlnim în limbile maghiară (*Csoma*; azi, Čamovce - atestat 6.04.1240), română, bulgară, sârbă, croată, poloneză, ucrainiană, rusă, italiană¹² și în documentele latine pertinente regatului medieval ungar.

În anul 1891, NAGY Géza observa că *Csama* se regăsește identic în limba tătarilor din Kazan, unde are înțelesul de *măsurare cu ochiul, presupunere (supoziție)*. Aici cuvântul provine din turca comună, *csin*, *csene*, *szen* = *mér* (l.m.) = *măsura* (l.r.) și are echivalențe în limbile uigură, ciagatai, chirchiză, altaică și ciuvașă. El observa că în neamul Teküle, pe la 1312–'17 și Wass de Țaga purtători ai numelui *Chama* apar alternativ și drept *Chana*, iar acest ultim cuvânt în limbile ciuvașă și udmurtă înseamnă *csóka*

⁸ Micle *et alii*, 2007, p. 26: *Obiectivul 34*.

⁹ Bárány, 1845, pp. 49–52 (bis), doc V; *Idem*, 1848, pp. 37–40 (bis), doc X; *DB*, I, pp. 286–293, doc 88, 89 (text original și traducere în limba română).

¹⁰ *vide infra*.

¹¹ Pe baze strict fonetice, Zoltan IUSZTIN a propus reconstituirea *Cioma*, prin traducerea modernului *Csoma* (l.m.)^a, dar mai degrabă ar trebui să fie *Ciomo*, precum în *Chamaköz* – Ciomocoș sau *Nogchamakaz* – Ciomocoșul Mare.

^a Iusztin, 2018, p. 174.

¹² Pócsa, 1995 *apud* Farkas, 1995, p. 6.

(l.m.) = *cioacă*, *cioară* (l.r.)¹³. Peste doar doi ani, în marele lexicon *Pallas* (1893), se indică faptul că *Csama* ar proveni din limba turcă și ar înseamna *gros*, *masiv*, *solid*, iar *csoma* este o *umflătură/bubă* cu *abces/cangrenată* sau una *ghinduroasă*, cuvântul fiind găsit atât în dialectul secuilor cât și în limba maghiară și provine tot din limba turcă¹⁴. În 1914, VÁMBÉRY Ármin arăta un cuvânt *čama* existent în limba turcă cu înțelesul de *mérték* (l.m.)¹⁵ = *măsură* (l.r.). În anul 1950, BENKŐ Lóránd schimbă paradigma atunci când afirmă că *Csoma* aparține categoriei numelor ungurești din perioada arpadiană fără o explicație etimologică, care pot proveni din cuvinte ungurești mai vechi¹⁶, iar această opinie pare că a devenit azi norma¹⁷. În opinia mea, etimologia toponimul *Chama* / *Choma* nu este încă clarificată.

4. Menționări istorice

Conform registrelor zeciuiei papale din perioada 1332–'37, Benedict este sacerdot al parohiei romano-catolice din *Chama*, care este situată la N de râul Timiș și aparține de arhidiaconatul cu același nume:

1333: *De archidyaconatu Timisiensi ... Item Benedictus de Chama solvit III. fertones*¹⁸.

Atestarea documentară¹⁹ a parohiei romano-catolice și a localității *Chama*.

1334: (plata a doua) *Item sacerdotes ex ista parte Tymisi ... Item Benedictus de Chama solvit XXXVII banales*.

1335: *Isti sunt sacerdotes in archidyaconatu Timisiensi ex ista parte Tymisi ... Item Benedictus de Chama solvit XLVIII banales*²⁰.

22.04. *Noi magistrul Thouca comitele de Timiș și cei patru juzi ai nobililor din același [comitat Timiș] dăm de știre că venind în fața noastră Petru de Bathij (i.e. Batin²¹ -n.m.) s-a plâns că Ioan, zis Tompa, slujitorul lui Ștefan, fiul lui Bodo, judele de Chama și Ștefan judele (sic! villicus), zis Feier, din aceeași Chama,*

1337: *cu alți oaspeți din același [sat -sic! târg -n.m.] au prins pe un slujitor [al său] numit Ioan, fără de nicio vină a acestuia, pe care îl trimisese el la târg la Chama, luându-i calul și toate bunurile sale. Iar după aceea, în joia dinaintea sărbătorii Învierii Domnului (17.04.), venind acasă de la Timișoara a găsit, pe moșia numită Bodon, multe oi și vite de-ale oaspeților din Chama păscând în bucate și când a pus să alunge acele oi și vite din aceste bucate*

¹³ Nagy, 1891, pp. 118–119 (*Csama*, *Csana*).

¹⁴ *Pallas*, IV (sub voce *csama*, *csoma*).

¹⁵ Vámbéry, 1914, p. 199. Vide și la *csomó* (nod) cu un *čomak* (l.t.) = *gomb*, *bunkó* (l.m.) = *nasture*, *măciucă* (l.r.) (*Ibidem*, p. 147).

¹⁶ Benkő, 1950, p. 21.

¹⁷ *Csoma ismeretlen eredetű magyar személynévből származó férfinév* (Ladó, Bíró, 2005, p. 45).

¹⁸ 4 fertuni = o marcă de Ag.

¹⁹ Tot acum este atestată și parohia romano-catolică din *Sancto Andrea* (azi, Sănandrei).

²⁰ *MV*, 1887, p. 148, 157, 160; pentru limba română vide *DIR*, XIV, C. Tr, II, p. 227, 241, 245.

²¹ La S de Pișchia și la V de Bencecu de Jos, pe malurile unui râu, care azi încă se numește Băcin, existau, în perioada medievală (atestat 1330) și chiar mai târziu, două moșii cu numele Batin (l.r.) / Batin (l.m.): Batinul de Jos / Alsó / Dolni, Veliki (Mare) și Batinul de Sus / Felső / Gorni, Mali (Mic) (Engel, 1996, p. 26), care nu au nimic de-a face cu locațiile Benececu de Jos/Sus.

și a voit să bată pe copii sau păstorii [care erau cu ele], după cum li se cădea pentru asemenea [ispravă], numiții Ioan zis Tompa și Ștefan judele din Chama, cu mulți tovarăși ai lor din acel Chama, tăbărând asupra-i cu mâini înarmate și cu sufletele mânioase au voit chiar să-l ucidă cu aruncături de săgeți și alte arme, chiar pe moșia lui numită Bodon²². Și au ucis cu aruncăturile de săgeți un cal al său prețuind mai mult de 20 de mărci și un alt cal al slujitorului său, săvârșind împotriva lui alte multe fapte nelegiuite. Și [Petru de Bathij] a cerut [să trimitem] oamenii noștrii, care să vadă și să se încredințeze că acest lucru este adevărat.

Drept aceea, noi am trimis pe unul dintre noi, pe comitele Ștefan, zis Genge și pe Dominic, fiul lui Benche, care întorcându-se la noi ne-au spus că de curând au aflat că [acel] cal al susnumitului Petru de Bathij și calul slujitorului său au fost uciși de suszișii oaspeți din Chama pe moșia acelui Petru de Bathij, numită Bodon, și au văzut acei cai [zăcând] morți, și au mai aflat dela mulți că pe însuși acest Petru de Bathij ar fi voit să-l ucidă dacă ar fi putut. Dat marți după sărbătoarea învierii Domnului, în anul aceluiasi o mie trei sute treizeci și șapte.

<Pe verso: scrisoare de întâmpinare și cercetare pentru magistrul Petru de Bathij împotriva lui Ioan, zis Tompa, vicejudele (sic?²³) de Chama și Ștefan judele și alți oaspeți din același [sat -sic! târg -n.m.]>²⁴

În 1337, avem de-a face cu o moșie (fostă? regală) Chama locuită de *hospites* / *oaspeți* / coloniști²⁵, care au drept de târg²⁶ și au propriile lor structuri de conducere (jude și *villicus*). Sunt aceștia niște oaspeți germani? Nu, mai degrabă unguri; judele *Stephanus* e fiul lui *Bodo*, care este un nume unguresc, iar slujitorul său *Johannes* e cunoscut drept *Tompa*, un cuvânt unguresc, care în limba română înseamnă *tâmp*, *cârn*, iar *villicusul* *Stephanus* e zis *Feier* (l.m.) / *alb* (l.r.). Să mai amintim că la Timișoara avem atestați *hospites* doar peste 4 ani²⁷ (1341)!

22.04. Andrei de Achad²⁸, slujbaş (*Officialis*) al magistrului Gall, fost notar regal, a **1341:** atacat violent, la ordinul domnului său, în duminica dinaintea sărbătorii feri-

²² la NE de Chama, pe malul stâng al pârâului Niarad (harta Kratochwill-Engel, 1996; Engel, 1996, p. 32).

²³ Notița de pe verso este făcută de aceeași mână și-l indică pe *Johannem dictum Tumpa vicejudicem* de Chama, dar textul documentului arată că *Johannes*, zis *Tompa* este doar *seruiens* / slujitorul lui *Stephanus*, judele din Chama.

²⁴ *DIR*, XIV, C. Tr, III, pp. 409–410, doc 324; pentru original Ortway, Pesty, 1896, pp. 44–45, doc 31 și DL 51054.

²⁵ *hospites* = din sec. XIII, orice grup –nu doar germanici!– de transferați pe o nouă stăpânire, care are statut special (Rusu, 2005, p. 327, cu bibliografia).

²⁶ deci, localitatea lor nu este doar un simplu sat, ci un târg (*oppidum* -l.l.).

²⁷ Ortway, Pesty, 1896, pp. 69–71, doc 37.

²⁸ la ~5 km NE de Chama, pe malul drept al râului cunoscut, azi, drept Măgheruș în această zonă. Rezultatele cercetărilor periegetice sistematice în zonă au fost prezentate în Micle *et alii*, 2007, pp. 22–23 (voi reveni asupra zonei într-un alt studiu).

citului mucenic Gheorghe²⁹, moșia numită *Herdeuhyg*³⁰ a magistrului Petru de *Baach*³¹ (și *Bach*³²) și a rănit cu primejdie de moarte 9 oameni de pe acea moșie, printre care și pe fratele magistrului Petru de *Baach*, Mihail și două femei, precum și 4 cai, iar un cal a fost ucis³³.

5.05. la solicitarea magistrului Petru de *Baach*, comitele Paul, judele curiei regale,
1341: ordonă capitlului din *Orod*³⁴ să facă cercetări referitoare la atacul lui Andrei de *Achad*, împreună cu unul dintre oamenii regelui nominalizați pentru aceasta -i.e. Dominic de *Peturd* zis *Chortan* sau Nicolae, fiul lui *Baruch* de *Berle*³⁵.

19.05. capitlul din *Orod* scrie regelui Carol Robert de Anjou referitor la investigațiile
1341: făcute de către Nicolae, fiul lui *Baruch* de *Berle*³⁵ și clericul Petru, măsurătorul (*chorus*) capitlului, mai ales în rândurile oaspeților din Timișoara și a celor din *Chama* și a vecinilor, care au hotar comun (*cometaneis*) cu satul *Achad*, iar acuzațiile aduse de către magistrul Petru de *Baach* se confirmă³⁶.

Atestarea documentară a primilor *hospites de Themeswar*.

4.06., Pentru meritele militare dovedite în anul 1386, în luptele desfășurate în distric-
5.06., tul Beregsău contra partizanilor unguri, slavi și valahi ai banului Ioan de *Hor-*
25.06., *wathy*, fiul lui Petru, de *genere* Bancsa, apoi cu Ștefan *Konth* de *Hedrihwara*
3.07., pentru redobândirea insulei *Iwanych* și cu Ștefan, comite de *Modrusa* și din
17.10. nou cu banul Ioan în districtul *Chewrog*, regele Sigismund de Luxemburg dă-
1387: ruiește *Possessionis nostre Regalis Chama* vocate în *Comitatu Themesiensi*
site, împreună cu toate pertinențele și utilitățile sale, în vechile și adevăratele
sale hotare, lui Nicolae, și prin el lui Ioan și Ștefan, frații săi, toți fiind feciorii

²⁹ *dominico proximo ante festum beati Georgij martiris proxime*. În anul 1341, sărbătoarea fericitului mucenic George (24 aprilie) a căzut într-o zi de marți.

³⁰ Erdőhegy (l.m.; Erdő+hegy = pădure + munte = Pădurea Muntelui -l.r.), lângă Bencecu de Jos, jud. Timiș (Suciu, II, p. 339; Vistai, I, p. 283). Dacă acest Erdőhegy este la N de Bencecu de Jos, îmi pare mai plauzibil ca *Baach* să nu fie o formă pentru Bács³¹ (l.m.), ci pentru Bătin (l.m.) (vide supra nota 21), iar Petru de *Ba(a)ch* (1341) ≡ Petru de *Bathij* / *Bathy* (1337).

³¹ Bács (l.m.); la ~2 km NNV de Dumbrăvița (jud. Arad) și la ~3,5 km NE de Căpruța (jud. Arad), dealul *Kapu Voșin* (*Franzische Landesaufnahme*, 1819-'69) / *Capu Vucina* (*Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869-'87) îi păstrează încă amintirea (Suciu, II, p. [292: *Capul Voșiu* -sic?]; Vistai, I, p. 48). Cum devine Bács → *Voșin* (*Voșiu* -sic?) / *Vucina* nu se mai argumentează. Dubitativ, CSÁNKI Dezső credea că vede un *Bacsa*(?) / *Bácsa* (l.m.) înșiruit alături de Căpruța și Dumbrăvița (jud. Arad), într-un document din anul 1471 (Csánki, 1890, p. 764), iar concluziile istoriografice ulterioare au absolutizat această simplă opinie. Între Căpruța și Bencecu de Jos sunt ~55 km în linie dreaptă, iar la N de Bencecu de Jos încă figurează *Vale Visias* pe *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* (1869-'87).

³² dar editorii nu sunt siguri dacă nu este cumva *Bath* (Ortvay, Pesty, 1896, pp. 69-71, doc 37, vide nota de la p. 70).

³³ DL 51142; Ortvay, Pesty, 1896, pp. 69-71, doc 37; *DIR*, XIV, C. Tr, IV, p. 24, doc 29. Maria HOLBAN interpretează greșit acest caz a fi legat cu un altul din 1337 (Holban, 1962, p. 10/66).

³⁴ azi, Vladimirescu, jud. Arad.

³⁵ vide studiul meu *Zona Dumbrăvița în perioada medievală* (aflat sub tipar).

³⁶ *DIR*, XIV, C. Tr, IV, p. 34, doc 37.

lui Ștefan³⁷ de Teresztenye³⁸, zis Drac³⁹, și moștenitorilor acestora⁴⁰. Principalul beneficiar fusese familiar al lui Ladislau și Ștefan de *Lossonch*⁴¹, care *Banatum Zewriniensem tenencium*⁴² în anul 1386. Familia își va lua *praedictum* de *Chama*, unde stăpânește până în anul 1470.

Dania ridică multiple întrebări; care a fost relația dintre moșia regală *Chama* și târgul oaspeților (atestat 1337)? Au beneficiat aceștia de moșia regală între 1337–'87? Aveau ei (și) alte pământuri în preajmă? Care a fost relația dintre târg și moșia nobiliară?⁴³ Etc.

24.01., aflat la Timișoara, regele Sigismund de Luxemburg scrie capitlului bisericii
27.01., din Cenad privitor la punerea în posesie, cu titlul de nouă donație perpetuă,

2.02. a lui *Nicolao Johanni et Stephano dictis wrdungh de Chama* cu tributul regal,

1391: care până atunci fusese cerut în satul *Borzekeli*⁴⁴ și care urma să fie pretins, de acum înainte, pe moșia Sănandrei (*Zenthandorjyas*). Drept oameni ai regelui erau nominalizați *Petrus de Berle*²⁹, *Cosmas de Cýra*²⁹ și *Symon de Karol*. Punerea în posesie are loc vineri, 27 ianuarie, în prezența lui Cosma de Cýra și a fratelui Andrei, iar documentul doveditor este eliberat de către capitlu la data de 2 februarie 1391⁴⁵.

³⁷ și Ana, copila lui Ioan de Leányfalvi, de genere Örsür și Csetneki Ana (1333: DF 268433; 1374: văduvă, DF 268433 -Engel, 2003b, *sub voce* Örsür nem[beli] 2. tábla: Leányfalvi).

³⁸ și *Terestene*, aflat în comitatul Gömör (*AO*, p. 552, doc 301). Atestat în anul 1272, Teresztenye se poate afla la:

–S de Mojín (SK; Majom / Mezötelkes -l.m.). *Teresztény p[u]sz[ta]*. încă apare pe *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* (1869–'87); coordonate geografice: 48°19'52" N, 19°58'23" E; –la ~5,5 km V de Gemerská Panica, SK, care este la ~6 km N de Tornaľa (*Tornalia*), SK și la ~1,5 km SV de Dlhá Ves, unde *Teresztenye erdő* și un vârf de munte numit *Teresztenye* încă apar pe *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* (1869–'87). Pare că a doua variantă este cea corectă. CSÁNKI Dezső menționează că toponimul ar fi supraviețuit prin numele unei puste de lângă Sajógömör (azi, Gemer, SK).

³⁹ Teresztenyei Ördög (l.m.).

⁴⁰ DL 51054; Ortway, Pesty, 1896, pp. 155–161, doc 102 (cu datări greșite și incomplete); *DIR*, XIV, C. Tr, III, pp. 409–410, doc 324; *AkO*, XXI, p. 112, doc 196 (registă și bibliografie).

⁴¹ *ZsO*, I, p. 11, doc 97.

⁴² Ortway, Pesty, 1896, pp. 155–161, doc 102; p. 156.

⁴³ Daniile din 1550 și 1552 par a indica o integrare a târgului *Chama* în cadrul moșiei nobiliare (*vide infra*).

⁴⁴ Bor-Székely(i), Borszékely (l.m.) a cărui localizare este eluzivă. Nu voi invoca bibliografia mai veche ori mai nouă –Csánki, 1894, p. 30; Milleker, 1915, p. 168; Suciu, II, p. 302; Vistai, I, p. 138– pentru că este înșelătoare. Toponimul merită o separată analiză consistentă.

⁴⁵ DL 268548; Ortway, Pesty, 1896, pp. 198–200, doc 122.

Documentul este datat greșit de către editori *január 31*. Dania regală este datată *feria tertia proxima post festum beate agnete virginis / prima marți după sărbătoarea fericitei virgine Agneta*, care se sărbătorește la 21 ianuarie. În anul 1391, celebrarea a căzut într-o zi de sâmbătă => prima zi de marți de după ea este 24 ianuarie. Mai există, la 28 ianuarie, o sărbătoare a aceleași fericite Agneta (octava ori *Agneta secundo*), care a fost luată în considerare greșit la datarea documentului de către ORTVAY Tivadar și PESTY Frigyes. Că așa stau lucrurile ne-o indică și datarea documentului privilegiat emis de către capilul din Cenad la *festo purificationis*

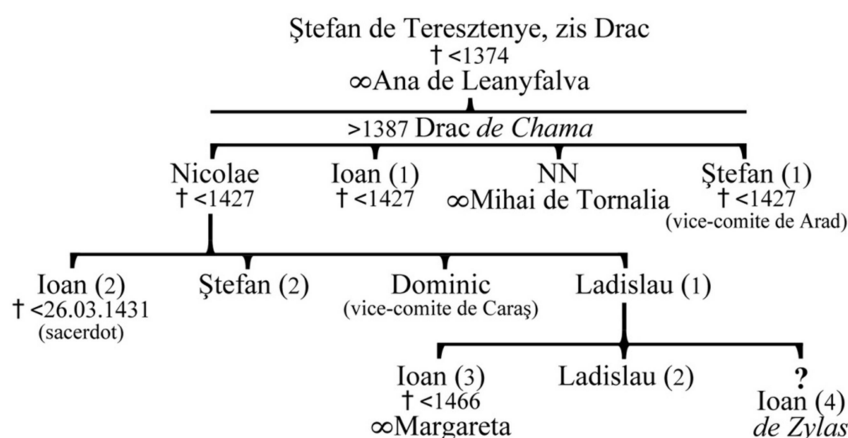

Fig. 2. Arborele genealogic al familiei Drac de Chama (propunere⁴⁶).

Se pare că și moșia Sânaandrei⁴⁷, ori măcar o parte din ea, este deja în posesia familiei Drac, altfel cum să fi încasat ei tributul regal pe proprietatea altora? Această sursă constantă de venit ar fi putut să stea la baza ridicării fortificațiilor de la Chama, dar se pare că nu această familie este constructorul.

1394?: Nicolae de Marchal⁴⁸ îi învinge pe otomanii *iuxta fluvium Nyarad*⁴⁹.

1395 *Nicolaus filius Stephani de Chak Comes Themesiensis et Iudex Comanorum*

–'98: scrie nobililor bărbați oficiali din Kesty⁵⁰ despre boul lui *Johannes dictus Ban de Choma / Chama ... Civium de Choma*⁵¹. Observăm că documentul conține ambele variante ale grafiilor toponimului. De asemenea, trebuie menționat că pârâșul trebuie înțeles drept *Ioan de Chama, zis Ban, cetățean al [târgului] Chama*, iar *Ban* este doar o poreclă și nu un titlu.

15.07. dintr-o bulă papală a lui Bonifaciu al IX-lea aflăm de *ecclesia parochialis*

1400: *sancte Elizabeth*⁵² de Chama, *Cenadiensis diocesis ...* Vizitatorilor acesteia li se îngăduie să beneficieze de indulgențe⁵³.

beate virginis (i.e. 2 februarie) *septimo videlicet die diei statucionis supradicte*, datare care este congruentă cu 24 ianuarie.

⁴⁶ arborele genealogic este incomplet (nu avem multe informații despre reprezentantele feminine ale familiei, iar perioada *post* 1470 nu a interesat în acest context).

⁴⁷ în anul 1470, Ladislau Drac de Chama vinde și moșia Sânaandrei, fără ca să știm cum a ajuns aceasta în posesia familiei.

⁴⁸ Marcali Miklós (l.m.).

⁴⁹ O luptă uitată ... (Ortvay, Pesty, 1896, pp. 535–539, doc 336; p. 536).

⁵⁰ este vorba de Keszi (l.m.), azi Chesinț, jud. Arad, aflat la 35 km NE de Chama?

⁵¹ Ortvay, Pesty, 1896, pp. 287–288, doc 165. Documentul este datat 1395–1402 *közt./între*, luând în considerare perioada în care Nicolae a fost comite de Timiș, dar *honorul de iudex cumanorum* este purtat de către palatin, mai puțin în perioada 1392–'98 (Engel, 2003a, *sub voce* Nádor (regni Hungariae palatinus)).

⁵² Sfânta Elisabeta a Ungariei / de Turingia, copila regelui Andrei al II-lea și văduva lui Ludovic al IV-lea de Turingia. Canonizată de Rusalii în anul 1235. Sărbătoare: 19./17.11.

⁵³ MV, 1889, p. 225, doc CCLXXIX.

- 30.04. 1409:** magistrul Ștefan *Evrdegh de Chama* este atestat drept vice-comite de Arad, iar împreună cu Ioan *Balugh de Varan* și juzii nobiliari este implicat în două cazuri judiciare distincte în această zi⁵⁴. Cum la acea dată comite de Arad era Pipo de Ozora (*aka* Filippo Scolari), care este și comite de Timiș printre altele, Ștefan este un familiar al acestuia.
- 31.03. 1416:** capitlul bisericii din *Orod* îl înștiințează pe judele regal Petru de Peren că, în conformitate cu instrucțiunile din scrisoarea sa, la data de 27 martie, într-o zi de vineri în *Chama*, sâmbătă în *civitate Themeswar*, iar apoi pe moșia *Paznad*, în cadrul a trei târguri, au anunțat public viitoarea judecare a cauzei dintre *Besan* și Oswald, feciorii lui *Nexa de Zabadfalw* și Petru și George, feciorii lui Ștefan, fiul lui *Possa de Zer* și nepoții lor primari, Gaborko și Ștefan, fiii lui Nicolae și George și Ștefan, băieții lui Ștefan⁵⁵, la întropirea sărbătorii Sfântului Gheorghe (1.05.), sub penalitatea unei amenzi în valoare de 94 de mărci și cu atenționarea că și în cazul absenței vreunora dintre părți judecata va avea loc⁵⁶. Deci, târgul din *Chama* se ținea într-o zi de vineri.
- 16.04. 1423:** Roma. *Johannis [filius] Nicolai de Chama*⁵⁷, lector al bisericii din *Orod*, solicită numirea sa în poziția, vacantă prin decesul lui Valentin, fiul lui Andrei de Macedonia, de canonic și prezbiter al bisericii din Cenad, care implica anual un beneficiu de 30 florini, pe care a fost deja transferat, fără a renunța la actuala sa poziție de lector al bisericii din *Orod* (30 florini)⁵⁸.
- 12.02. 1424:** același *Johannis [filius] Nicolai de Chama*, canonic al bisericii din Cenad, solicită numirea sa drept provizor al prepoziturii colegiale a bisericii Sfântul Salvator din Cenad⁵⁹ (150 florini), vacantă prin promovarea lui Blasius⁶⁰ drept episcop al Transilvaniei, fără a renunța la poziția de canonic și prezbiter al bisericii din Cenad (60 (fals!)⁶¹ florini)⁶².
- Nu știu dacă există vreo legătură între cariera ecleziastică a lui Ioan de *Chama* între 1423–'24 și situația unchiului său, Ștefan, fost vice-comite de Arad și familiar al lui Pipo de Ozora în anul 1409⁶³.

⁵⁴ DL 92339, DL 92340; *ZsO*, II/2, p. 236, doc 6757, 6758.

⁵⁵ pentru clarificări genealogice, *vide* Engel, 2003b, *sub voce* Bár-Kalán nem[beli] 1. Szeri ág, 2. tábla: Pósafti (szeri, szödi), cu mențiunea că Ștefan (2), fiul lui Nicolae lipsește din arbore.

⁵⁶ DL 92482; *ZsO*, V, p. 468, doc 1711. Judecata nu mai are loc fiind amânată.

⁵⁷ G. Tóth, 2014, p. 201 (cu unele mici erori). Ioan de *Chama*, fiul lui Nicolae, moare înainte de 26.03.1431. Este fără dubiu că el (i.e. Ioan (2)) a fost nepotul lui Ștefan (1) (*vide* Fig. 2).

⁵⁸ Lukcsics, I, p. 138, doc 573; *ZsO*, X, p. 191, doc 404.

⁵⁹ *Székesegyházi főesperesek (a Szent Üdvözítőről nevezett társaskáptalan prépostjai, az ú[gy]-n[evezett]. kisp[re]postok)* (G. Tóth, 2014, p. 136) / *Arhidiaconatul Catedralei episcopale (de la Sfântul Mântuitor numiți prepoziți ai prepoziturii colegiale, așa ziși prepoziți mici)* (tr.m.).

⁶⁰ Csanádi Balázs (l.m.) a fost episcop al Transilvaniei între 1424–'27.

⁶¹ din solicitarea anterioară știm că era vorba doar de un beneficiu de 30 de florini, iar suma de 60 de florini înseamnă că Ioan dorea să păstreze și poziția de lector al bisericii din *Orod*.

⁶² Lukcsics, I, p. 155, doc 722.

⁶³ G. TÓTH Péter susține existența unei atari legături (G. Tóth, 2014, p. 50, 73, 75, 79, 172, 201, 216 – cu unele erori). Poate că Ștefan i-a înlesnit lui Ioan doar intrarea în cercurile ecleziastice

- 22.10.** aflați la **Chama**, Ștefan, Dominic și Ladislau, ziși Drac, de *Chama* lasă moșia lor (ancestrală) numită *Tereztene*, din comitatul Gömör, cumnatului lor, Mihail de *Tornalia*⁶⁴.
- 1427:**
- 13.12.** aflat la Lipova, regele Sigismund de Luxemburg ordonă o legitimă rehotărnicire a moșiei *Gyarmath* (Giarmata) și ridicarea unor noi semne de hotar, la solicitarea personală a proprietarului Nicolae, *filius Wayuode de Gyarmath* și scrie capitlului bisericii din *Orod* să trimită de mărturie un om vrednic de crezare, care să-l asiste pe omul regelui la ducerea la îndeplinire a poruncii sale. Ștefan Drac de **Chama** (*Stephanus Vrdugh de Chama*) este primul nominalizat dintre oamenii regelui, dar ordinul îl îndeplinește Paul de *Berlew*⁶⁵.
- 1428:**
- 1.08.** aflați la *Mezeusomlio*⁶⁶, *Dominicus Erdugb de Charna* (sic! **Chama** -n.m.)
- 1433:** *vicecomes et Iudices nobilium Comitatus de Crasso* judecă cauza dintre alesul bărbat Frank, fiul lui Ștefan, fiul lui Petru de *Remethe* și *nobiles Kenesios et vniuersos populos de Borzafew*⁶⁷, cauză în care *viros nobiles Thomam de Kengelto, Ladislaum filium Luce de Jenew, Nicolaum Chakan, Johannem filium Georgi de Jenew, Briccium de Bulice, Michaellem Bodor de Egres et Ladislaum Jobus Castellanum de Keuesd* (Cuești) au fost arbitri aleși⁶⁸. Cum între 1429–'38, comite de Caraș este Frank de *Thallowcz*⁶⁹, Dominic Drac de *Chama*⁷⁰, vice-comite de Caraș, este familiarul acestuia.
- 8.09.** în urma unui ordin regal urmează să se desfășoare o investigație judiciară contra lui Ștefan, fiul lui Ladislau, fiul lui [Dionisie] *Bâan de Losoncz*⁷¹ și împotriva lui Ladislau, fiul lui George Jakcs de Coșeu și asupra iobagilor acestora de pe moșiile Coșeu, Sărmășag, Chieșd, Boghiș(?) și Voivozi, care cu mână armată au atacat moșiile Apateu, *Köröm* și Borumlaca⁷², deținute de către Nicolae, fiul lui Mihail cel Mare de Borș și copiii săi și Ladislau (1) *Wrdwgh de Chama* și feciorii săi, Ladislau (2) și Ioan (3), precum și iobagii de pe aceste moșii⁷³.

de la *Orod* și a trecut în lumea celor dreți încă înainte de 1423–'24. Avem mult prea puține informații pentru a fi categorici.

⁶⁴ CDP, p. 383, doc 329. Azi, *Tornalia* este Tornața, SK.

⁶⁵ DL 12031; Ortway, Pesty, 1896, pp. 619–622, doc 408.

⁶⁶ *Mezősomlyó* (l.m.) = dealul Șumig, Șemlacu Mare, jud. Timiș (Țeicu, 2009, pp. 110–111).

⁶⁷ *Borzafő* (l.m.; Țeicu, 2009, p. 75).

⁶⁸ Pesty, 1882, p. 346, doc 247.

⁶⁹ Tallóczi / Tallóci Frank (l.m.), Franko Talovac (l.cr.); azi, moșia *Thallowcz* / *Tallocz* (l.l.) este Zrinski Topolovac, HR.

⁷⁰ csamai Ördög Domokos (l.m.).

⁷¹ *vide* Engel, 2003b, *sub voce* Tomaj nem[beli] 4. tábla: Losonci Bánfi. În acest caz avem un exemplu perfect de supraviețuire a titlului onorific de *banus*^a și chiar transformarea acestuia în strămoș ancestral; numele strămoșului purtător s-a uitat, dar titlul său nu (*vide* și Forțiu, 2017).

^a Dionisie a fost ban al Croației între 1387–'90.

⁷² *kusalyi, sarmasági, kövesdi, bakocsi és almaszegi jobbágyai ... Apáti, Köröm és Baromlak* (Petri, 1903, p. 109).

⁷³ DF 221975; Petri, 1903, p. 109.

- Familia Drac de *Chama* deține și alte proprietăți în afară de cele din Timiș.
- 5.05.** regele Albert de Habsburg al Ungariei îl indică, printre alții, și pe Dominic
- 1438:** Drac de *Chama* (*Dominicus Erdegh de Chama*) drept *homo regius* la punerea în posesie a prediului pustiu numit *Symand*⁷⁴ din comitatul Arad⁷⁵.
- 28.09.,** G. TÓTH Péter crede că Ioan de Kecskemét⁷⁶, canonic al capitolului bisericii
- 19.11.** din Cenad, ar fi fost martor la punerea în posesie a moșiei *Chama* din comitatul Timiș⁷⁷, dar documentele citate⁷⁸, atât cel al regelui Ladislau al V-lea, cât și cel al capitolului, menționează, destul de clar, o moșie pustie (*deserta*) numită *Chorna* din comitatul Timiș⁷⁹. Confuzia este explicabilă.
- 1453:**
- 30.06.,** la porunca judeului curții regale, Ladislau de Palocz, din 14 aprilie, Toma de
- 7.07.** *Chyczked*, care aparținea de curia regală și fusese trimis special în zonă⁸⁰ pentru reambularea moșiilor bisericești *Monyoros* și *Dentre* și reprezentantul capitolului bisericii din *Orod*, lectorul Ioan, au hotărnicit posesiunea *Monyoros*⁸¹ aparținând episcopiei de Cenad. Printre vecini și *commetaneis* se numără și *Petro Bonchok de Chama*, reprezentantul nobililor *Ladislau* și *Ioan Drac din zisa Chama*⁸².
- 2.07.,** la ordinul judeului curții regale, Ladislau de Palocz (14.04.), Toma de *Chyczked*
- 16.07.** și reprezentantul capitolului bisericii din *Orod*, lectorul Ioan, au hotărnicit moșia *Sadan* (i.e. Jadani; azi, Cornești) a capitolului bisericii din Cenad. Când au ajuns la vechile hotare ale amintitei moșii *Jadani* cu moșia numită *Chama*, unde, din cauza împotrivirii făcute lor de oamenii lui Ladislau și Ioan Erdeg din zisa *Chama*, au trecut peste acest hotar. ... Iar mai apoi, când au vrut să porceadă la semnele de hotar ale amintitei moșii *Jadani* aflate în hotarul spre moșia *Murani*, *Ioan de Zylas*⁸³, în numele celor doi frați ai săi amintiți mai

⁷⁴ la E de satul nou colonizat *Brukenaip* (i.e. Bruckenau (l.g.); azi, Pișchia, jud. Timiș) mai exista prediul *Simanda* în anul 1720 (vide *Harta districtului Timișoara*, 1720).

⁷⁵ *predium ... desertum Symand vocatum in comitatu [Orodiensi] (Sztáray, II, pp. 346–348, doc CCXL).*

⁷⁶ Kecskeméti János (l.m.).

⁷⁷ G. Tóth, 2014, p. 225.

⁷⁸ DF 251571.

⁷⁹ au fost mai multe locații numite *Csorna* (l.m.; *Chorna*, *Charna* -l.l.) în comitatul Timiș (vide Csánki, 1894, p. 32).

⁸⁰ *homine regio, de curia regia ad id specialiter transmissio* (Magina, Pesty, 2014, pp. 274–276, doc 240; p. 274).

⁸¹ pe *Harta districtului Timișoara* (1720) apare prediul *Magjarus*, la ~4 km NE de *Chama*, pe malul drept al râului numit azi Măgheruș. Atestat târziu (printre moșiile episcopiei de Cenad din 1421; DL 11118; Csánki, 1894, p. 51). *Migaruș*, *Mig'aruša* (sat cu 5, 4 și 6 hane în 1554, '69 și 1579), *Magereus* (13 case în 1717), abandonat între 1717–'20, *Magiarus* (harta "Mercy", 1728) (Engel, 1996, p. 87). A supraviețuit toponimic până azi (râul/valea Măgheruș).

⁸² *Ladislai et Johannis Erdeg de dicta Chama* (Magina, Pesty, 2014, pp. 274–276, doc 240).

⁸³ Nu are cum să fie vorba de o locație aflată la S de Beregsău Mare, așa cum crede Costin FENEȘAN, pe urmele lui Coriolan SUCIU^a, când la N de Jadani exista o vale numită *Zylas*, care este amintită chiar în cadrul acestei reambulări.

^a *DB*, I, p. 130, nota 8.

sus, anume Ladislau și Ioan Erdeg [de Chama], s-a ridicat împotriva sub cuvânt de împotrivire, astfel că au încetat să ridice pe mai departe astfel de semne de hotar⁸⁴. Actul doveditor este emis la 16 iulie.

- 26.08. 1454:** conventul mănăstirii *Beate Marie Virginis* din Turiec (Turóc) atestă că *egregius* Ladislau de *Neczpal* a acceptat înțelegerea la care s-a ajuns, cu ajutorul judecătorilor: magnificul Ioan Orzaghe de Guth, comite al secuilor, *egregius* literat Ioan de *Feyerhaza*, Valentin *Pathoch* de *Iregh*, Nicolae de *Kamania*, Ladislau *Vrdugh* de **Chama**, Ioan de *Nadab*, magistrul Ladislau de *Hathy* și Toma de *Kyraly*, care a fost consemnată de către conventul bisericii din *Orod*, în cauza dintre frații săi carnali, Blasiu, fiul lui Dimitrie și Ana, copila decedatului frate Ladislau și soață a lui Ladislau de *Zakol*, referitor la părțile de moșie ale lui Ștefan⁸⁵.
- 26.03. 1455:** Ladislau Drac (*Urdwgh*, Ördög) de **Chama**, și feciorii săi, Ioan și Ladislau de *Chama*, de asemenea ziși Drac, cumpără, cu 150 de florini ungurești de aur curat și în dreaptă greutate, moșia *Borzekel* de la nobilele doamne Elisabeta, copila răposatului Emeric zis *Chygan*⁸⁶ din *Borzekel*, soața lui Matia zis *Zani*, locuind în orașul Szeged și Ecaterina, văduva răposatului Mihail din *Borzekel*, precum și Elena, copila ei și soția lui Grigore *Parvus* din *Borzekel*. Actul este încheiat în fața capitlului bisericii din *Orod*⁸⁷.
- 5.12., 19.12. 1458:** capitlul bisericii din *Orod* adeverește că, la data de 5 decembrie, în baza scrisorii regale de nouă danie, Martin *Magnus* de *Saag*, om al regelui și magistrul Grigore de *Appathfalwa*, canonic al capitlului trimis spre mărturie, l-au pus în posesie pe Ștefan de *Bosory*⁸⁸ cu sesiile iobăgești din moșia *Zezen* (Seceani?) din comitatul Arad fără împotrivire. Vecinii prezenți au fost *Blasio Orros de Seryen*, *Sebastiano de Ffeyereghaz*, *Georgio et Luca de Kenezrekezy* (Satchinez), *Andrea officiali de Sadan* (Jadani) et *Gallo Therek similiter officiali de Chama*⁸⁹.
- 25.05. 1462:** judele regal Ladislau de *Palocz* scrie capitlului bisericii din Buda că s-a prezentat personal în fața sa alesul Ioan, fiul lui Ladislau de *Zenthgyrolth* (Zalaszentgrót), care dorește să fie și el pus în posesia moșiilor și părților de moșie⁹⁰, care îi aparțin lui Nicolae, fiul decedatului Ladislau, zis *Haghmas* de

⁸⁴ *DB*, I, pp. 123–130, doc 38, 39.

⁸⁵ *DL* 63178; *Justh*, p. 70, doc 179 (registă extinsă); în aceeași cauză, *vide Ibidem*, p. 71, doc 181 (*DL* 63181).

⁸⁶ *cigány* (l.m.), *țigan* (l.r.).

⁸⁷ *DB*, I, pp. 130–132, doc 40.

⁸⁸ *Bosory István* (l.m.).

⁸⁹ *DL* 15294 (transumpt într-un document al aceluiași capitlu din 15.06.1484).

⁹⁰ chiar dacă documentul nu o spune explicit (din contră!)^a, în cazul Sănandrei^b este sigur vorba doar de o parte din întreaga moșie, deoarece aici sunt stăpâni deja și cei din familia Drac de *Chama*. Nu știm cum această parte din moșia Sănandrei a ajuns în posesia lui Ladislau, zis *Haghmas* de Beregsău Mare; posibil pe filieră feminină (o copilă din familia Drac de *Chama* a fost bunica/mama/soața acestuia și a primit pământ drept *quartalium* pentru că familia sa nu a avut bani peșini în momentul când trebuia onorată pătrimea de fată)^c.

Berekzo (Beregsău Mare), din cele 40 de proprietăți ale acestuia aflate în comitatele Timiș, printre care și *Zenthandras*, Srem, Csongrád, Cenad și Keve. Cum cei doi s-au înfrățit (*fraternali adoptione*)⁹¹, judele regal consideră dreaptă cerința și dispune punerea în posesie⁹².

1458– regele Matia Corvin donează lui *egregio Valentino de Zakul* (Szakolyi Bálint)
'66(?): mai multe posesiuni în comitatele Zarand (*Zarand* și *Sebeser*; aici regele îi și confirmă posesia moșilor *Warsan, Saag, Elek, Zentlie, Eghhaz, Bozos, Kue-marosfeleghaz*), Timiș (***Chamo***, *Zenthandras, Barzekel*) și Bihor (*Tharcha, Apathy, Zeplak*) și ordonă capitlului din Cenad să-l pună în posesie⁹³.
Datarea documentului, care este doar o schiță de cancelarie⁹⁴, este realizată circumstanțial și greșit de către editor.

9.11. într-o scrisoare adresată sibienilor de către regina-mamă, Szilágyi Erzsébet
1463: (l.m.; Elisabeta Silaghi -l.r.), aceasta îl invocă pe *egregium Johannem de The-meskez, comitem oppidi nostri Zenthandras et suarum pertinentiarum*⁹⁵ (*alesul Ioan de Temesköz, comitele târgului nostru* (i.e. *al reginei-mamă*) *Szent-andrás și al pertinențelor acestuia*), dar în acest caz nu este vorba de localitatea Sânnandrei din Timiș, ci de Békésszentandrás, Békés megye, HU⁹⁶.

^a actul face referire la *moșii* (*possessionum*) și nu la *părți de moșii* (*porcionibus possessionarys in possessionibus*).

^b și *Chaak* (Ciacova) este în aceeași situație.

^c nu avem vreo dovadă în acest sens (*vide* Engel, 2003b, *sub voce* Hagymás(i) (bereksoói)).

⁹¹ s-au acceptat unul pe celălalt drept frați buni, astfel încât își puteau moșteni averea reciproc în cazul *defectum seminis*. Aici nu este vorba de o adopție clasică într-un singur sens (Nicolae → Ioan), ci de o "adopție" în ambele sensuri (Nicolae ↔ Ioan). Mai trebuie știut că văduva lui Ladislau de *Zenthgyrolth* (Szentgróti László -l.m.), Szécsi Margit (l.m.) / *Margaretha de Felselyndwa/Felsölendva alias de Zeech/Szécs, de genere* Balog, s-a căsătorit cu alesul Ladislau, zis *Haghmas* de Beregsău Mare (Hagymás(i)^a László -l.m.) înainte de 13.03.1433^b, iar apoi moșia Szentgrót din comitatul Zala a fost în posesia comună a celor două familii^c. Cel care moare primul este Ioan^d, iar linia bărbătească a familiei Szentgróti *de genere* Túrje se stinge cu el^e.

^a *hagyma* (l.m.) = ceapă (l.r.) => *Hagymás(i)* = Ceposul?

^b Nagy, Véghely, Nagy, 1890, pp. 478–479, doc 229.

^c ZMK, I, p. 407.

^d care dispare din documente după 21.08.1464 (DL 86395), iar alesul Nicolae *Haghmas de Berekzo* încă trăiește la data de 28.11.1490 (DL 59799).

^e Engel, 2003b, *sub voce* Túrje nem[beli] Szentgróti.

⁹² DL 30319; Magina, Pesty, 2014, pp. 343–344, doc 296.

⁹³ *Zichy*, XII, p. 258, doc 203. Forma toponimică *Chamo*^a poate să fie doar o greșeală de des-cifrare, cu un "a" final văzut drept "o" (invers decât la *Barzekel*, unde "o" este văzut drept "a").

^a reținută în istoriografie (Suciu, II, p. 307; Vistai, I, p. 178).

⁹⁴ originalul, dacă o fi existat!, nu se cunoaște. În opinia mea, dania moșilor din Timiș nu avea cum să existe. Ladislau (1), zis Drac, este stăpân la *Chama* în anul 1455 și fiul său, Ladislau (2), vinde domeniul în anul 1470.

⁹⁵ *UB*, VI, p. 157, doc 3336.

⁹⁶ nobilii Ioan de Variaș (și Ioan Variaș de *Thelek*) și Benedict de *Cyra/Chyra*³⁵, familiari ai reginei-mamă, mai apar drept oficiali ai târgului și moșiei Békésszentandrás (Magina, Pesty,

- 30.10. 1466:** din amânarea jurământului lui Toma de Zvolen⁹⁷ zis *de Zekelew* (Szökellő), în cauza sa cu *egregium Valentinum de Zakol*, aflăm că *nobilis domina Margaretha, relicta condam Johannis Erdeg de Chama ... Thome [Zolyomi dictus de Zekelew] fratris sui*⁹⁸. Nobila doamnă Margareta, văduva decedatului Ioan Drac de *Chama*, era sora lui Toma.
- 6.04. 1470:** alesul Ladislau de *Chama*, zis Drac⁹⁹, a vândut moșiile sale *Chama*, Sânandrei și *Borzekel* din comitatul Timiș aleșilor Ladislau și Petru de *Docz*¹⁰⁰, iar regele Matia Corvin poruncește capitlului bisericii din *Orod* să îi pună pe aceștia în stăpânire¹⁰¹. Valoarea tranzacției nu este menționată în scrisoarea regală. Printre oamenii regelui indicați a participa la punerea în posesie se numără Ștefan Cocoș, *Barla de Nemethy*³⁵, *Elias de Chyra*³⁵ și Petru *Zekel de Zeldes* (Verdești³⁵). Nu se amintește de vreo cetate ori curie nobiliară la *Chama*.
- 25.07. 1470:** capitlul bisericii din *Orod* adeverește că, la data de 11 iulie, omul regelui Ștefan Cocoș de Satchinez¹⁰², în prezența onorabilului magistru Martin de *Jenew*, trimis de mărturie al capitlului, i-a pus în stăpânire, fără împotrivire, pe Ladislau și Petru de *Docz* cu moșiile *Chama*, Sânandrei și *Borzekel*, în prezența vecinilor Francisc *Waydafy* de Giarmata, Ștefan Cocoș de Satchinez, Petru *Zekel* și *Gerardo Saari*¹⁰³. Nici de această dată nu se specifică vreo *curia nobilitaria* ori fortificație la *Chama*.
- 1470–'77:** frații Ladislau și Petru de *Docz* își vor împărți între ei moșiile *Chama*, Sânandrei și *Borzekel*, astfel încât, probabil, ambii să dețină jumătate din fiecare latifundiu. Documentul nu a supraviețuit, dar surprindem această realitate indirect¹⁰⁴.
- 1.04., 17.05., 19.05. 1478:** după moartea lui Ladislau de *Docz* în campania militară austriacă din 1477, fratele său carnal mai mic¹⁰⁵, Emeric de *Docz*, invocând faptul că proprietățile familiei fuseseră stăpânite până atunci în devălmășie, revendică părțile care îi reveneau din moștenirea familiei¹⁰⁶ și începe un șir de acțiuni juridice¹⁰⁷ și de forță¹⁰⁸, care se vor întinde pe mai mulți ani, împotriva văduvei Veronica

2014, p. 351, doc 302; *Ibidem*, pp. 352–353, doc 304; *Ibidem*, pp. 353–354, doc 305; *Ibidem*, pp. 357–358, doc 309).

⁹⁷ Zólyomi Szökellői Tamás (l.m.).

⁹⁸ *Zichy*, X, p. 410, doc 274.

⁹⁹ *egregius Ladislaus Erdeg dictus de Chama*.

¹⁰⁰ Dóczi / Dóci László / Péter (l.m.).

¹⁰¹ Magina, Pesty, 2014, pp. 414–415, doc 352 (cu o greșită localizarea a moșiei *Chama* la *vest de Sânandrei* -nota 1).

¹⁰² *Stephano Kakas de Kenez* (l.l.).

¹⁰³ Magina, Pesty, 2014, pp. 420–421, doc 358.

¹⁰⁴ *vide* la 21.04.1483.

¹⁰⁵ celălalt frate, Petru, nu s-a implicat în vreun fel în întreaga tevatură.

¹⁰⁶ DL 17276.

¹⁰⁷ DL 18318 (21.01.1480), DL 18784 (21.03./21.04.1483), DL 19067 (17.08.1485).

¹⁰⁸ de exemplu, ocupă cu forță jumătate din moșiile *Appa* și *Aragh* din comitatul Zarand, care fuseseră zălogite de către Ladislau de *Lossoncz* lui Ladislau de *Docz* (22.02.1478, DL 59643;

și a copilelor ei (Sofia, căsătorită cu Francisc de Haraszt¹⁰⁹, Elisabeta, soața¹¹⁰ lui Laurențiu *Orzag de Gwth*¹¹¹ și Orsolya, care era măritată cu Sebastian Ábránfi¹¹² de Gerla¹¹³), pentru a-și atinge scopul, dar fără succes. Aceste acțiuni debutează prin plângerea în fața judei regal, Ștefan de *Bathor*, care convoacă (1 aprilie) părțile –alesul Emeric de *Doocz* (și *Docz*) și doamnele nobile Veronica, văduva alesului Ladislau de *Doocz* și Elisabeta, văduva lui *Johannes Danfy de Doboz* și copilă a lor– în fața sa, iar acestea, prin intermediul reprezentanților lor (*procurator*) împuterniciți legal, își pledează cauza la date de 17 mai, iar judele regal, cu acordul lor, ordonă (19 mai) capitlului din biserică din Cenad să cerceteze (10.10.) în târgul *Zarafalwa* (Saravale) din comitatul Cenad, și pe moșiile *Rekas*, *Zkolla*, *Macedonia*, *Peryemes*, *Kewapa*, *Remethe*, precum și pe restul moșiilor, vecinii și printre nobilii ținutului să vadă dacă într-adevăr Ladislau și Emeric dețineau încă proprietățile lor în devălmășie. În fața judei regal, Matia de *Chyged/Chaged*, reprezentantul lui Emeric de *Docz*, a susținut că moșiile [*C*]*h[ama]*, *Zenthandras*, *Porzekel*, *Gyarak* și *Remethe*, împreună cu pertinențele lor, au fost achiziționate și procurate de către Ladislau de *Docz* din banii și din averea comună deținută de către cei doi frați, în timp ce Martin de *Edeles*, *procuratorul* doamnelor, a înfățișat diferite acte doveditoare¹¹⁴ de cumpărare și zălogire a unor moșii^{106, 115}.

23.02.1478, DL 59642), ori atacă moșia Saravale și fortificația de aici la 11.01.1479 și încearcă să-l ucidă pe castelan, care scapă cu viață doar ascunzându-se (Borovszky, 1897, p. 539).

¹⁰⁹ Haraszt Ferenc (l.m.), ban de Severin (~1479–'91).

¹¹⁰ Elisabeta a mai fost căsătorită cu *Joannes Danfy de Doboz* (DL 59643, DL 59642) / *Dobozi Danfy János* (l.m.), Ioan, fiul lui Dan de Duboz (l.r.).

¹¹¹ căsătoria cu guthi *Országh Lőrincz* (l.m.), din neamul Gutkeled, care a decedat în luna februarie a anului 1503, a avut loc între 23 februarie (DL 59642) și 19 mai 1478 (DL 17276).

¹¹² și *Ábránfi*, *Ábrámfi*, *Ábrahámfi*, *Ábrahámfi*.

¹¹³ din neamul Csolt, comite de Békés (1505–'26).

Gerla aparținea de comitatul Békés, iar din anul 1984 este parte a orașului Békéscsaba, HU.

¹¹⁴ **25.07.1466:** în fața capitlului din Cenad, pentru 7000 de florini de aur, Nicolae, fiul lui *Danch* de Macedonia și Ioan, fiul lui Nicolae, fiul lui Nicolae, fiul lui Petru de Macedonia vând moșia Saravale (*Zarafalwa*) din comitatul Cend, cu toate pertinențele ei și pădurea numită *Kanthagyakra*, care se află în hotarele moșiei Periam (*Peryemes*), de ambele părți ale râului Aranca (*Harangod*), între două drumuri mari, aflată în districtul *Ozkola* din comitatul Timiș, împreună cu bisericile construite din piatră, precum și pediile *Oskola*, *Feyereghaz* și jumătate din *Pathatheleke*, și satele și prediile numite *Tothozkolla*, *Keethprodan*, *Chwkaz*, *Somkerek* și *Papwch*, împreună cu jumătate din partea lui Nicolae, fiul lui *Danch* din moșia Macedonia, iar partea din această moșie deținută de către Ioan, fiul lui Nicolae rămâne neatinsă (DL 17276).

3.01.1472: în fața capitlului din Cenad, Nicolae de Bizere zălogește, pentru 1500 de florini de aur, părțile sale din moșiile *Rekas*, *Prwsynfalwa*, *Thywkfalwa*, *Iwanfalwa*, *Kezepsewhedemer*, *Alsowhedemer*, *Valkanfalwa*, *Sebefok*, *Kathal*, *Solmos* și *Zenthlelek* și jumătate din *Kenezrekezy* (Satchinez), aflate în comitatul Timiș și jumătate din moșia *Kewzeg* din comitatul Caraș lui Ladislau de *Docz* și soției sale, Veronica, precum și copilelor lor, Elisabeta, Orsolya și Sofia (DL 17276).

- Petru de *Docz*, care apare drept cumpărător al moșiilor *Chama*, *Borzekel* și *Sânandrei* în anul 1470, se ține deoparte de acțiunile fratelui său, Emeric.
- 21.01. 1480:** capitlul bisericii din *Orod* adevărește că preotul Ladislau, vicar în *Zadorlaka* (Zădăreni), în numele lui Emeric de *Docz*, a interzis lui Laurențiu *Orzag de Gwth* și văduvei decedatului Ladislau de *Docz*, Veronica, precum și oricărui altcuiva, să intre în posesia moșiilor întregi din comitatele Cenad (*Zarafalwa* /Saravale, *Patha*, *Ozkolla*, *Feyereghhaz*, *Remethe*), Zarand (*Apa* și *Arky*), Arad (*Gyarak*), precum și a jumătății din moșia *Kew* aflată în comitatul Arad, precum și a moșiei **Chama** din comitatul Timiș, împreună cu pertinențele sale, precum jumătățile de moșie *Sânandrei*, *Borzekel*, *Hodoni*, *Solmos*, *Rekettyes*, *Rekas*, *Ozkolla* și *Rwda*, apoi pătrimile din moșiile Macedonia din comitatul Timiș și *Peryemes* (Periam) din Cenad, să le ocupe și să le dețină, sau folosească, ori în acestea să intervină în vreun fel¹¹⁶.
- 21.03. 1483:** regele Matia scrie capitlului din *Orod* că s-a prezentat înaintea sa alesul Emeric de *Docz* și a reclamat faptul că pe vremea când mai trăia fratele său carnal, alesul Ladislau de *Docz*, ei aveau proprietățile încă în devălmășie și cu toate acestea, cu 7 (sic!) ani înainte, după ce Ladislau a fost omorât în *Regno Austrie* (1477), văduva lui, Veronica, a ocupat pentru sine, complet excluzându-l pe exponent și ținându-le în mâinile sale, încă și acum, toate părțile acestuia de moșie din moșiile *Zarafalwa* (Saravale) și *Pexyemes* (Periam) din comitatul Cenad și jumătate din moșiile **Chama**, *Remethe* și *Zenthandras* (*Sânandrei*) și un sfert din târgul *Rekas* din comitatul Timiș, toate împreună cu pertinențele lor, în afară de acestea, moșiile întregi *Appa* și *Aroky* din Zarand și (jumătate?) moșia *Kew* și toată moșia *Gyarak* din comitatul Arad, și acestea împreună cu toate pertinențele lor. În plus, toate diplomele și documentele de posesie referitoare la moșia *Docz* și pertinențele acesteia erau, în timp ce încă trăia, în paza lui Ladislau, ca frate mai mare. După moartea sa, acestea au ajuns în mâinile văduvei Veronica, care a refuzat să le predea la cererile repetate ale exponentului. Pe deasupra, la moartea lui Ladislau au rămas peșini 3000 de florini buni de argint, 4000 de florini de aur, 16 cai de herghelie, din care unul a fost înzestrat cu decorațiuni de aur și argint, apoi 16 cai de trăsură, iar din toate acestea exponentul ar trebui să moștenească jumătate, dar văduva a păstrat totul pentru sine și nu a fost dispusă să cedeze ceva lui Emeric de *Docz* și încă și acum le deține integral. De aceea, regele ordonă capitlului să trimită un om de mărturie, care împreună cu unul dintre nominalizații oameni ai regelui (*Paulus litteratus de Kewechey*, *Georgius Pethew*, *Stephanus de Rabe*, *Barnabas de Kerez*, *Gallus Magnus de Buda*), să o convoace personal, la octava sărbătorii Sfântului Gheorghe (1 mai), în fața sa pe doamna Veronica, vă-

1.12.1475: în fața capitlului bisericii din Titel, Nicolae, fiul lui *Danch* de Macedonia, zălogeste pentru 500 de florini de aur părțile sale din moșiile *Peryemes* (Periam) și *Waryas* (Variaș) lui Ladislau de *Docz* (DL 17276).

¹¹⁵ Analiza detaliată a conflictului nu face subiectul acestui studiu.

¹¹⁶ DL 18318.

duva lui Ladislau de *Docz* și pe Emeric de *Docz*, atrăgându-i atenția acesteia că, indiferent dacă se va prezenta ori nu personal în fața regelui la data indicată, cu această ocazie, la solicitarea părții care se va prezenta, se va lua o hotărâre corespunzătoare legii¹¹⁷.

- 21.04. 1483:** capitlul din *Orod* îl înștiințează pe rege că a primit scrisoarea sa de examinare, citare și avertizare, iar împreună cu omul regelui Ștefan de *Rabe*¹¹⁸, trimisul propriu pentru testimoniu, onorabilul domn cantor și *granomerus*(?) Barnaba, care la sărbătoarea Sfântului martir Timotei¹¹⁹ (14 aprilie) și în alte zile, cercetând în comitatul Timiș, au găsit toate cele necesare pentru anunț. Cu examinarea încheiată, omul regelui, în aceeași zi (14.04.), a convocat-o personal, la octava sărbătorii Sfântului Gheorghe (1 mai), pe *nobila doamnă numită Veronica, văduva zisului decedat Ladislau de Docz*¹²⁰, pe partea sa de moșie avută din moșia zisă *Chama*¹²¹, în fața regelui în cauza avută cu Emeric de *Docz*, indicând înaintea ei că dacă se va prezenta personal la termenul stabilit, ori nu, acolo, la cererea părții care apare, se va lua o hotărâre legală¹¹⁷.

Din acest document putem concluziona că moșia *Chama* fusese deja împărțită între frații Ladislau și Petru de *Docz* în perioada 1470–1477.

- 18.02. 1489:** capitlul bisericii din Cenad solicită judeului regal, Ștefan de *Bathor*, să-i fie cedate părțile decedatei Veronica, văduva lui Ladislau de *Dolcz* (!), din moșia locuită numită *Zenthandras* (Sânandrei) din comitatul Timiș, împreună cu darurile de nuntă primite și zestrea ei, pe care aceasta le deținea după moartea soțului ei, deoarece acestea au fost lăsate de către văduvă, din respect pentru Sfântul Gheorghe, patronul bisericii cenăzene, capitlului, respectiv canonicilor de aici. De aceea, judele regal dăruiește ca reprezentantul său, *Symone*¹²² *Pap de Kenezrekeze* (Satchinez), împreună cu omul desemnat de către capitlul bisericii din *Orod* pentru testimoniu, să pună în aplicare dorința văduvei, iar dacă fetele văduvei se vor opune, doamnele *Elizabeth*, *Ursula* (!) și *Sophia* să fie convocate în fața regelui¹²³.

- 3.03. 1489:** la ordinul din 18 februarie al judeului regal, Ștefan de *Bathor*, pe moșia *Chama*, copilele doamnei Veronica, *Elizabeth*, *Ursula* (!) și *Sophia*, au fost somate să remită capitlului din Cenad părțile din moșia Sânandrei care au fost deținute de către aceasta, precum și darurile de nuntă și zestrea ei. *Fabiano Dombi, officiali et jobagioni speciali earundem dominarum*, în numele stăpânelor sale și al soților legiuitori, Laurențiu *Orzag de Gwth*, Sebastian Ábránfi de Gerla și Francisc de Haraszt, a răspuns la solicitare menționând că doamna Veronica

¹¹⁷ DL 18784 (cu o consistentă regestă în limba maghiară).

¹¹⁸ moșia *Rabe* s-a aflat la E de Jimbolia de azi (*apud* Csánki, 1894, p. 59).

¹¹⁹ *die festi B[ea]ti Thiburtij mart[yr]is* (DL 18784) este 14 aprilie în acest caz (Pall, 2005, p. 271)

¹²⁰ *Nobilem dominam Veronica vo[ca]ta, Rel[i]ctam dicti q[uon]dam Lad[is]l[au]i de Docz* (DL 18784).

¹²¹ *portione sua possessionaria in possessione Chama dicta* (DL 18784).

¹²² Simeon (l.m.), Simion (l.r.).

¹²³ DL 59769.

nu a lăsat vreun testament, iar din această cauză solicitarea nu poate fi îndes-
tulată. De aceea, cele trei doamne au fost convocate, la octova sărbătorii Sfân-
tului Gheorghe (1.05.), în prezența regelui în cauza respectivă¹²⁴.

- 17.11.** document regal doveditor prin care Sofia, Elisabeta și Orsolya (prin bărbații
1489: lor) își împart moștenirea de la tatăl lor, Ladislau de *Docz*; două treimi din mo-
șia *Zarafalwa* (Saravale)¹²⁵, împreună cu "castelul"¹²⁶ de aici, îi revin Sofiei,
cealaltă treime și jumătate din moșiile *Chama* și Sănandrei ajung în proprie-
tatea Elisabetei, iar cealaltă jumătate la Orsolya¹²⁷.

Probabil din greșeală, moșia *Borzekel* nu este menționată acum.

- 19.11.** în fața regelui Matia Corvin, Sebastian Ábránfi de Gerla se împrumută cu 100
1489: de florini de aur¹²⁸ de la Francisc de Haraszt și garantează cu părțile sale din
moșiile *Chama* și Sănandrei. Dacă Sebastian nu reușea să înapoieze datoria
până la data de 13.02.1490, el zălogea aceste proprietăți lui Francisc până nu
restituia suma. Dacă nu reușea să-i garanteze creditorului său posesia la *Cha-*
ma și Sănandrei, Francisc avea dreptul la părțile sale din moșia Gerendás¹²⁹
din comitatul Békés¹³⁰. Sebastian returnează banii.

- 6.03.** în prezența regelui, *egregius Sebastianus Abranffy* [de] Gerla, în numele său
1492: și al copiilor săi, Emeric și Francisc, Cristina și Elisabeta, îi dă alesului Petru
de *Docz* toate părțile sale din moșiile *Chama*, *Zenthandras* și *Borzekel* din co-
mitatul Timiș, în vechile lor hotare, împreună cu toate utilitățile și pertinențele
lor¹³¹, drept garanție pentru suma de 1162 florini de aur luată împrumut de
către Sebastian pentru întreținerea cetății *Kewy*. Dacă el nu reușește să-l pro-
tejeze în aceste 3 moșii pe *Doczy* Petru, atunci îi va oferi, la schimb, moșiile
sale întregi *Batha*, *Janoskenezfalwa*, *Duzwa*, *Benys*, *Alsomonjáros* (?¹³²), *Ra-*

¹²⁴ DL 59769.

¹²⁵ medievalul *Sárafalva* (l.m.) era localizat la ~2,5 km spre N de actuala biserică sârbească din Saravale, în zona *Grof Gyulay Major* (*Franzische Landesaufnahme*, 1819–'69), *Nagy major* (*Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869–'87).

¹²⁶ *castellum* (DL 59778); și BOROVSZKY Samu folosește termenul de *kastély*, dar probabil că era vorba de o *curia nobilitaria*, a cărei locație nu se cunoaște încă, care a fost construită de Ladislau de *Docz* după ce a cumpărat moșia Saravale în anul 1466 și care este distrusă de către otomanii în 1529 (Borovszky, 1897, pp. 539–540).

¹²⁷ DL 59778; Borovszky, 1897, p. 539.

¹²⁸ În acest an, soția sa, Orsolya de *Docz* și copiii săi răscumpără cu 300 de florini de aur partea din moșia *Vésztő*, care fusese legată de Valentin Ábránfi în favoarea capitlului din Oradea (Kristó, 2003, p. 80).

¹²⁹ la VSV de Békéscsaba, HU.

¹³⁰ DL 59780.

¹³¹ *terris arabilibus cultis et incultis agris pratis pascuis silvis nemoribus montibus vallibus aquis piscinis aquarumque decursibus vineis vinearumque promontoriis molendinis et eorundem locis generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertineniarum marum integritatibus quovis nominis vocabulo vocatis sub suis veris metis et antiquis existentibus* (DL 46178; transcrierea lui BORCSICZKY Béla din 8.05.1913).

¹³² eu descifrez *Alsoasonjáros* în documentul original (DL 46178).

dwlfalwa, Lopsed, Pleske, Hago și Brwssa, precum și părțile sale din moșiile numite *Kaproncza, AlsowBatha și Bozwa*, aflate toate în comitatul Arad¹³³.
2.08. capitlul din *Orod* îl înștiințează pe palatinul Ștefan de *Zapolya*¹³⁴ că, în conformitatea cu decizia sa, prin care a ordonat o *communis inquisitio* în cauza referitoare la stăpânirea pământului nelocuit numit *Dewa*, care îi opune pe alesul Mihail de Ciacova¹³⁵ și episcopul de Cenad, Lucas¹³⁶, împreună cu familiarul acestuia de pe moșia *Kysachad* (Kis-Acsád¹³⁷ -l.m.), George *Felemas*¹³⁸, la data de 28 iulie s-a ținut o investigație, *in territorio possessionalis Nagachad* (Nagy-Acsád -l.m.) din comitatul Timiș, moșie aflată în proprietatea lui Mihail, de către reprezentantul palatinal Ladislau literatul de *Baak*, împreună cu Matia, lector al capitlului. Printre cei mulți intervievați, nobili vecini și *comprovinciales*¹³⁹, nenobili megieși și iobagi de pe cele două moșii, s-au numărat și vecinii nenobili *Stephanus Nagh, Gregorius Thar, Laurentius Papy, Lucas Syketh, Gerardus Ros, Mathias Thar, Ambrosius Palffy*¹⁴⁰, locuitori în **Chama**, apoi¹⁴¹ ... alesul Andrei BOTH de Bajna și *Petrus Gancza*, văduva decedatului Ioan de Sângeorge¹⁴², *officiales, ignobiles in dicto possessione*

¹³³ DL 46178.

¹³⁴ Szapolyai (VI.) István (l.m.) [† 23.12.1499], tatăl viitorului rege Ioan I Zapolya, este atestat drept palatin între 29.03.1492 și 23.12.1499 (C. Tóth *et alii*, 2016, p. 81). În document este menționat și faptul că este comite perpetuu de Szepes și jude al cumanilor.

¹³⁵ *Egregy Mich[ae]lis de Chaak* (l.l.; DL 88826) / Csáky Mihály (l.m.) [†<1517] a fost fiul lui Ferenc / Francisc de Ciacova & Ana de Marot (Maróti Anna -l.m.) și a fost căsătorit cu Ana de Rozgony (Rozgonyi Anna -l.m.) (vide Engel, 2003b, *sub voce* Zsidó nem[beli] 4. tábla: Csáki). Știm doar că a fost *aule n[ost]re [regie maiestatis] familiaris* în anul 1478, când *Egregy Mich[ae]lis de Chaak* este beneficiarul unei danii regale, împreună cu frații săi carnali, Francisc și Benedict (27.05.1478; DL 71503, DL 71505). Moare între 1510–17.

¹³⁶ Szegedi Barátin Lukács (l.m.); Lucas al II-lea a fost episcop de Cenad între 1493–1500.

¹³⁷ *Achad*²⁸ (atestat 1333) a fost situat la E de Jadani (azi, Cornești, jud. Timiș), la S de Murani și la N–NE de moșia Măgheruș⁸¹ și *Chama*, pe malul drept al râului cunoscut, azi, drept Măgheruș în această zonă. Pentru descoperirile periegetice din regiune, vide Micle *et alii*, 2007, pp. 22–23, *Obiectiv* 25, 26, 27 (voi reveni asupra zonei într-un alt studiu).

¹³⁸ *Georgius Felemas* (l.l.), Felemas György (l.m.).

¹³⁹ din *KysKarol, Wyfalw* (Újfalu (l.m.) / Satul Nou -l.r.), Murani, Dudeștii (Noi), Satchinez.

¹⁴⁰ Pálffy Ambrosi (l.m.).

¹⁴¹ ... *Andreas de Parthas item Petrus Gancza, Franciscus et B[e]n[e]dictus Mathyassz, egregy Andree Both ac Petrus Gancza* (sic!), *relicta condam Johannis Zenthgeorgy^a, officiales, ignobiles in dicta possessione Chama constituti vicini fassse extitissent auditu sicuti Johannes Doczy [de KysKarol]* (DL 88826, rândurile 19–21). (DL 88826).

Le mulțumesc frumos lui Zoltan IUSZTIN, Ioana-Terezia POP și Maria FRÎNC pentru ajutorul acordat la descifrarea acestui document. De asemenea, mulțumiri i se cuvin și lui Dan UNGUREANU pentru asistența oferită la tălmăcirea textului.

¹⁴² *relicta condam Johannis Zenthgeorgy* (DL 88826).

Zenthgeorgy este Szentgyörgy (l.m.), Sângeorge (l.r.). Nu este vorba despre locația omonimă de pe râul Bârzava. A existat și o altă moșie cu acest nume, care în anul 1421 era deja în posesia episcopului de Cenad (DL 11118). Apare prediul *St: Jurak* între satele *Becskerek* (Beci-

*Chama constituti vicini și Antonius Porkalab vice officialles alias Johannis [de Zokol alias] episcopi [Chanadiensi]*¹⁴³. Se mai amintește că nenobili vecini locuind în Chama, Petrus Weres și Anthonius Porkalab au fost *viceofficialles domini Johannes de Zokol alias episcopi Chanadiensi*¹⁴⁴.

Aici *Porkalab*¹⁴⁵ este doar numele de familie al lui Anton¹⁴⁶, pe care nu-l putem interpreta drept *castelan* al fortificațiilor din Chama.

În anul 1894, indicând acest document, CSÁNKI Dezső afirma¹⁴⁷ că familia Bot(h) de Bajna și Mihail de Ciacova stăpânesc Chama, iar traducerea documentului îl confirmă:

*De asemenea Stephanus Nagh, Gregorius Thar, Laurentius Papy, Lucas Syketh, Gerardus Ros, Mathias Thar, Ambrosius Palffy locuitori în Chama, plebei, vecini, de asemenea iobagi ai aceluiași Michael de Chaak (i.e. Mihail de Ciacova -n.m.) au declarat ca și Albertus Magyar despre Nagyachad, fără nici o diferență*¹⁴⁸.

*La fel Petrus Gancza, Franciscus et Benedictus Mathyassý ai alesului Andreas Both (i.e. Andrei BOTH de Bayna -n.m.), ca și Petrus Gancza (sic! NN -n.m.), văduva decedatului Johannes de Sângeorge, oficiali, plebei din zisa posesiune Chama, declară ca și Johannes Doczy [de KÿsKarol]*¹⁴⁹.

Nu știm *cum și când* au ajuns Mihail de Ciacova și Andrei BOTH de Bayna stăpâni ai moșiei Chama.

1506: *Thomas de Chyama și Thomas Diraldi de Czanio* apare drept student la Cracovia¹⁴⁹. Avem prea puține elemente pentru a-l accepta a fi originar din Chama.

23.08. capitlul bisericii din Orod emite dovada înțelegerii dintre Doroteea, copila

1508: lui Laurențiu Orzag de Gwth și Elisabeta de Docz și văduva lui Bartolomeu Pathochy de Kecskemét¹⁵⁰, și copiii ei, Emeric, Balthasar și Margarethe și comitele de Arad, *egregius Franciscus de Harazth*, și copilele sale, Catarina, căsătorită cu Sigismund de Lewa și Ana, soața lui Mihail Seze de Pakos¹⁵¹, Bani Zewrenien[si] și feciorii lor, Caspar și Ladislau. Prin această tranzacție

cherecul Mic) și Berexov (Beregsău Mare) pe Harta districtului Timișoara (1720); Engel, 2006, p. 124.

¹⁴³ Joannes al V-lea de Sokol a fost episcop de Cenad între 1466–'93.

¹⁴⁴ DL 88826.

¹⁴⁵ porkoláb (l.m.), pârcălab (l.r.).

¹⁴⁶ un alt exemplu de aceeași natură:

3.01.1471: *anthonius porkolab in dicta Iklw* (DL 36393, pp. 76–77, [nr.] 3) / *Iklod-on lakó Porkalab Antal* (Jakó, 1990, pp. 711–712, doc 2001).

¹⁴⁷ Csánki, 1894, p. 75.

¹⁴⁸ *Item Stephanus Nagh, Gregorius (Thar), Lauren[tius] Papy, Lucas Syketh, Gerardus Ros, Mathias Thar, Ambrosius Palffy in Chama commorantes ignobiles vicini alias similiter iobagiones eiusdem Mich[ae]lis [de Chaak] in iamdicta Naghachad fassi fuissent scitu quemadmodum Albertus Magyar in nullo discrepante* (DL 88826, rândurile 15–17).

¹⁴⁹ Schrauf, 1893, p. 12, 72.

¹⁵⁰ Kecskeméti Patócsi (și Pathócsy) Bertalan (l.m.).

¹⁵¹ Paksi Mihály (l.m.) a fost ban de Severin între 27.05.1508 și 18.10.1512 (C. Tóth *et alii*, 2016, p. 152).

se pune capăt procesului început de către Doroteea după moartea tatălui ei (~.02.1503)¹⁵² și are loc un schimb de moșii între părți; Francisc renunță la cele două treimi din moșia *Zarafalwa* (Saravale), cu toate pertinențele sale¹⁵³ și primește în schimb părțile deținute de către Doroteea din moșiile *Belsewchallya* (Ciala de Interior), *Kylsewchallya* (Ciala de Exterior), *Peel*¹⁵⁴, *Zarchahaza*¹⁵⁵ și din prediul *Pongracz*¹⁵⁶, aflate în comitatul Arad¹⁵⁷.

30.05. în fața conventului bisericii *Beate Marie virginis de Sagh*¹⁵⁸ s-a prezentat personal alesul *Franciscus de Harazth*, comitele comitatului Arad și a mărturisit liber că, neavând băieți, își lasă întreaga avere copilelor sale, prin prefacerea lor în feciori¹⁵⁹, doamna Ana, căsătorită cu *Michaelis de Pakos Bani Zerenensis* și Catarina, soața alesului Sigismund de *Lewa*, născute de generoasa fostă Sofia, fata decedatului Ladislau *Doczy*. Printre multele sale proprietăți menționate cu această ocazie nu se află și părțile din moșiile *Chama*, Sânan-drei și *Borzekel*, dar sunt menționate *castello Wasarhel alio nomine Pathkocz vocato*¹⁶⁰ și *castello Ywaufalwa*¹⁶¹ din comitatul Timiș, *castello Zalha*¹⁶² din districtul Lugoj, *castro Challya* și *castello Palylese* din Arad și *castro Sago-wyna* aflat în comitatul Posega¹⁶³.

1514: armata lui DÓZSA György este înfrântă în lupta de la Timișoara (15 iulie).

1518: Francisc de Haraszt cedează întreaga sa avere, formată din 74 de moșii și părți de moșii în comitatele Timiș (36 de moșii și părți de moșii), Arad (15), Posega (8), Pest (4), Fejér (1) și districtul Lugoj (10), pentru serviciu credincios și pentru suma plătită de 25000 de florini de aur, ginerilor săi, Sigismund de *Lewa* și Mihail de *Pakos*, precum soțiilor acestora, copilele sale, Catarina și Ana, pe care le-a avut din căsătoria cu Sofia de *Docz*¹⁶⁴.

Nu se menționează părțile din moșiile *Chama*, Sânan-drei și *Borzekel*.

15.08. regele Ludovic al II-lea al Ungariei și Cehiei dăruiește, cu titlu de nouă dona-

1520: ție *in perpetuum*, moșia numită *Zewldes* (Verdești³⁵) credinciosului său Va-

¹⁵² BOROVSKY Samu susținea că procesul a început după diviziunea din 1489 (Borovszky, 1897, p. 539).

¹⁵³ împreună cu "castelul" de aici, care nu este menționat.

¹⁵⁴ (Jász-)Pél (l.m.), la NV de Arad.

¹⁵⁵ Szárcsaháza (l.m.), la E-ESE de (Jász-)Pél (*vide* harta Márki, 1892).

¹⁵⁶ în aval de Ciala.

¹⁵⁷ DL 59980.

¹⁵⁸ Fericita Fecioară Maria din Ipolyság, Nógrád vármegye (l.m.); azi, Šahy, Nitra, SK.

¹⁵⁹ *filios prefecisset Masculinos* (Pesty, 1882, p. 486).

¹⁶⁰ fortificație neidentificată; azi, satul Târgoviște, com. Balint, jud. Timiș (*apud* Halasi-Kun, 1976, pp. 144–146).

¹⁶¹ nici măcar locația satului nu este cunoscută.

¹⁶² fortificație neidentificată; Szilha (l.m.), Sálha (l.r.), din 1924 în componența localității Coș-teiu, jud. Timiș (partea de SE a acesteia).

¹⁶³ Pesty, 1882, pp. 485–487, doc 364.

¹⁶⁴ Nagy, 1859, pp. 51–52 (cu menționarea fiecărei moșii); Márki, 1892, p. 308 (incomplet).

lentin *Bolyka*¹⁶⁵ de *Nemethy* (Beregsău Mic¹⁶⁶), precum și toate părțile deținute de acesta din moșiile locuite *Nemethy*, *Saarhaza*¹⁶⁷ și *Odon* (Hodoni), aflate în comitatul Timiș și stăpânite de către acesta și de către strămoșii săi încă din vechime, dar a căror diplome de proprietate unele au fost arse în timpul *insurrectionis rusticorum* (1514), iar altele sunt cu adevărat rupte. Regele ordonă capitlului bisericii din Cenad să treacă la punerea în posesie împreună cu unul dintre oamenii regelui, care este disponibil¹⁶⁸.

- 28–** capitlul bisericii din Cenad anunță că la *feria quarta et quinta ante festum Beati*
29.11., *Andrae Apostoli*¹⁶⁹ Valentin *Bolyka* a fost pus în posesie, fără împotrivire, cu
14.12. moșia *Zewldes* (Verdești), precum și cu părțile sale din moșiile Beregsău Mic,
1520: *Saarhaza* și Hodoni și cu a sa *Domus nobilitaris*¹⁷⁰. Printre mulții vecini și me-
 gieși, care s-au prezentat în fața nobilului Ladislau de Beregsău Mic, omul
 regelui și a cantorului Clement, tovarășul și fratele canonic al capitlului bise-
 riciei din Cenad, care au fost însărcinați cu punerea în posesie, s-a numărat și
*Petro Lukachy castellano castrî Choma*¹⁷¹ / *Petru Lucaci, castelan al cetății*
Chama (tr.m.), care a fost convocat pentru moșia Verdești³⁵. Scrisoarea pri-
 vilegială doveditoare, întărită cu sigiliul autentic al capitlului, este emisă la
 14 decembrie¹⁷². **Atestarea documentară** a fortificațiilor de la *Chama*.
17.10. oșteni ai "țarului" Iovan Nenada, zis Omul Negru, ocupă târgul și cetatea *Cha-*
 – *ma* din mâinile lui Ladislau de Ciacova și a nepoților săi, Emeric și Petru, fe-
11.11. ciorii lui Mihail de Ciacova și instalează un oficial al său în târg, care este
1526: probabil responsabil și de cetate¹⁷³.
.03. Ladislau de Ciacova recucerește târgul și cetatea *Chama* cu ajutorul a 300 de
1527: călăreți unguri¹⁷³.
.04. bătălia de la vadul Mureșului Cenad–Apátfalva dintre Ladislau de Ciacova,
1527: aflat în fruntea unei armate nobiliare din comitatele Timiș și Cenad, alături de
 care au luptat și țărani înarmați și armata lui Iovan Nenada, care venea de la
 Szeged probabil pentru a reocupa *Chama*. Ladislau de Ciacova își pierde capul
 (la propriu), iar armata sa este distrusă. *Chama* devine cartierul general mili-
 tar al lui Iovan Nenada pentru următoarele două luni^{173, 174}.

¹⁶⁵ Némethi Bolyka Bálint (l.m.); Valentin Bălica / Bălică(?) de Beregsău Mic.

¹⁶⁶ Magina A., 2009, pp. 67–68; *Ibidem*, p. 68, nota 40.

¹⁶⁷ situată în imediata proximitate de vest a satului Fibiș, jud. Timiș.

¹⁶⁸ Bárány, 1845, pp. 49–52 (bis), doc V; *Idem*, 1848, pp. 37–40 (bis), doc X; *DB*, I, pp. 286–289, doc 88 (l.l., l.r.).

¹⁶⁹ *miercurea și joia înainte de sărbătoarea Sfântului Apostol Andrei*, care se sărbătorește la 30 noiembrie. În anul 1520, a fost vorba de o zi de vineri; deci, cele două date au fost 28 (miercuri) și 29 (joi) noiembrie.

¹⁷⁰ din Beregsău Mic?

¹⁷¹ menționat deja de către Felix MILLEKER (Milleker, 1915, p. 148).

¹⁷² Bárány, 1845, pp. 49–52 (bis), doc V; *Idem*, 1848, pp. 37–40 (bis), doc X; *DB*, I, 289–293, doc 89 (l.l., l.r.).

¹⁷³ *vide Anexa I.*

¹⁷⁴ *vide Anexa II.*

- .04.** bătălia de la Seleușul Aurit dintre voievodul Petru de Peren, aflat în fruntea
1527: unei armate de 12000 de soldați și Iovan Nenada; câștigător clar este "țarul"¹⁷⁵.
- 4.06.** prin intermediul unei scrisori, alesul *Johannes Hobardanecz* [de *Zalathnock*],
1527: aulic regal, trimis al reginei consoarte Maria și al fratelui ei, regele Ferdinand I de Habsburg al Ungariei, îl informează pe rege că s-a întâlnit cu Iovan Nenada în târgul **Choma**, de lângă cetatea Timișoara¹⁷⁶.
- 25.06.** bătălia de pe câmpia Frumușeni. Iovan Nenada este învins de către armata nobiliară condusă de către Czibak Imre, comite de Timiș și este forțat să se retragă la Szeged¹⁷⁴.
- 1.02.** Ferdinand I de Habsburg, rege al Ungariei, donează generoasei doamne Caterina, copila magnificului Ladislau More de *Chwla* și a generoasei decedate doamne Magdalena de *Bakowcza*¹⁷⁷ și soața fidelului său ales *Ewstachii de Felled* o seama de proprietăți (moșii, cetăți, târguri și orașe etc.) în comitatele Križevac, Požega, Valko, Veszprém, Somogy, Heves, Solnocul Exterior, Cenad (*ac porciones possessionarias in oppido Wasarhel et possessionibus Raros et Rethkopancz*), Bács, Timiș (*oppido Choma et porcionibus possessionariis in possessionibus Zenthandras* (Sânandrei), *Czyra*³⁵, *Kyralzalassa* (*Királyszállás*¹⁷⁸), *Docz* (Dolaț?), *Zenthewlth* (*Szentelt*¹⁷⁹), *Papa* (sic? *Papd?* - î.m.)¹⁸⁰, *et Tamasfalva*¹⁸¹ *et pertinenciis eorundem*) și Pest¹⁸². Documentul este întocmit de către *Nicolaus Olahus episcopus Agriensis*.
- .10.** otomanii asediază fără succes cetatea Timișoarei.
- 1551:** Să fi fost distrusă acum și fortificația de la *Chama*? Puțin probabil ...
- 20.07.** regele Ferdinand de Habsburg al Ungariei *praefectio in filium*¹⁸³ a *Frusinei*
- 1552:** și *Anei, fiicele mări răposatului Ștefan Lozonczy, și a Clarei și Dorotheei, fiicele răposatului Anton Losonczy, asupra bunurilor și drepturilor de proprietate ... ale acelorași răposați Ștefan și Anton Losonczy*¹⁸⁴, printre care se numără și *partea de moșie din târgul Chama în comitatul Timiș*¹⁸⁵.

¹⁷⁵ vide **Anexa III**.

¹⁷⁶ *in oppido Choma ..., prope Castrum Themensiensem* (Szentkláray, 1885, p. 511).

¹⁷⁷ care este indicată și drept copila ilustrului decedat Laurențiu, duce de *Wylak* (Laszowski, 1900, p. 122).

¹⁷⁸ situat pe malul drept al râului Beregsău, la S de Pișchia de azi.

¹⁷⁹ Borovszky, 1897, pp. 575–577; vide **Anexa I**, sub voce 17.07.1460.

¹⁸⁰ nu a existat o atare locație în comitatul medieval Timiș. Pare că este doar o citire defectuoasă a *Papd* (azi, satul Bobda, comuna Cenei, jud. Timiș), care aparținea de comitatul Torontal.

¹⁸¹ nu a existat o atare locație în comitatul medieval Timiș, ci în Torontal. La 4,5 km N de Bikač-Bašaid (RS; 45°41'40"N, 20°22'14"E) apare încă toponimul *Tamásfal[va]* pe *Franzisko-Josephinische Landesaufnahme* (1869–'87). Prediul *Tomaschfalva* figurează și pe *Harta districtului Becicherec* (1722) în aceeași zonă.

¹⁸² Laszowski, 1900, p. 122.

¹⁸³ (l.l.), *fiúsítás* (l.m.), prefacerea fiicei în fiu (l.r.) (Engel, 2006, pp. 206–207).

¹⁸⁴ *DB*, I, pp. 348–352, doc 111.

¹⁸⁵ *porcione possessionaria in oppido Chama in Themessiensis comitatibus existentibus* (*DB*, I, p. 350/352).

- 27.07.** după un asediu de-o lună, garnizoana cetății Timișoara se predă otomanilor.
1552: Următoarea perioadă de 164 de ani este mult prea puțin cercetată.
1554: prima conscriere otomană găsește în satul **Čoma** (i.e. *Chama*) 46 de hane¹⁸⁶.
3.09. într-un document prezentat la Dieta imperială de la Regensburg, *Chama* nu
1556: apare printre fortificațiile nominalizate a fi fost cucerite de către otomani¹⁸⁷.
1567– satul **Čoma** (i.e. *Chama*) apare în defterele otomane cu 40 de hane (1567), res-
'79 pectiv 33 de hane (1579)¹⁸⁸.

Pare că putem observăm o scădere semnificativă a populației (28,26%) în doar o generație (25 de ani), reflectată în involuția graduală a unităților fiscale (46 → 40 → 33 hane; fenomen observabil și în cazul localităților din proxima vecinătate -*vide* **Tab. 1**), dar pot exista și alte explicații ale fenomenului (de exemplu, o strategie de adaptare locativă la sistemul fiscal otoman).

	1554	1567	1579	Tab. 1. Evoluția comparativă a locuirii la N de Timișoara imediat după cucerirea otomană.
<i>Chama</i>	46	40	33	
Sânandrei	50	55	34	
Cerneteaz	18	10	13	
Giarmata Mare	45	42	31	
Giarmata Mică	10	25	26	

- 1696:** realizată de un autor anonim, cu ocazia campaniei militare și a asediului cetății Timișoara de către trupele imperiale în luna august, o hartă manuscris color ne indică la N de *Demeswar* un *gniarad fl[ur]*. (râul Niarad), dar și un semn pentru o localitate (*Chama*), care nu mai este identificată și toponimic¹⁸⁹. Presupunând greșit că ar fi vorba de o localitate numită tot *Niarad*, alți cartografi din epocă vor folosi acest nume pe hărțile lor; de exemplu, pe harta Transilvaniei publicată în anul **1699** la Sibiu¹⁹⁰, Giovanni Morando VISCONTI reprezintă doar o localitate *Nýaradt*, aflată de partea stângă (!) a drumului

¹⁸⁶ Engel, 1996, p. 43.

¹⁸⁷ Pálffy, 2011, pp. 193–194.

¹⁸⁸ Engel, 1996, p. 43. Pe harta Kratochwill-Engel (*Ibidem*), locația *Csoma* (i.e. *Chama*) este greșit poziționată la E de pâraul Niarad (neinscripționat).

¹⁸⁹ *Generallandesarchiv Karlsruhe*, DE, Hfk Planbände Nr. 6, 28, 4-4217562, [*Karte des Gebiets zwischen der Theiß nördlich von Szegedin (in Ungarn) bis zur Donau, der Donau von Belgrad (in Serbien) bis Esseg (Osijek in Kroatien) und von Belgrad bis Temeschwar (Timisoara in Rumänien), 1696*], hartă manuscris color, hârtie, 50 × 76 cm, scara 10 ore = 10 cm [1:440000].

¹⁹⁰ *Mappa della, \ Transilvania, \ e Prouintie contigue nella quale si vedano \ li Confini dell' Ongaria, e li Campam^{ti}: fatti \ dall' Armate Cesaree in queste ultime guer,e \ dedicata all' Aug[us]^{ta}: Regia Maestà \ di Giosepepe Primo, Re de \ Romani, e d'Ongaria \ da \ Gio[vanni]: Morando Visconti, sup[re]^{mo}: \ Ingegniere per S[ua] M[ajestatis] Ces[area]: \ in Transilvania \ In Hermanstadt (i.e. Sibiu -n.m.), A[n]n^o: 1699 (în cartuș); Gio[vanni]: M[oran]:^{do} V[iscon]^{ti} Inuen.; Stephang Welzer de Corona fecit.; Johann Conrad Predtschneider de Norimberga sculpsit in Cibinio (în legendă); hartă, 116 × 98,5 cm, scara [~1:550000], disponibilă la *Hadrtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest • B IX Ausztria–Magyarország • B IX a politikai, közigazgatási térképek (XVI. századtól 1918-ig), cota B IX a 487/15.*

Temisvar–Vingha–Aradt (Timișoara–Vinga–Arad), în timp ce pe partea dreaptă, la distanță de drum, apare "ceva" care seamănă cu un turn ruinat.

~1700: în *Conscriptio Districtuum*, document găsit printre actele contelui Luigi Ferdinando Marsigli la Bologna, și de aceea cunoscut în istoriografie drept *conscriptia Marsigli*, **Csoma** apare printre *Sate(le) noi ridicate în jurul Timișoarei*¹⁹¹. Nu avem cunoștiință de abandonarea satului în perioada otomană. Poate doar asediul cetății Timișoara din vara anul 1696 să fi determinat o părăsire temporară a localității, care, ulterior, a fost interpretată drept o fondare a unui nou sat de către autorul documentului.

1703, pe harta *Mappa Geographico Limitanea ...*, realizată de către Johann Christoph

1709: MÜLLER în anul 1703 la Nürnberg, apare localitatea **Niarad** (i.e. *Chama*) între *Temisvar* și *Vingha*. Este vorba doar de o confuzie¹⁹². **Nyaradt** se regăsește și pe harta *Mappam hanc Regni Hungariae ...*, realizată de către același cartograf în 1709, care devine un prototip pentru multe dintre mapele realizate de către confrății săi occidentali de-a lungul secolului al XVIII-lea¹⁹³. Chiar dacă și geografi moderni mai amintesc de un toponim *Nirad* (sic!), trebuie să fie foarte clar că nu a existat decât un hidronim *Nyarad*, care nu este un alt nume pentru pârâul *Beregsău*¹⁹⁴.

1717: conscripția habsburgică găsește 46 case la **Schoma**, care se numără printre

¹⁹¹ *Neorrecti pagi circum jacentes Tömesvar* (l.l.).

¹⁹² *vide supra* sub 1696.

¹⁹³ O hartă manuscris color^a realizată de către François de GEYER^b după anul 1751 încă menționează un sat *Niarat* pe drumul de poștă care leagă *Temeswar* de *Vingha*, dar cunoștiințele geografice ale autorului sunt modeste. De asemenea, o hartă publicată la Augsburg de către Johann Michael PROBST în anul 1788 consemnează un sat *Nyarad* la NNV de *Temeswar*^c.

^a *Mappa ~ \ Der Grenz Scheidung des Ban[nat] Temeswar, von Añ[n]o. 1740 \ mit den Türken, Geschlossen \ von Herren General Feld., \, marschal Lieutinont Frei., \ „heren Frantz von En., \, gelshofen A[nno] 1749 „ ~ / Par Francois de Peÿer (i.e. GEYER -n.m.) / Major et Ingen[ie]u[r].*

^b pentru cariera lui François de GEYER, *vide* Moll, 1959, p. 35, 94, 205. În anul 1751, Geyer era doar *Capit[ain]*. (*Ibidem*, 205).

^c *Nova \ Mappa Geographica \ Princip[atus]: Transilvaniae, \ Districtus Temeswariensis, \ et adjacentium aliarum regionum et locoru \ ex \ recentissimis subsidies Concinnata \ I:F:C: Ing: \ Cura, et sumtibus [Iohann]: M[ichael]: Probst A:V: \ MDCCLXXXVII* (i.e. 1788 -n.m.), hartă color, 410 × 485 cm, [scara 1:1500000], disponibilă și la *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest, HU • B IX a • B IX Ausztria–Magyarország • B I–XV. Európa, cota B IX a 576.

¹⁹⁴ Crețan, Frățilă, 2007, p. 349. Din păcate, în acest caz, confuziile nu se opresc aici; autorii cred că pe harta *Nova Mappa a lui Barzellini* din 1788 ar fi existat un toponim *Nyarad*. În fapt, Jakob BARZELLINI nu a produs vreo hartă cu acest nume, ci Johann Michael PROBST, iar cea realizată de el în acest an se numește altfel^a. De asemenea, *Nyarad* nu apare pe această hartă a Banatului.

^a *Temeschwarer Bannat \ Trigonometrisch und astronomisch berichtet von Herrn Jakob Barzellini. Herausgegeben von Herrn F[rantz]. A[nton]. Schräembl*, Wien, 1788, 47,5 × 55,5 cm, [scara 1:584000], disponibilă și la Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, cota GE C-11267.

localitățile consistent populate din districtul Timișoara¹⁹⁵.

1720: *Harta districtului Timișoara* ne relevă doar un *sat nelocuit sau prediu* la **Csoma** (**Fig. 3**). Deci, localitatea este abandonată în perioada 1718–20¹⁹⁶.

Chiar dacă poziția lor este aproximativ redată pe hartă, sunt reprezentate clar cele două fortificații patrulare înconjurate de cercuri concentrice, care reprezintă șanțuri și valuri.

1761: **Csenia** (i.e. *Chama*) este reprezentată încă pe harta *Temesvar Bannat. abgetheilet in seine District und Process Anno 1761* (**Fig. 5**).

Toponimul a devenit deja irecognoscibil și se va afunda apoi în uitare.

5. Reprezentări cartografice

Harta districtului Timișoara (1720), care face parte din *Carolinische Landes-aufnahme* (1718–'25)¹⁹⁷, aduce și prima reprezentare cartografică a fortificațiilor de la *Chama* (**Fig. 3**). Se văd clar două fortificații patrulare înconjurate de șanțuri concentrice, dar locația prediului¹⁹⁸ *Chama* ridică anumite probleme, pentru că între situl arheologic¹⁹⁹ și poziția pe hartă sunt ~1 km. Sunt două posibile explicații; cartografi habsburgi au greșit, ori târgul medieval *Chama* a fost mutat în perioada otomană pe malul drept al pârâului Niarad, la ~1 km de vechea locație²⁰⁰. Perieghete sistematice pot clarifica această problemă²⁰¹.

Pe unele dintre hărțile tip "Mercy" prediul *Chama*, grafiat *Csoma*, este reprezentat tot pe malul pârâului Niarad, denumire care nu este inscripționată. În acest caz, este evident că *Harta districtului Timișoara* (1720) a fost sursa de inspirație (**Fig. 4**).

Ultima apariție cartografică a toponimului *Chama* este din anul 1761²⁰², sub forma *Csenia*, pe o hartă care a fost republicată în 1879²⁰³ de către CSEKONICS Endre și în anul 1968 de către *D.I.F.O.T. Timiș*²⁰⁴, chiar dacă, din punct de vedere informațional, ea este o adevărată catastrofă cartografică (iar *Csenia* este exemplul perfect;

¹⁹⁵ Szentkláray, 1879, p. 21; Roos, 2018, p. 67.

¹⁹⁶ nu este singura; 41,(66)% dintre localitățile conscrise în anul 1717 în districtul Timișoara au fost abandonate până în anul 1720¹⁹⁷.

¹⁹⁷ *vide* studiul meu *Mappa Von dem Temesva[r]er. District. ... Im Jahr 1720*. (sub tipar).

¹⁹⁸ conform legendei hărții, semnul grafic acompaniator se referă la un *Unbewohnte Dörfle oder Pædien* (l.g.; *Sat Nelocuit sau Prediu -tr.m.*)¹⁹⁷.

¹⁹⁹ Micle *et alii*, 2007, p. 26.

²⁰⁰ O situație asemănătoare întâlnim în cazul Mașloc, jud. Timiș (*vide* Floca *et alii*, 2016).

²⁰¹ Autorul acestor rânduri nu este un arheolog atestat (nici nu a dorit să fie, chiar dacă are studii de specialitate) și, pe cale de consecință, legal, nu este îndreptățit să facă cercetări perieghetice.

²⁰² *Temesvar Bannat. abgetheilet in seine District und Process Anno 1761*. (*Harta Banatului de Timișoara cu împărțirea în districte și circumscripții în anul 1761*), Autor: Ama[do / ncio?]: de Aldana Mald[onado]. L[ieutenant?]: et In[genieur]., originalul se află în arhiva Ministerului de Război de la Wien (K.A B. IX.a 563).

²⁰³ [Wien]: Schnellpressen-Druck des K.K. Militär Geografisches Institut [Wien], hartă color; 570 × 495 mm; scara [1:430000] 30000 Wiener Klafter [=133 mm]. Această copie a apărut și drept anexă la lucrarea lui SZENTKLÁRAY Jenő (Szentkláray, 1879), hartă color, 580 × 580 mm, scara [1:30000?], din 4 planșe, copie litografiată; *vide* Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Fond arhivistic nr. 104, *Colecția de hărți și planuri*, Inventar 1722, nr. 90.

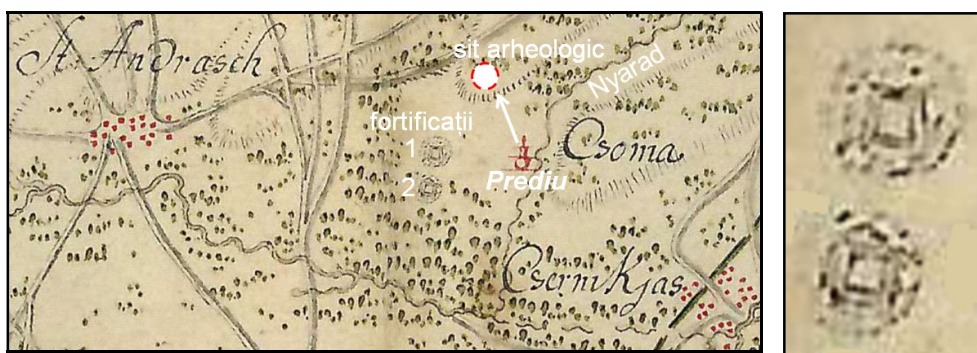

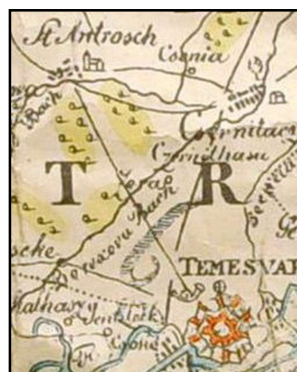
Fig. 3. Harta districtului Timișoara (1720)²⁰⁵: satele St. Andrasch (Sânandrei) și Csenikjas (Cerneteaz), prediul Csoma (i.e. Chama).

prediul este deja localizat pe malul stâng al pâraului Niarad, unde nu a fost vreodată -Fig. 5). Din păcate, harta a ajuns să fie considerată, din ignoranță, reperul infailibil al geografiei istorice bănățene pentru secolul al XVIII-lea (și nu numai!).

Fig. 4. Originalul hărților tip "Mercy"²⁰⁶.

Fig. 5. Temesvar Bannat. abgetheilet in seine District und Process Anno 1761. →

²⁰⁴ Direcția de Îmbunătățiri Funciare și Organizarea Teritoriului Timiș, [nr.] 3773/[19]68, hartă color, 650 × 535 mm, scara [1:264560]; vide Muzeul Banatului, Inventar 369; Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Fond arhivistic nr. 104, Colecția de hărți și planuri, Inventar 1722, nr. 27.

²⁰⁵ on-line <http://maps.hungaricana.hu/hu/47936/> (1.08.2015).

²⁰⁶ Der \ Temesvarer. Bannat. \ Abgetheilet \ In Seine District \ aufgenommen und abgemessen \ auf hohen befehl \ Ihrer Hochfürstlichen Durchleucht \ des Printzen \ Eugenii von Savoyen. \ Ihro Röm[isch]: Kay[s]erliche: und Cathol[ische]: Maj[estät]: \ General Lieutenanten \ unter dem Gouvernement \ Seiner Excellence \ des Herrn G[ene]r[a]l[e]n feld Marschallen Grafen \ Claudii von Mercy. \ Durch Ihro allerHöchst gedachten Römisch Kayserlichen Majestät. \ Ingenieurs { obristwachtm[eiste]r. D[.] Haring \ Lieutenant C. I. Kayser. \ Fähnrich D'Hautenont \ vom Neipperg[ischen]: Reg[imen]}. Hartă manuscris nedată, acuară color, hârtie pe pânză, dimensiunile 98,5 × 86 cm, 4 folio, fiind realizată la scara [1:255000], disponibilă la Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, HU (B IX Ausztria-Magyarország • B IX a politikai, közigazgatási térképek (XVI. századtól 1918-ig), cota B IX a 1166); sub cartuş se află înscris cu creionul, în afara cadrului hărţii, vechea cotă de la Kriegsarchiv, Wien: B IX a 554.

Fig. 6. Zona St. Andrasch (Sânandrei) – Csernethas (Cerneteaz) reprezentată pe *Josephinische Landaufnahme* (1769–'72), Sectio. 42, Temeswarer=District, *gegende bey: S[ank]t: Andrasch, und Mercydorf.*²⁰⁷.

Fig. 7. Plan der Festung Temesvar und Umgebung (1857).

Fig. 8. Franziszeische Landesaufnahme (~1864–'65).

Echipa de topografi și cartografi condusă de către Franz Philipp, Freiherr von ELMPT zu Dammerscheidt, care a realizat *Josephinische Landesaufnahme* (1769–'72), pare că nu a consemnat vreo ruină în zona Chama, dar la V de Valea Lacului de azi apar nu mai puțin de 4 "ceva", care pot reprezenta un interes arheologic (Fig. 6). Pentru că drumul de pământ Sânandrei–Cerneteaz pe această hartă pare că nu coincide cu cel de azi (DC58)²⁰⁸, el nu poate fi considerat un reper irefutabil. În acest caz, mă întreb dacă nu cumva cartografi habsburgi au situat greșit ruinele de la Chama la V de Valea Lacului, în loc să le consemneze la E de această vale? Există și posibilitatea ca aceste reprezentări să nu aibă conotație arheologică²⁰⁹. Periegezele sistematice vor oferi răspunsul.

²⁰⁷ Ridicarea topografică iozefină (1769–'72), Secțiunea [nr.] 42, Zona Districtului Timișoara la Sânandrei și Carani (tr.m.).

²⁰⁸ vide georeferențierea disponibilă on-line <https://mapire.eu/en/> (9.06.2018) / *Maps of Europe / Europe in the XVIII. century.*

²⁰⁹ opinia arheologului Dorel MICLE, care mi-a fost împărtășită în cadrul unui schimb de opinii (25.06.2019), pentru care îi mulțumesc și pe această cale.

6. Informații istoriografice

Într-un *Plan al cetății Timișoara și a împrejurimilor*²¹⁰, ridicat în anul 1857 și publicat anul următor²¹¹, Ludwig Ritter Ettmayer von Adelsburg, locotenent-major în cadrul Regimentului 5 de Infanterie, consemnează și fortificația (mare) de la *Nyarad Schanze* (l.g.; *fortificația Niarad* -l.r.) (**Fig. 7**). Cu această ocazie, datorită diseminării pe scară largă a informațiilor cartografice conținute de această hartă, ruinele de aici devin cunoscute în toate mediile.

În prima jumătate a anul 1861, fortificațiile de la *Chama* intrau în atenția lumii științifice parese că prin publicarea a "*ceva*" în hebdomadatul *Delejtű*²¹² condus de către istoricul timișorean PESTY Frigyes, care era *redactor și editor-proprietar*²¹³ al publicației. Din păcate, în acest moment, nu pot specifica *ce și cum*²¹⁴.

Tot cartografii militare austriece realizează și cea mai bună reprezentare a fortificațiilor de la *Chama* în cadrul *Franzische Landesaufnahme* (~1864-'65²¹⁵) (**Fig. 8**). Aici se observă foarte bine cele două fortificații, cea de dimensiuni mai mici (~42 × 37 m) cu un singur val/șanț și cea mare (~54 × 37 m) cu trei valuri/șanțuri. Distanța între colțul de SE al fortificației mari și cel de NV al fortificației mici este de ~130/180 m, în funcție de considerarea, ori nu, a șanțurilor (de formă patrulateră!).

Și alte hărți ulterioare, precum cea denumită *Împrejurimile Timișoarei*, realizată probabil în anul 1866²¹⁶, derivată din această ridicare topografică, menționează

²¹⁰ *Plan der Festung Temesvar und Umgebung.*, Cartuș: *Im hohen Auftrage: Seiner Excellenz des Herrn Feldmarschall-Lieutenants - Gouverneurs u[nd]. Commandirenden Generalen etc. Grafen [Johann Baptist] Coronini-Cronberg.: aufgenommen 1857. vom Oberlieutenant des 5 Linien Infanterie Reg[imen]t Ludwig Ritter von Ettmayer. [von Adelsburg]: herausgegeben 1858 durch die Generalquartiermeisterstabs Abtheilung zu Temesvar.*, hartă alb-negru, [9 folio, scara 1:28800], disponibilă la Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, HU • G I h vár alaprajzok, város és környéktérképek, utikönyvek • G I Európa • G I–V. Úti térképek, cota G I h 3838; *on-line* <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37997/> (2.12.2018).

²¹¹ Lucrările au avut loc probabil în cadrul *Franzische Landesaufnahme* (1806–'69; *Ridicarea topografică franciscană*), dar această hartă este diferită de cea definitivă color.

²¹² *Delejtű*^a. 1861. év[i-]folyam]. (Forster, 1906, p. 885). În fapt, FORSTER Gyula nu a consultat periodicul timișorean și citează această informație probabil doar după notițele lui RÓMER Flóris (*vide infra*).

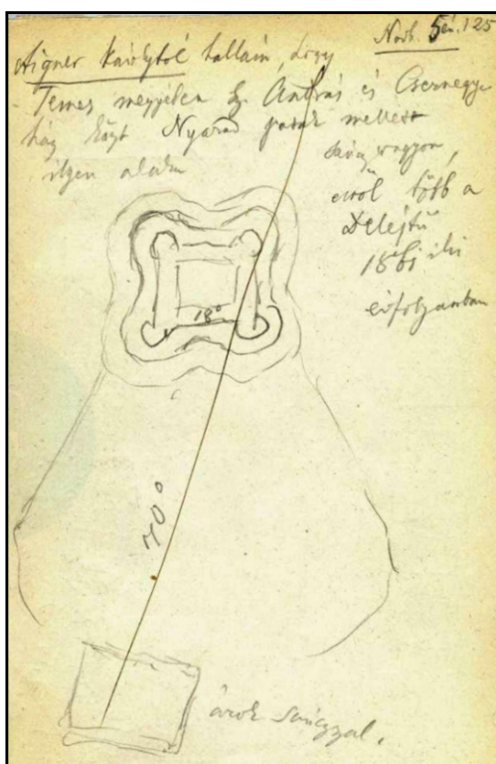
^a *Delejtű, A tudomány, anyagi érdekek és szépirodalom közlönye*; un hebdomadatul care a apărut la Timișoara, în perioada 6.06.1858–23.07.1861, de obicei în fiecare zi de marți.

²¹³ *Szerkesztő és kiadó tulajdonos*. Prin alegerea lui PESTY Frigyes ca parlamentar de Aradul-Nou (3.04.1861), editor a devenit avocatul Öt(t)vényi NAGY Ferenc.

²¹⁴ Am consultat 29 din cele 30 de numere ale hebdomadatulului din anul 1861 – mai puțin nr. 15, din 9(?) aprilie 1861, care lipsește – fără a găsi vreo menționare a fortificației de la *Chama* în această publicație; *on-line* <http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=2591> (14–16.03.2019).

²¹⁵ ridicarea topografică în zona aflată la N de Timișoara este realizată în această perioadă.

²¹⁶ Mai există o copie [*Umgebung von Temesvár*] realizată, în anul 1870, de către *Kaiserlich königlich Militärgeographisches Institut* din Wien; hartă color, scara [1:28800], 8 folio, disponibilă la Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, HU • G I h vár alaprajzok, város és környéktérképek, utikönyvek • G I Európa • G I–V. Úti térképek, cota G I h 672/5. În acest caz, toponimul apare drept *Nyaradschanze*.

Nyarad Schanze, iar reprezentarea cartografică este congruentă cu modelul²¹⁷.

Printr-o notiță din jurnalul său științific, datată 5.11.1866²¹⁸, RÓMER Flóris²¹⁹, considerat "părintele" arheologiei maghiare, menționează că AIGNER Károly²²⁰, colegul lui de școală²²¹, l-a informat despre existența în comitatul Timiș, între Sânandrei și Cerneteaz, lângă pâraul Nyarad, a unei fortificații, căreia îi dă și schița²²² (Fig. 9) și indică drept sursă suplimentară de informații colecția din

Fig. 9. Schița lui RÓMER Flóris din anul 1866.

5.11.1866: *aud de la Karl AIGNER că în comitatul Timiș, între Sânandrei și Cerneteaz, lângă pâraul Niarad, [se găsesc] valuri (de patrimoniu?) cu o astfel de formă; despre acestea mai multe în colecția Delejtű din anul 1861 ... șanțuri cu valuri*²²³.

²¹⁷ *Umgebung von Temesvár*, hartă color, hârtie pe pânză, scara [1:28800], 4 folio, 68×39 cm, tipărită la Wien în 1866(?), disponibilă la *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest, HU • G I h vár alaprajzok, város és környéktérképek, utikönyvek • G I Európa • G I–V. Úti térképek, cota G I h 672.

²¹⁸ Rómer, 1866 (*Notes* 22), p. 125.

²¹⁹ RÓMER Flóris Ferenc [* 12.04.1815, Bratislava; † 18.03.1889, Oradea]; preot romano-catolic, istoric de artă, pictor, profesor universitar, membru al Academiei Maghiare de Științe.

²²⁰ cel care l-a însoțit în luna septembrie a anului 1866 la Mașloc^a și l-a ajutat să facă schița sitului Mașloc-Rondell^b. Să fie unul și același cu Károly D. AIGNER [* ~1814, Orțișoara, fiul lui Mihály; oo 7.02.1839, în Ieccea Mare, cu Magdalena KLUG; † ?], care între 1839–49 este notar în Ieccea Mare, înnobilit (4.02./13.05.1839 auzat public în comitatul Pozsony și în comitatul Torontal (și Timiș?) la 16.03.1843), ales în anul 1861 drept revizor contabil al plasei Ciacova (dar nu acceptă funcția)? Primul fecior al lui Károly, Ludwig AIGNER (ABAFI Lajos) [* 11./12.02.1840, în Ieccea Mare ca *Ludovicus Carolus*; † 19.06.1909, Budapest], a fost un cunoscut librar, editor, ziarist, traducător și istoric literar, bibliograf, istoric al francmasoneriei și entomolog. Un alt copil, Karl / Károly [* 23.05.1860, Timișoara], a lucrat cu Ludwig și a avut, de asemenea, preocupări culturale.

^a Rómer, 1866 (*Notes* 22), p. 65.

^b despre aceasta *vide* Floca et alii, 2016, pp. 20–21.

²²¹ Rómer, 1866 (*Notes* 22), p. 65.

²²² nu este clar dacă aceasta este desenată după o altă schiță, ori este realizată după descrierea unui text.

anul 1861 a hebdomadarului *Delejtű* din Timișoara²²³.

Schița fortificației principale este confirmată de ridicarea topografică realizată la mijlocul primului deceniu al mileniului doi de către arheologii Dorel MICLE și Alexandru HEGYI²²⁴. Crochiul realizat de Rómer pentru *Chama*-2 este aproximativ și incomplet, asemeni traiectului celor două valuri cu șanț, care unesc cele două fortificații²²⁵.

În luna martie a anului 1872, în cadrul unui ambițios proiect nefinalizat, istoricii ORTVAY Tivadar și SZENTKLÁRAY Jenő greșesc când situează *Chama* în apropiere de Voitec, jud. Timiș²²⁶. Ambii vor corecta ulterior informația eronată²²⁷.

În luna octombrie a anului 1875, MILETZ János²²⁸, secretarul *Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud*²²⁹ din Timișoara, amintește în revista societății, *Anuar de istorie și de arheologie*²³⁰, de *cetățile de pământ otomane* din comitatul Timiș: Ciacova, Giroc (!?)²³¹, Sânandrei (*Chama*), Ictar, Satchinez, Obad, pe care le consideră doar puncte de observare²³².

Peste doar 9 luni, același Miletz J. publică o lucrare despre *Relicvele istorice și arheologice din comitatele Timiș și Arad* în care amintește, confuz și greșit, de cetatea de la *Chama*, considerând că *vechile rămășițe ale fortificației de pământ, care se arată la Sânandrei, care au o mare asemănare cu cele de la Giroc (fals!) din apropiere, au fost probabil ambele puncte de observare ale trupelor otomane (fals!) staționate în preajma Timișoarei*²³³. Profund greșitele opinii ale lui MILETZ János nu au făcut cari-

²²³ Nov[em]b[er]. 5^{én} [1866]: *Aigner Károly-tól hallám hogy Temes megyeben Sz[ent]. András és Csernegyház kozt Nyarad patak mellett ilyen alakú sanz vagyon, erről több a Delejtű 1861^{iki} évfolyanban ... árok sánczzal.* (Rómer, 1866 (Notes 22), p. 125).

²²⁴ rămasă încă în manuscris. Secțiunea *Dosar Chama* trebuia să conțină mai multe studii. Din păcate, câteodată, viața se pune intempestiv de-a curmezișul intențiilor noastre. Sper ca și prietenii mei să găsească puterea de-a duce la bun sfârșit planurile noastre ...

²²⁵ care aduc aminte de desenul făcut, în anul 1572, de către Giulio Turco pentru cetatea Sümeg, Veszprém megye, HU.

²²⁶ ..., *hanem Kan, (Chama Kam) is, és pedig az utóbbi a ma is közel levő Vaytech (Vojtek) szomszédságába helyezve.* (Ortvay, Szentkláray, 1872, p. 109).

²²⁷ ORTVAY Tivadar o face explicit în anul 1891, dar greșește din nou când menționează că *Chama* ar fi fost eronat legată de *Kanak* (azi, Konak, RS) în martie 1872 (*GEH*, I/1, p. 439).

SZENTKLÁRAY Jenő doar ignoră acest pasaj în 1898 când publică volumul întâi din *Istoria parohiilor din episcopia Cenad* (Szentkláray, 1898, p. 435).

²²⁸ Tarnói és draskóczi MILETZ János [* 8.09.1841, Tápiogyörgye, HU; † 15.02.1903, Budapest]; profesor, istoric, secretar al *Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud* din Timișoara (1875–'79).

²²⁹ *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat* (l.m.; vide Balla, 2008).

²³⁰ *Történelmi és Régészeti Értesítő* (l.m.) (abreviat TRE).

²³¹ Nu am cunoștiință de existența vreunei fortificații la Giroc, jud. Timiș; probabil este vorba despre *Pons Ordia*, aflat pe râul Timiș, care nu se aseamănă în vreun fel cu *Chama*. Studiul dedicat fortificațiilor și podului *Pons Ordia* urmează să fie publicat în curând.

²³² Miletz, 1875, pp. 190–191.

²³³ *Igy Temesvár közelében éjszakknak, Szént-Andráson régi földerőd maradványok mutatkoznak, melyek a délszakknak szintén közel fekvő gyirokihoz nagy hasonlatosságot tüntetnek fel, s*

eră în istoriografie.

În luna ședință ordinară din 27.09.1884, PONTELLY István²³⁴, secretarul general (*főtitkár*²³⁵) al Societății [Muzeului²³⁶] de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud²²⁹ (1880–'87) și curator (*muzeumőr*) al Muzeului din Timișoara, în cadrul raportului său lunar, informează adunarea că, în cursul trecutei vacanțe școlare de vară, a cercetat dubla fortificație de la Nyárád (i.e. Chama) și i-a ridicat planul²³⁷:

De asemenea, am onoarea de a informa onoratul comitet²³⁸ că, în timpul vacanței școlare de adineaori²³⁹, am reușit să mijlocesc ridicarea [topografică²⁴⁰ a] cetății de la Nyárád bazată pe un dublu sistem de apărare.

Căci această fortificație uriașă este compusă dintr-o întăritură mai mare, formată din trei valuri voluminoase și înalte, și din tot atâtea șanțuri late și adânci, în formă circulară²⁴¹; apoi, la o distanță de o sută cincizeci de metri, este construită o întăritură mai mică, cu șanț și val circulare, ceva mai înguste, în așa fel că cele două porțiuni [ale cetății], la ambele laturi, sunt racordate între ele cu câte un [braț de] val cu șanț, mai lung de 140 de metri, de formă semicirculară, toată fortificația ocupând, în toată întinderea ei, o suprafață de

mindkettő valószínűleg a Temesvár közelében elhelyezett török figyelő csapatoknak volt őrhelye (Miletz, 1876, p. 134–135).

Nu avem informații că fortificația de la Chama ar fi fost în uz în perioada otomană.

²³⁴ PONTELLY István Károly [* 28/29.02.1840, Esztergom; † 7.10.1898, Freidorf, Timișoara]; 8.09.1856: îmbracă rasa monahală de călugăr benedictin (până în 1871); 12.03.1863: este sfințit preot, profesor de gimnaziu; 1874–'78: preot la Szeged; 1878: profesor de liceu la Timișoara; 1878–'87: secretarul general al Societății [Muzeului] de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud și bibliotecar al societății, custode al muzeului din Timișoara, ziarist (*Havi Közlöny*) și editor (*Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRE), 1880–'87); din 9.07.1889: paroh romano-catolic la Freidorf până trece la cele veșnice la doar 58 de ani.

²³⁵ între 1880–'87.

²³⁶ doar din anul 1885.

²³⁷ *Van szerencsém továbbá a tisztelt választmányt értesítenem, hogy az iménti iskolai szünidőben a nyárádi kettős védelmi rendszeren épült sánczvárnak felvételét szintén sikerült kieszközölnöm.*

E hatalmas védinű ugyanis három testes és magas körsáncz és ugyanannyi széles és mély, kerek árokból alkotott, nagyobb erődből; azután egy attól másfélszáz méternyire eső és annál valamivel keskenyebb, körkörös sáncz és árokból álló, kisebb erősségből van konstruálva úgy, hogy mindakét várrészt két oldalról egy-egy 140 méternél hosszabb, félköralakú, árkos sánczkar kapcsolja össze, a várrnú egész kiterjedésében mintegy száz holdnyi területet foglalván el.

Arkheologiai szempontból e várról akkor fogok bővöbben szólani, midőn arról az év folyamán tüzetes értekezést tartandok. Addig is újra kérem a tisztelt választmányt, hogy annak körkörös szerkezetű, vagyis kisebb felét, mely állítólag magánbirtok, valami módon kisajátítani s a folytonos szántás miatt rövid idő alatt bekövetkezendő eltűnését még idején megakadályozni szíveskedjék. (Pontelly, 1884, p. 189).

²³⁸ Este vorba de comitetul de conducere al Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud / Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat din Timișoara.

²³⁹ i.e. din vara anului 1884.

²⁴⁰ niciodată publicată.

²⁴¹ pe *Franzische Landesaufnahme* (~1864–'65) acestea apar patruleter.

*circa o sută de jugăre (sic!)*²⁴⁵.

*Din punct de vedere arheologic, despre această cetate voi vorbi mai pe larg atunci când, în cursul anului (1884? -î.m.), vom ține o conferință științifică*²⁴². *Până atunci, rog din nou onoratul comitet ca structura circulară, deci jumătatea mai mică [a fortificației], care se zice că ar fi în proprietate privată, să fie expropriată într-un mod oarecare*²⁴³ *și să binevoiți a împiedica dispariția acesteia, survenind în scurt timp din cauza aratului continuu.*

Anul următor, în cadrul adunării generale anuale a Societății (2.06.1885), același Pontelly prezintă adunării planul fortificațiilor de la Nyárád, realizat pe cheltuiala sa proprie²⁴⁴:

*Apoi, în ceea ce privește monumentele noastre medievale, am onoarea să prezint faimoasa cetate de la Nyárád, situată între Sânanndrei și Cerneteaz, care a fost construită cu un sistem dublu de apărare, prin prezenta, fac cunoscut planul*²⁴⁰ *[acesteia], realizat pe cheltuială proprie.*

Această fortificație uriașă, după cum am mai menționat, este formată dintr-o întăritură mare, din trei valuri voluminoase și înalte, de formă aproape circulară și din tot atâtea șanțuri aproape circulare, de aceeași lățime și adâncime și dintr-o întăritură mai mică, situată la o distanță de o sută cincizeci de metri, cu șanț și val circulare, ceva mai înguste, construită în așa fel ca cele două corpuri de cetate, din partea dreaptă și partea stângă, să fie racordate între ele cu câte un [braț de] val cu șanț, mai lung de 140 de metri, semicircular.

*Fortificația, în toată extinderea ei, ocupă o suprafață de circa o sută de jugăre (sic!)*²⁴⁵ *și structura ei este mult renumită pentru că, din experiența noastră de până acum, în țara noastră, întrebuințarea construcției bazată pe sistem*

²⁴² promisiune de care nu am știință a fi fost realizată vreodată.

²⁴³ acest lucru nu s-a întâmplat. Și astăzi acea parte a fortificației este exploatată agricol.

²⁴⁴ *Ami azután középkori emlékeinket nézi, azok sorából van szerencsém a Sz[ent].-András és Csernegyház között fekvő, nyárádi nevezetes földvárnak, mely kettős védelmi rendszeren épült, a magam költségén felvett tervrajzát ezennel bemutatnom.*

E hatalmas védő mű, mint egy izben már hangsúlyozni bátor valók, három magas és testes, majdnem egészen kör alakú földsáncz és ugyanannyi széles, mély és csaknem kerek árokból alkotott, nagy erődből; s egy attól másfélszáz méternyire eső és nálánál valamivel keskenyebb, körkörös sáncz és árokból álló, kisebb erősségből aként van konstruálva, hogy mindkét várrészt jobb és bal oldalról egy-egy 140 méternél hosszabb, félkör alakú, árkos sánczkar kapcsolja össze.

E vármű egész kiterjedésében mintegy száz holdnyi területet foglal el és szerkezete fölötté nevezetes azért, mert eddigi tapasztalataink szerint a kölcsönös védelmi rendszeren alapuló építkezést hazánkban mostanig csak a visegrádi és a barsi óvárokon, tehát a hegyi erődöknél tapasztaltuk, hogy alkalmazták; míg a nyárádi váron ugyanazon kettős védelmi rendszert egy, a síkföldön unikumként fekvő erődön szemléltetjük megvalósítva.

Mig e várról kimerítőbben értekezhetném, nincs sürgősebb feladat az ismételt kéresemnél, hogy a tisztelt választmány kegyeskedjék a nyárádi fontos erőd műnek kisebb, vagyis körkörös várrészét, mely magán birtokba ment át, valami módon kisajátítani s ezen szemünk előtt létezett, de eléggé nem méltott emlékművet az eke elpusztításától megmenteni! (Pontelly, 1885, p. 160).

de apărare reciprocă poate fi observată doar în cazul cetăților vechi de la Visegrád și Bars²⁴⁶, deci la fortificațiile de munte²⁴⁷; pe când, la cetatea de la Nyárád, același dublu sistem de apărare îl putem vedea realizat, ca un exemplu unic, la o fortificație situată la șes.

Până când despre această cetate voi putea relata mai detaliat²⁴⁸, nu am o sarcină mai urgentă decât a repeta rugămintea mea, ca onoratul comitet să binevoiască a expropria, într-un mod oarecare, partea de cetate mai mică, deci ceea circulară, a importantei fortificații de la Nyárád, care a trecut în proprietate privată și de a salva acest monument existent în fața ochilor noștri, dar neapreciat îndeajuns, de distrugerile plugului.

Ambele rapoarte au văzut lumina tiparului în publicația Societății, *Anuar de istorie și de arheologie* (TRE²³⁰). Planul nu a mai fost publicat și pare că s-a pierdut²⁴⁹, iar exproprierea cerută de către PONTELLY István nu s-a realizat, astfel că urmele jumătății mai mici a fortificației au dispărut de-a lungul timpului datorită lucrărilor agricole.

În același an 1885, revista *Archaeologiai Értesítő* preia succint, printr-o notiță semnată "y", informația științifică prezentată de către PONTELLY István²⁵⁰:

Despre cetatea Nyárád (i.e. Chama -n.m.), care este așezată între Sânandrei și Cerneteaz (comitatul Timiș), a dat de știre PONTELLY István, cel care a ridicat și planul acestei remarcabile lucrări defensive. Partea principală a acestei fortificări importante este o cetate mare, înconjurată de trei valuri înalte,

²⁴⁵ indiferent de mărimea unui jugăr, care varia între 3586,25 m² (jugăr mic), 4315,5 m² (jugăr unguresc), 5755 m² (jugăr de Wien/cadastral; 1,7377 jugăre cadastrale = 1 ha) și 8440 m² (jugăr regal), ar fi vorba de o suprafață între ~36–84 ha. În fapt, avem de-a face cu o arie de circa 6 ha.

²⁴⁶ Zólyom-Pusztavár (azi, Zvolen-Pustý hrad, SK).

²⁴⁷ de asemenea, fortificația medievală *Myhald* (Mehadia) din Banat implică tot un sistem dublu de apărare, dar și acesta se află pe dealul Urzasca, care are forma unei culmi înguste și alungite, cu pante prăpăstioase spre V, S și E (Săcară, 1975, p. [167]).

²⁴⁸ din câte știu, PONTELLY István nu a mai revenit public asupra acestui subiect, chiar dacă, din câte se pare, a rămas interesat de Chama (vide *infra* donația din anul 1887).

²⁴⁹ Tentativele mele de identificare a planului în arhiva Muzeului Național al Banatului (nu exclud ca, în fapt, documentul să fie, totuși, aici!)^a, precum și la Serviciului Județean Timiș al Arhivelor Naționale, au fost infructuoase. În altă parte nu am mai căutat.

^a PONTELLY István a murit ca paroh al parohiei romano-catolice din Freidorf în anul 1898. Dacă a supraviețuit, planul fortificațiilor de la Chama putea ajunge în arhiva *Societății Muzeului de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud*, și, de aici, prin "moștenire", în arhiva Muzeului Național al Banatului, ori în arhiva diecezei romano-catolice de Timișoara, sau a fost distrus de șoareci în podul clădirii parohiale din Freidorf, ori a ajuns în posesia moștenitorilor săi, sau ...

²⁵⁰ *A nyárádi földvárrol, mely Szent-András és Csernegyháza közt (Temesm[egye].) fekszik, adott legújabbán hírt Pontelly István, a ki a nevezetes védelmi mű tervrajzát is fölvette. Főrésze a jelentékeny alkotásnak egy nagy erőd, mely három magas majdnem egészen köralakú föld-sáncz és ugyanannyi széles, mely árokból van alkotva ; ettől a fővédműtől másfélszázméternyire esik egy nálánál valamivel keskenyebb körkörös sáncz és árok, mindkét várrészt jobb- és bal-oldalról egy-egy 140 méternél hosszabb, félköralakú, árkos sánczkar kapcsolja össze. E vármű egész kiierjedésében mintegy száz holdnyi területet foglal el és mint Pontelly állítja, megérdemlené a föntartást (AE, 1885, p. 363).*

aproape circulare și tot atâtea șanțuri late și adânci; la 150 de metri distanță de această fortificare principală se află un șanț și val circulare, puțin mai înguste. Ambele părți ale cetății sunt conectate, la stânga și la dreapta, cu câte un șanț și val, de peste 140 m lungime, dispuse în semicerc. Această fortificare ocupă aproximativ 100 de jugăre (sic!)²⁴⁵ de teren în întreaga sa întindere și, așa cum susține Pontelly, ar merita să fie conservată.

În darea de seamă de la sfârșitul anului, citită de către PONTELLY István, secretarul general al asociației, în ședința din 30.12.1885 a *Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud*, se menționează și că Johann HUBICH, locuitor din Sânnandrei, a dezgropat obiecte din piatră și fier din șanțul cetății *Chama*, pe care le-a donat muzeului²⁵¹.

În procesul verbal al ședinței ordinare anuale de alegeri a *Societății Muzeale de Istorie și Arheologie* din 28.12.1887 se menționează și donațiile unor artefacte provenite din cetatea *Chama* făcute muzeului timișorean în anul respectiv:

... 2) *Un pinten de fier medieval. Spinul său este o stea octogonală. Pe brațul stâng două cataramă de prindere*²⁵².

3) *O desprinsă cataramă de pinten din fier.*

4) *O cataramă de harnașament din fier.*

5) *Un cui de fier.*

6) și 7) *Câte o bucată de cărămidă tencuită din substructura clădirilor a căror urme mai pot fi încă văzute și azi în vecinătatea cetății Niarad (i.e. Chama -n.m.) aflată în hotarul [localității] Sânnandrei din comitatul Timiș.*

*Ultimele șase obiecte medievale, adunate din cetatea Niarad, au fost donate de către PONTELLY István*²⁵³.

În 1891, Felix MILLEKER face un rezumat a ceea ce se știa despre fortificațiile de la *Chama*:

Sânnandrei (comitatul Timiș; centru de plasă). În împrejurimile acestei localități mai sunt vizibile rămășițele unei vechi fortificații de pământ, care prezintă o mare asemănare cu cele situate în apropiere de Giroc la sud. Potrivit lui Pontelly István, fortificația de la Sânnandrei este o cetate de pământ cons-

²⁵¹ Hubich János, *szent-andrási lakos, a nyárádi vársánczból kiásott kő- és vastárgyakat*. (Pontelly, 1886, p. 37). Din păcate, nu se menționează și despre ce fel de artefacte era vorba.

²⁵² mărturisesc dificultatea pe care am resimțit-o pentru tălmăcirea *sarkantyuszij-szorító csat* (cu un *csat* (l.m.) echivalat cu *agrafă, copcă, cataramă, sponcă, pafta* (l.r.)).

²⁵³ 2) *Egy középkori, vas lovagsarkantyú. Pengéje nyolczágu csillag. Bal ágán két, sarkantyuszij-szorító csat.*

3) *Egy levált, vas sarkantyuszij-szorító csat.*

4) *Egy vas lószerszám-csat.*

5) *Egy vas szög.*

6) és 7) *Egy-egy vakolatot tégladarab azon épületek szubstrukcióiból, melyek nyomait a Temes-megyey, Szent-András határában fekvő Nyarád vára szomszédságában jelenleg még láthatni. Ez utóbbi hat középkori tárgyat, a nyárádi várban gyűjtött leletként adta Pontelly István. (Ormós, Patzner, 1887, p. 224). Teoretic, aceste artefacte ar trebui să fie încă în posesia Muzeului Național al Banatului. Practic, ...*

truită pe un sistem dublu de apărare. Această mare fortificație este realizată din trei voluminoase și înalte valuri concentrice și din tot atâtea șanțuri late și adânci, în formă circulară, apoi dintr-o fortificație mai mare, apoi de la aceasta, la 150 de metri de ea, o altă fortificație, ceva mai îngustă, cu val concentric și șanțuri, este construită astfel ca ambele părți ale cetății să fie legate de ambele părți ale sale cu câte un val cu șanț, mai lung de 140 de metri, [iar] întregul areal al fortificației ocupă, în toată întinderea sa, circa 100 de jugăre de teren (sic!)²⁴⁵. Miletz [János crede că] această cetate de pământ [este] otomană, Pontelly o socotește de origine medievală. — în 1840, aici (i.e. la Sânandrei și nu în cetatea Chama! -n.m.²⁵⁴) a fost găsit un tezaur monetar care era format din 75 de dinari romani de argint ...²⁵⁵.

În volumul doi al lucrării sale despre geografia istorică a Ungariei medievale din timpul huniazilor, apărut în anul 1894, CSÁNKI Dezső amintește doar de localitatea (*helység*) Csama²⁵⁶ și nu are cunoștiință de castelanul Petru Lucaci (1520).

În anul 1896, citându-l doar pe Pontelly²⁵⁷, ORTVAY Tivadar credea că, asemenea altor cetăți²⁵⁸ considerate de pământ (*földvár* -l.m.), și Chama ar fi fost ridicată în preistorie ori în epoca migrațiilor²⁵⁹. Opinia, la modă în istoriografia pozitivistă maghiară a momentului²⁶⁰, urmează să facă "carieră" și în cazul Chama.

[de-a lungul pârauului Niarad] în împrejurimile [localității Sânandrei] sunt vizibile resturile unei vechi cetăți de pământ. Fortificarea mai mare este alcătuită din 3 valuri rotunde înalte și 3 șanțuri concentrice late și adânci, cea mică

²⁵⁴ ne-o indică clar liniuța "—".

²⁵⁵ Szent-András (Temes v[ár]m[egye].; központi j[árás].). Ezen helység környékén régi földvár-maradványok mutatkoznak, melyek a délszaknak szintén közel fekvő gyirokihoz nagy hasonlatosságot tüntetnek fel (Tört[énelmi]. és rég[észeti]. Ert[esítő]., II, 134.). Pontelly István szerint a szentandrás erőd kettős védelmi rendszeren épült földvár. E hatalmas védmű három testes és magas körsáncz és ugyanannyi széles és mély kerek árokból alkotott, nagyobb erődből, azután egy attól másfélszáz méternyire eső és annál valamivel keskenyebb, körkörös sáncz és árokból álló, kisebb erősségből van konstruálva úgy, hogy mindakét várrészt két oldalról egy-egy 140 méternél hosszabb, árkos sánczkar kapcsolja össze, a vármű egész kiterjedésében mintegy száz holdnyi területet foglalván el (Tört[énelmi]. és rég[észeti]. Ert[esítő]., X, 189 és U. o., Uj Folyam, I, 160.). Miletz ezen földvárat török, Pontelly középkori származásúnak véli. — 1840-ben itt (i.e. la Szent-András! -n.m.) egy éremkincset letek, mely 75 római családi ezüst dénárból állott (Seidl : Fondchronik, I, 23.^a). (Milleker, 1891, pp. 2–3).

^a i.e. Seidl, 1846, p. 23.

²⁵⁶ Csánki, 1894, p. 31.

²⁵⁷ dar, în fapt, probabil "citind" doar după Milleker, 1891 (un truc ieftin!).

²⁵⁸ de exemplu, Seceani, Mașloc, Alioș, Frumușeni, care toate sunt pertinente epocii medievale.

²⁵⁹ [a Nyárádpatak mentén Szent-András] Környékén régi földvár-maradványok láthatók. A nagyobb védművet 3 magas körsáncz és 3 széles és mély kerek árok alkotja, a kisebbet egy körkörös sáncz és árok képezi. Mindkét várrészt két oldalról egy-egy 140 méternél hosszabb, árkos sánczkar kapcsolja össze. Egész kiterjedésében e védmű mintegy 100 holdnyi területet foglal el. (Tört[énelmi]. és rég[észeti]. Ert[esítő]., X, 189 és u[gyan]. o[tt]. Uj foly[am]., I, 160.) (Ortvay, 1896, p. 195, nota 1).

²⁶⁰ bine sintetizată de către Ortvay T. (Ortvay, 1896, pp. 195–197).

*de un șanț și val de jur împrejur. Ambele părți ale cetății sunt conectate de câte un șanț cu val mai lung de 140 de metri. Întregul areal al fortificației ocupă aproximativ 100 de jugăre (sic!)*²⁴⁵.

În 1900, Felix MILLEKER, fără să fi fost nici el probabil în teren și citând doar informația furnizată de către PONTELLY István cu 15 ani în urmă, pune și el în discuție datarea fortificației de la Chama, după ce reia, neschimbat și aproape în întregime, propriul text din anul 1891:

*Cea mai mare și interesantă cetate de pământ însă se situează la nord de Timișoara, aceasta este fortificația de pământ de la Sănandrei. Potrivit lui Pontelly István, cel care a cercetat-o, este o cetate de pământ construită cu dublu sistem de apărare. Această mare fortificație este realizată din trei voluminoase și înalte valuri concentrice și din tot atâtea șanțuri late, în formă circulară, apoi dintr-o fortificație mai mare, apoi de la aceasta, la 150 de metri de ea, o altă fortificație, ceva mai îngustă, cu val concentric și șanțuri, este construită astfel ca ambele părți ale cetății să fie legate de ambele părți ale sale cu câte un val cu șanț, mai lung de 140 m, [iar] întregul areal al fortificației ocupă, în toată întinderea sa, circa 100 de jugăre de teren.*⁶⁾ (sic!)²⁴⁵.

⁶⁾ Tört[énelmi]. és rég[észeti]. Ért[esítő]., X, 189., és U[j]. F[olyam]., I, 160.

*Este posibil ca cercetările amănunțite să plaseze una sau cealaltă dintre aceste fortificații de pământ în epoci diferite, dar majoritatea lor vor dovedi că datează din această perioadă (i.e. primul mileniu dHr -n.m.). În spatele șanțurilor acestor cetăți s-au retras oamenii cu animalele lor în vremuri agitate și belicoase, și aici au fost și așezările lor cu colibe*²⁶¹.

KÖNYÖKI József și NAGY Géza încadrează și ei cetatea de la Sănandrei în categoria cetatea pământului, cetate de pământ preistorică în lucrarea lor despre cetățile medievale, care este publicată la Budapesta, sub egida Academiei, în anul 1905²⁶².

Același Milleker amintește tangențial, în 1906, și despre cetatea de pământ aflată în hotarul de vest al Cerneteazului, lângă malul drept al pârâului [Nyárad], care este numită Nyárad-Schanze pe hărțile militare²⁶³ atunci când polemizează cu

²⁶¹ A leghatalmasabb és legérdekesebb földvár azonban Temesvártól északra terül el, ez a szent-andrási földvár. Ez Pontelly István szerint, ki azt átkutatta, kettős védelmi rendszeren épült földvár. Ezen hatalmas védmű három testes és magas körsáncz és ugyanannyi széles és kerek árokból alkotott, nagyobb erődből, azután egy attól másfélszáz méternyire eső és annál valamivel keskenyebb körkörös sáncz- és árokból álló kisebb erősségből van konstruálva, úgy, hogy mindkét várrészt két oldalról egy-egy 140 méternél hosszabb árkos sánczkar kapcsolja össze, a vármű egész kiterjedésében mintegy száz holdnyi területet foglalván el.⁶⁾

Lehetséges, hogy az egyiket vagy a másikat ezen föld-

⁶⁾ Tört[énelmi]. és rég[észeti]. Ért[esítő]., X, 189., és [Tört. és rég. Ért.] U[j]. F[olyam]., I, 160. -erődök közül a tüzetes kutatás más korszakba helyezi, de a legtöbbje mégis csak ezen korból származónak fog bebizonyulni. Ezen földvárak sánczai mögé húzódtak az emberek barmaikkal nyugtalan és háborús időkben, és itt voltak kúnyhós telepeik is. (Milleker, 1900, pp. 10–11).

²⁶² pogányvár, praehist[orikus]. földvár (l.m.) (Könyöki, Nagy, 1905, p. 292).

²⁶³ Csernegyháza határának nyugati részében, közel a [Nyárad] patak jobbpartjához egy földvár van, melynek a neve a katonai térképen Nyárad-Schanze. (Milleker, 1906, p. 82).

KARÁCSONYI János²⁶⁴ referitor la numele unguresc al râului Nera²⁶⁵.

Notița din *Archaeologiai Értesítő* (1885) este indicată de FORSTER Gyula²⁶⁶ în anul 1906²⁶⁷, iar cetățuia este localizată între Sânanndrei și Cerneteaz, lângă pâraul Nyárád²⁶⁸. De asemenea, acesta menționează că fortificația de la Chama apare și în manuscrisele lui RÓMER Flóris²⁶⁹. Pentru că le menționează distinct, baronul Forster nu realizează identitatea dintre cetatea de pământ de la Nyárád dintre Sânanndrei și Cerneteaz și cetățuia dintre Sânanndrei și Cerneteaz, de lângă pâraul Nyárád²⁷⁰.

Fig. 10. Nyárád Schanze (1912).

Între 1877–1914, *Kaiserlich und königlich Militärgeographisches Institut* (Wien) realizează o *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, iar pe harta pentru Zone 22, Kol[onne]. XXIV.: *Temesvár und Sándorháza* (Timișoara și Șandra) (1912²⁷¹) reprezentarea cartografică a Nyárád Schanze dezvăluie deja o fortificație mică volatilizată, iar cea mare pe cale de dispariție. Pe baza acestei mape se realizează apoi *Harta împrejurimilor Timișoarei*²⁷² (Fig. 10).

Scrisă înainte de Primul Război Mondial, în monografia comitatului Timiș nu se menționează

²⁶⁴ Karácsonyi, 1905.

²⁶⁵ Milleker, 1906.

²⁶⁶ baron FORSTER Gyula de Pusztakér [* 21.12.1846, Esztergom; † 18.07.1932, Budapest]; studii de drept (Pesta și Paris), funcționar ministerial, autor prolific, membru al Academiei de Științe, secția arheologie (1891–1904), vicepreședinte și apoi președinte al Comitetului Național al Monumentelor (Műemlékek Országos Bizottság) între 1887/1906–1919, .06.–27.12.1921.

²⁶⁷ Forster, 1906, p. 885.

²⁶⁸ *Szent-András és Csernegyház közt Nyárádpataka mellett váracska*^a (Forster, 1906, p. 885).

^a váracska (l.m.) = cetățuie, fort, redută (l.r.); cetate mică (tr.m.).

²⁶⁹ Rómer [Flóris]-hagy[aték]. XVII sz[ám]. cs[omag].^a és [Rómer Flóris] J[e]gy[ző]k[önyve]. XXII. (i.e. Notes 22 -n.m.) [p.] 125. [Temes?] M[egye?]. Biz[ottmánya?]^b. (Forster, 1906, p. 885).

^a non vide; pachetul nr. XVII, care conține și notițele pertinente comitatelor Timiș și Arad, era în colecția de manuscrise de la biblioteca de pe lângă Országos Műemléki Hivatal (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal din 2001) din Budapest, dar nu știu unde a ajuns în urma "reorganizărilor" acesteia din anii 2012 și 2016.

^b Temes megye bizottmánya (l.m.) = Comisia județului Timiș (tr.m.).

²⁷⁰ Nyárádi földvár Szent-András és Csernaháza közt ... Szent-András és Csernegyház közt Nyárádpataka mellett váracska (Forster, 1906, p. 885). Și bibliografia indicată de către Forster este complet diferită în cele două cazuri.

²⁷¹ realizată [191? la Wien tot de Militärgeographisches Institut?], scara 1:75000; *Aufnahme 1881 u[nd]. Revision 1912 \ 1883: Terrain: H[au]ptm[ann]. Stephanie \ Seripp Offiz[ier?]. Schill., Nech Zeichens Hüssel 1894.*

²⁷² *Umgebungskarte von Temesvár*, hartă color, scara 1:75000, 62×49 cm, tipărită de către K[aiserlich]. u[nd]. k[öniglich]. Mil[itär]. geogr[aphisches]. Inst[itut]. la Wien, disponibilă la *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest, HU • G I h vár alaprajzok, város és környéktérképek, utikönyvek • G I Európa • G I–V. Úti térképek, G I h 672/14.

vreo fortificație la *Chama*²⁷³.

În 1915, în lucrarea sa de geografie istorică dedicată Banatului medieval, Felix MILLEKER revine tangențial asupra fortificației de la *Chama* când amintește că, în anul 1520, *Petrus Lukachy castellanus de Choma* (sic! *Castellano Castris Choma* -n.m.) este menționat la punerea în posesie a lui Valentin *Bolyka* de Beregsău Mic cu moșiile Beregsău Mic, *Sárháza* și *Hodoni*²⁷⁴, dar el nu face legătura între acesta și cetatea dintre Sânnandrei și Cerneteaz.

În anul 1929, cu ocazia cercetărilor de la Cerneteaz, Ioachim MILOIA a fost și la fortificația de la *Chama*, pe care o investighează chiar și invaziv prin sondaje²⁷⁵:

Cu ocazia cercetărilor de la Cerneteaz, despre cari vom vorbi îndată, am fost și la Cetățuia de pe teritoriul satului [Cerneteaz] din spre Santandrei. Spre apus de sat[ul Cerneteaz] la circa 2 km. se ridică un dâmb natural, foarte puțin accentuat care a fost transformat artificial în movilă. Este cunoscut sub denumirea de Cetățuie de localnici, de cerc avar de istorici (fals!²⁷⁶ -n.m.). Că este avar sau de altă origine se va constata când vom putea face săpături mai sistematice. În tot cazul expunem aci constatările făcute în decursul unor cercetări de o zi. Cetățuia este într'adevăr o întăritură atât prin mărimea ei cât și prin dispozitivul următor ; constă dintr'un nucleu central apărat de ridicătura de pământ jur-împrejur, adâncit deci în mijloc. În acest nucleu se văd încă și azi două mari groape, probabil urmele pivnițelor cari după spusele oamenilor au fost adânci, azi însă n'au mai mult de circa 2 m. Forma cetății este pătrată (sic!) având dim[ensiunile]. 48 pași pe 74 pași (~38,5 × 59 m²⁷⁷). În spre răsărit are poartă largă de 30 de pași (~24 m? -î.m.). De jur-împrejur este închisă de șant adânc 4–6 m.

O construcție de cărămidă, tare și importantă se poate constata din marea cantitate de moloz ce se găsește de jur-împrejurul cetății îndeosebi în spre răsărit. Locuitorii au cărat sute de ani material de aici pentru construcțiile lor încât nu-i mirare că azi nu se mai găsesc — la suprafață, zidurile. După spusele bătrânilor din sat, s'au găsit aci cărămizi sigilate. Ar fi vorba de cărămizi romane ? Noi n'am putut da de așa ceva cu toate că am cercetat cu deamănuntul nesfârșitele fragmente ce se găsesc pe câmp. Molozul se compune din fragmente de cărămidă, mortar și piatră de gresie printre care se găsește și material de ceramic, medieval. Prezența Romanilor la acest punct, din ceiace s'a găsit până acum, este dubioasă ; rămășițe preistorice, la fel foarte rare, încât ar părea că de fapt este vorba de o fortăreață din timpul migrației.

Săpături, mai binezis tăieturi s'au făcut la diferite puncte. Din jos de poj-

²⁷³ Reiszig, 1912, p. 36.

²⁷⁴ **Csáma.** 1520: *Petrus Lukachy castellanus de Choma említették, midőn Némethi Bolyka Bálintot Németh, Sárháza és Hodony birtokába iktatják.* (Milleker, 1915, p. 148).

²⁷⁵ *Săpături, mai binezis tăieturi s'au făcut la diferite puncte.* (Miloia, 1929, pp. 61–62).

²⁷⁶ Nu există vreun istoric pozitivist maghiar care să fi făcut o atare afirmație.

²⁷⁷ Pontelly indică distanța dintre *Chama*-1 și *Chama*-2 a fi de 150 m, iar Miloia măsoară 190 de pași; deci, 1 pas = 0,79 m ≈ 0,8 m.

ghiță de pământ viu, la 25–30 cm. un strat de cărbune, apoi pământ bătut amestecat cu moloz. Oase de om se găsesc rar. Ridicătura, zid al cetății e din pământ amestecat cu moloz. Zid propriu zis am găsit abia în captușala pivnițelor; acest zid e din opus cimenticum, var, nisip, pietriș, frânturi de cărămidă. După spusese oamenilor sunt aci tunele zidite în cărămidă. Intrările lor nu se cunosc. La săpături mai mari poate li se va da de urmă.

Cetatea de care vorbim a fost cunoscută²⁷⁸. N'a fost însă cunoscut ceiace urmează (fals! -n.m.):

Cercetând terenul spre răsărit am constatat încă alte trei întărituri situate în segment de cerc, cari serveau de avant posturi cetății principale. Distanța dela aceasta (i.e. fortificația principală? -n.m.) este în raza 190 pași (~150 m). Prima din aceste întărituri are diametrul de 68 pași (~55 m), e înconjurată jur-împrejur de șanț simplu, iar în spre răsărit, dublu; înălțimea totală a ridicăturii este azi dela suprafața mlaștinei circa 6 m; pe suprafață: fragmente de cărămizi și moloz.

Despărțită de aceasta printr'un șanț este a doua întăritură al cărei șanț abia se poate observa. Pe vârful ei se găsește o vatră mare, la adâncime de 15–20 cm. Acest strat ars e de 8–10 cm., urmează apoi 4–5 cm. de cărbune. Diametrul acesteia este de 50 pași (~40 m).

Urmează a treia întăritură despărțită prin altă adâncitură. Are diametrul tot 50 pași. Locul ei se observă foarte bine, formând o concă rotundă și lipsindu-se astfel de șanțuri ridicate. La suprafață – rămășițe de cărămizi și moloz.

Din cele constatate se vede clar că avem deaface aci cu un întreg sistem de apărare, poate cel mai clasic cunoscut până acum în Banat. Apărarea se îndreaptă înspre răsărit – deci și aici pare că am avea un argument mai mult pentru a pune această întăritură în epoca migrației.

Urmele romane sunt foarte problematice, cu atât mai mult că valul roman trece prin sat[ul Cerneteaz] în direcție nord-sud. Ceramica adusă la Muzeu vorbește de epoci post romane; alte obiecte nu s'[a]u găsit. Se știe însă că s'[a]u găsit aci (fals!) ²⁷⁹ în 1911 (fals?) o brățară de aur în spirală ²⁸⁰ a cărei urmă s'a pierdut ²⁸¹.

Din acest moment, fortificația dublă de la Chama intră într-un con de umbră, iar informația istorică se degradează constant, până aproape de completa ei neantizare.

În unicul său volum monografic, publicat în anul 1935, Ioan LOTREANU scrie ²⁸², în dreptul localității Cerneteaz, că *În apropierea apei Matca* (i.e. Niarad -n.m.),

²⁷⁸ preluarea datării lui F. Milleker ne indică și referința lui I. Miloia.

²⁷⁹ Felix MILLEKER menționează doar *Szent-András* (azi, Săndreii, jud. Timiș) drept loc al descoperirii și nu fortificațiile de la Chama (Milleker, 1891, p. 3; *Idem*, 1894, pp. 37–38).

²⁸⁰ Nu am reușit să dau de urma acestei *brățări de aur în spirală* în bibliografia maghiară a epocii, care a făcut carieră în istoriografia românească fără ca cineva să știe ceva concret despre ea.

²⁸¹ Miloia, 1929, pp. 61–62. Am încercat să respect *ad litteram* textul publicat.

²⁸² în fapt, doar traduce prost din limba maghiară informația aflată în monografia comitatului Timiș (Reiszig, 1912, p. 36).

a fost în evul mediu satul (fals! târgul -n.m.) Chama, despre care se amintește și în evidențele camerale (fals! papale -n.m.) din 1332–37 dar despre care nu mai găsim urme (fals!)²⁸³.

În fișa existentă în arhiva *Repertoriului arheologic al României*, aflată la Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" din București, se consemnează²⁸⁴:

În apropierea satului [Sânandrei] sînt semnalate două fortificații de pămînt înconjurate cu șanțuri, închizînd un spațiu de cca 100 jugăre (sic!)²⁴⁵. Locul necercetat (fals!). Intr-unul din șanțuri s-au descoperit întîmplător (fals!)²⁸⁵ "obiecte de piatră și fier", trimise M[u]z[eului din] Timișoara, dar despre care nu avem știri precise. Intr-alta din fortificațiile menționate (fals!) s-ar fi descoperit, după Milleker, în anul 1840 tezaurul de 75 denari romani republicani de argint provenind din această localitate²⁸⁶. Din tezaur șase monede au fost trimise la Münz-Cabinet în Viena²⁸⁷, iar restul pieselor au intrat în col[ecția]. lic[eului]. unitarian din Cluj.

Fișa este mai mult decât sumară și e rău întocmită. Nu toată bibliografia este consemnată; dacă apare minorul Pontelly, 1886, lipsesc relevantele referințe Pontelly, 1884, Pontelly, 1885 și Ormós, Patzner, 1887. Miloia, 1929 este amintit doar pentru pierduta *brățară-spirală de aur*, încadrată de autori (pe ce bază?) a fi *probabil de la începutul epocii bronzului*²⁸⁸ și nu este amintit pentru cercetările sale arheologice de la Chama. Bibliografia numismatică este mult mai prezentă decât cea dedicată fortificațiilor.

La granița dintre milenii, Alexandru RĂDULESCU scrie "câte ceva", ca să nu se spună că-i chiar nimic! Cu un minim de insistență s-ar fi ajuns ușor măcar și la PONTELLY István, iar cercetările lui Miloia (1929) erau obligatoriu a fi fost cunoscute:

La Sânandrei – mai precis între Sânandrei și Cerneteaz – se găsea în secolul trecut cetatea dublă de pămînt formată dintr-o incintă cu trei șanțuri și trei valuri de apărare, legată prin două șanțuri cu val de o altă incintă înconjurată cu șanț și cu val simplu de data aceasta; ambele incinte au avut o formă circulară (fals!) în plan. Nu avem date despre încadrarea cronologică a cetății respective. Practic ea nu se mai păstrează astăzi, întrucît de aici din valurile de pămînt s-a dislocat pămînt de umplutură se pare chiar până în anii următori celui de al doilea război mondial; avem de-a face cu un monument dispărut din cauza nesăbuiinței oamenilor, iar pentru reconstituirea cetății

²⁸³ Lotreanu, 1935, pp. 124–125. Nu găsim decât dacă nu le căutăm!

²⁸⁴ ARAR^a, Sânandrei, on-line <http://www.cimec.ro/Arheologie/RAR/Imagini-RAR/RAR%20Banat-Timis/IAB-RAR-Timis-117.jpg> (14.07.2019).

^a pentru explicații, *vide* Șandric, 2016, pp. 283–284.

²⁸⁵ Johann HUBICH a *săpat*.

²⁸⁶ *vide* Seidl, 1846, p. 23.

²⁸⁷ din 1840, Johann Gabriel SEIDL a fost curator al Münz- und Antikenkabinett (Wien).

²⁸⁸ În opinia mea, această *brățară-spirală de aur* poate nici nu a existat! Am verificat în colecția revistei *Anuar de istorie și de arheologie (TRE)* pentru anii 1911–'17 fără a găsi vreo menționare a ei.

de aici observațiile făcute în jurul anului 1900 de Bodog Milleker (sic!²⁸⁹) se arată de maximă utilitate²⁹⁰.

Informația lansată acum este preluată sintetic în repertoriul arheologic al Banatului:

*În secolul XIX se mai vedea, către Cerneteaz, o cetate de pământ, dublă. Cele două incinte rotunde (fals!) erau legate între ele cu șanțuri și val*²⁹¹.

și în lucrarea despre castelarea carpatică, unde Chama este încadrată greșit categoriei Fortificații presupuse ca aparținând intervalului [sec. XIII–XIV]:

*139. Sânanndrei (jud. Timiș). Înspre localitatea Cerneteaz se afla o fortificație de pl[an]. circular, cu dublă incintă de valuri și șanțuri ... Cetatea a dispărut fără urme ..., așa încât o clasare corectă este imposibilă*²⁹².

La începutul noului mileniu, KUBINYI András încadrează moșia Chama, greșit și irelevant²⁹³, în clasa a VII-a²⁹⁴. El nu are cunoștință de existența cetății Chama, care luată în considerare ar fi propulsat probabil, conform criteriilor sale de clasificare, Chama în aceeași categorie cu Chery și Ciacova (clasa VI).

În anul 2007 se face cunoscută identificarea în teren a unui sit arheologic (300 × 300 m, 9 ha), care pare să fie o așezare civilă deschisă asociată fortificației²⁹⁵ de la Chama. De asemenea, în această perioadă, se realizează și o ridicare topografică a fortificației mari (Chama 1)²⁹⁶, care, din păcate, nu a mai văzut lumina tiparului.

La 10 zile după prezentarea mea din cadrul simpozionului *ArheoVest* (2018)²⁹⁷, DÉNES József a publicat un scurt material *on-line* despre Chama²⁹⁸. După ce remarcă și el unicitatea situației de la Chama:

*Într-adevăr, situația este foarte interesantă și nemaîntâlnită în alte părți, după știința mea, ca două castellumuri medieval târzii să fie legate prin șanțuri (și valuri -n.m.) într-un unic sistem comun de apărare*²⁹⁹, concluzionează:

*Chama poate fi terenul ideal pentru o cercetare arheologică în scopul înțelegerii aprofundate a cetăților și castelelor din sec. XV–XVI!*³⁰⁰ Ader necondițio-

²⁸⁹ Felix MILLEKER (l.g.) ori MILLEKER Bódog (l.m.).

²⁹⁰ Rădulescu, 2001, pp. 48–49.

²⁹¹ Luca, 2010, p. 225.

²⁹² Rusu, 2005, p. 557.

²⁹³ Atâta timp cât mărimea moșiilor, cea care influențează primordial și forța economică a acestora, nu este cunoscută, orice fel de clasificare cade în derizoriu. Iar în Banat, în acest moment, avem o singură moșie medievală definită în granițele sale (Oța, 2000).

²⁹⁴ Kubinyi, 2000, p. 64, 100.

²⁹⁵ Micle *et alii*, 2007, p. 26 (*Obiectivul 34*); cu mențiunea că cetatea **nu** este atestată la 1391. Situl a fost descoperit în luna septembrie a anului 2006 prin periegeze sistematice de către Dorel MICLE și Leonard DOROGOSTAISKI.

²⁹⁶ Dorel MICLE și Alexandru HEGYI.

²⁹⁷ *vide supra* **Notă**.

²⁹⁸ din păcate, cu destul de multe informații istorice greșite.

²⁹⁹ *Valóban nagyon érdekes és másutt tudtommal nem tapasztalható a szituáció, hogy két késő-középkori castellumot összekötő árkokkal egyetlen közös védelmi rendszerbe foglaltak* (Dénes, 2018).

nat la această concluzie.

Această poate prea lungă și detaliată incursiune în istoriografie a fost realizată doar pentru a sublinia existența unor abundente și variate surse de informații în cazul *Chama*, care puteau fi accesate pe multiple căi. Că literatura de specialitate în limba maghiară nu este cunoscută, consultată poate să fie doar un rezultat al necunoașterii limbii (care nu scuză!), dar să nu fi familiarizat nici măcar cu bibliografia disponibilă în limba română este inacceptabil și descalificant. Desigur, există și varianta facilă a citării unui predecesor contemporan, dar atunci asumi și insuficiența lui documentare ori prostiile pe care le-a scris. Faptul că nici măcar istoriografia pozitivistă maghiară de la sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX nu a fost asimilată (critic!) de către istoriografia bănățeană/română (în mai bine de un secol!) ar trebui să-i pună serios pe gânduri pe toți cei care trudes în acest domeniu. Dar mă tem că nici măcar acest lucru minor nu se va întâmpla.

7. Cine, când și de ce a construit fortificațiile de la *Chama*?

Fortificațiile de la *Chama* au fost construite anterior anului 1520. Schimbarea de stăpân din anul 1470, precum și acțiunile juridice din perioada 1478–89, nu menționează încă vreo fortificație aici³⁰¹. Am încercat să compensez realitatea hiatusului documentar printr-o analiză extinsă, care încearcă să răspundă la întrebarea *cine a deținut mijloacele financiare și de timp necesare construcțiilor de la Chama?*

<1387	domeniul regal <i>Chama</i>			
1387–1470	familia Drac de <i>Chama</i>			
1470	cumpără Ladislau și Petru de <i>Docz</i>			
1470–'77	Ladislau de <i>Docz</i>			Petru de <i>Docz</i>
1477–'89	Veronica de <i>Docz</i>			Petru de <i>Docz</i>
1489	Sofia Francisc	Elisabeta Laurențiu	Orsolya Sebastian	Petru de <i>Docz</i>
1492	Sofia Francisc †<1522	Elisabeta Laurențiu † 1503	Petru de <i>Docz</i> †<.12.1493	
1498	Mihail de Ciacova		Andrei BOTH de Bajna	
1526–'27	Ladislau și Francisc de Ciacova și nepoții lor, Emeric și Petru			

Tab. 2. Proprietarii cunoscuți ai moșiei *Chama*.

1. Familia Drac de *Chama*, o familie obișnuită, care nu și-a depășit condiția nobiliară mic-mijlocie, a deținut mijloacele financiare pentru a construi fortificațiile de la *Chama*³⁰², dar documentele legate de vânzarea din anul 1470 nu menționează așa ceva. Nu ei sunt constructorii.

³⁰⁰ *Ideális terepe lehet egy a 15-16. század várjai és castellumai alapos megismerését célzó régészeti kutatásnak!* (Dénes, 2018).

³⁰¹ într-o situație aproape similară, *castellum* din Saravale este menționat la data de 17.11.1489.

³⁰² venitul regal care le-a fost donat în anul 1391 și achiziția moșiei *Borzekel* (1455) sunt dovezii în acest sens.

2. Alesul **Ladislau de Docz**, feciorul lui Ioan³⁰³, a fost căpitan al cetății Sfântul Ladislau de la Coronini (1.01.1462³⁰⁴) și ban de Severin (12.03.1459–27.06.1460, 30.01.1476³⁰⁵). El a stăpânit jumătate din moșia *Chama* pentru 7 ani și a deținut mijloacele financiare pentru a construi fortificațiile de aici³⁰⁶, dar documentele ulterioare, prin care văduva lui Veronica și copilele lor și-au asigurat stăpânirea aici, nu menționează vreo fortificare. Ladislau a construit "castelul" de la Saravale, pe moșia cumpărată în anul 1466³⁰⁷ și, deci, nu mai avea vreun interes să mai construiască încă o fortificație în apropiere.

3. **Sebastian Ábránfi de Gerla** a fost căsătorit cu **Orsolya / Ursula de Docz**, copila lui Ladislau de *Docz* și Veronica. Acțiunile lui din 19.11.1489 și 6.03.1492 (și nu doar ele) îl arată a fi un om mai degrabă strâmtorât. Nu știm dacă a reușit să înapoieze împrumutul de 1162 florini de aur, pe care l-a contractat în martie 1492, lui Petru de *Docz* și pentru care a garantat cu părțile sale din moșiile *Chama*, *Zenthandras* și *Borzekel* din comitatul Timiș. Din ce știm, interesul său s-a îndreptat mai degrabă spre moșiile din jurul orașului Békéscsaba de azi. Moare în anul 1520, după ce 12 ani fusese comite de Békés^{308, 309} (23.04.1508–11.05.1520³¹⁰). A fost căsătorit de două ori. Din cauza sărăciei, nepoții săi vor ceda, în anul 1551, castelul familiei de la Mezőmegyer³¹¹. Chiar dacă informația documentară lipsește, putem presupune că Sebastian a fost constructorul acestuia. Fratele său, Petru, și el comite de Békés în 1526, construiește *ante*-1521 un castel la Csaba³¹², care este distrus în anul 1556. Sebastian Ábránfi de Gerla nu a construit nimic la *Chama*; nu a avut timpul necesar și nici nu a deținut mijloacele bănești trebuincioase.

4. **Laurențiu Orzag de Gwth** a fost al doilea soț al **Elisabetei de Docz**, copila lui Ladislau și Veronica. Ei sunt părinții doar unei copile (Doroteea³¹³, care a fost căsătorită cu Bartholomeu *Pathochy* de Kecskemét³¹⁴, cu care a avut copiii: Emeric, Baltazar și Margareta). Împreună cu fratele său vitreg, Sebastian *Orzag de Gwth*, sunt atestați drept proprietari, în anul 1486³¹⁵, a unui *pallatio in Castro Challya* (*palat în cetatea Ciala*³¹⁶), cetate aflată pe moșia Ciala de Interior (Belsőcsálya -l.m.) din comitatul Arad, în aval

³⁰³ Dóczy / Dóczi / Dóci (dar apar și formele Doocz, Doczi) János fia László (l.m.).

³⁰⁴ *vide Anexa IV*.

³⁰⁵ cum este vorba doar de atestări documentare, perioada în care acesta a fost ban de Severin în exercițiu poate să fi fost mai mare (C. Tóth *et alii*, 2016, p. 149, 150).

³⁰⁶ *vide* plângerea fratelui său Emeric din 21.03.1483.

³⁰⁷ Borovszky, 1897, p. 539.

³⁰⁸ Békés, III, p. (8).

³⁰⁹ ca familiar al lui George de Brandenburg?

³¹⁰ C. Tóth *et alii*, 2017, II, p. 60.

³¹¹ din 1973 este cartierul VII al orașului Békéscsaba, HU.

³¹² azi, înglobat în orașul Békéscsaba, HU.

³¹³ care nu apare în arborele genealogic al familiei, unde se specifică textual că Laurențiu moare fără urmași (Engel, 2003b, *sub voce* Gútkeled nem[beli] 6. Farkas ága 2. tábla: Ország (gúti) -*utód nélkül*).

³¹⁴ Kecskeméti Patócsi (și Pathócsy) Bertalan (l.m.).

³¹⁵ 4.10.1486; DL 24854.

³¹⁶ Csálya (l.m.).

de orașul Arad de azi³¹⁷. Între cei doi frați vitregi există fricțiuni; Sebastian interzice, în fața capitlului bisericii din *Orod*, la data de 4.10.1486, fratelui său Laurențiu și soției sale, Elisabeta de *Docz*, ocuparea, deținerea și culegerea beneficiilor pe părțile sale din moșiile Ciala de Interior și Exterior³¹⁸. De asemenea, în aceeași zi și în același loc, alesul Sebastian *Orzag de Gwth*, care nu avea copii, îi somează pe frații săi, Ioan și Laurențiu, precum și pe alte rude, să cumpere părțile sale din moșiile *Belsewchalya* (Ciala de Interior), cu palatul construit aici, *Kylsechalya* (Ciala de Exterior), *Yazpel*³¹⁹ și *Kowazy*³²⁰, toate aflate în comitatul Arad, altfel le va vinde străinilor³²¹. MARKI Sándor credea, pe urmele lui CSÁNKI Dezső, că aceste neînțelegeri între frați erau cauza ori rezultatul faptului că Sebastian zălogise lui Francisc de Haraszt, pentru suma de 8000 de florini de aur, la începutul aceluiași an 1486³²², proprietățile sale. Peste 5 luni, la 17.03.1487, în fața aceluiași capitlu, Francisc de Haraszt, ban de Severin, cu aprobarea lui Sebastian, cedează cu titlu perpetuu jumătate din părțile sale din moșiile Ciala, cu jumătate din *castelli et palatȳ* aflat pe moșia *Belsewchalya*, lui Laurențiu, iar acesta face același lucru cu părțile sale în favoarea lui Francisc. La data de 15.01.1500, în fața capitlului bisericii din *Orod*, Laurențiu *Orzag de Gwth* și Bartolomeu *Pathochȳ de Kecskemethi*, soțul Doroteei, cedează *pallatȳ in castro Challya* în favoarea lui Francisc de Haraszt, cu condiția ca acesta să construiască în schimb două case de piatră în cetate³²³. La sfârșitul lunii februarie 1503, pe 27, regele Vladislav al II-lea al Ungariei donează lui Francisc de Haraszt părțile din moșiile *Belsewchalya* (Ciala de Interior), *Kylsewchalya* (Ciala de Exterior), *Zarchahaza* (Szárcaháza), *Pongracz*, *Peel*, *Kowachi* (Covăsânț), *Kew* și *Gyaragh* (Ghioroc), toate în comitatul Arad, care ajunseseră în proprietate regală prin decesul lui Laurențiu și *defectum seminis*³²⁴. Sebastian murise fără urmași cu mult înainte³²⁵. La 13.04.1503, Francisc de Haraszt era deja pus în posesie

³¹⁷ vide și <http://cetati.medievistica.ro/cetati/Transilvania/C/Ciala/Ciala.htm> (2.07.2019).

³¹⁸ Külsőcsálya (l.m.)

³¹⁹ Jász-Pél, Jászpél (l.m.); la 1,5 km ENE de satul Sederhat, orașul Pecica, jud. Arad, la V de DN 7B. *Pusztá Béla* și *Tanya Béla Daniel* pe hărțile secolului al XIX-lea.

³²⁰ Kovászi (l.m.); azi, Covăsint, jud. Arad.

³²¹ DL 59742.

³²² **16.02.1486:** alesul Sebastian *Orzag de Gwth* zălogeste alesului Francisc de Haraszt, pentru suma de 8000 de florini de aur, proprietățile sale din comitatele Arad (*Castellum suum Chalȳa* cu moșiile *Kylsechalȳa*, *Zarchahaza*, *Pongracz*, *Peel*, *Feldwar*, *Panad*, *Keresthwr*, *Kowasy*, *Kew et Gyarac*, care aparțin domeniului cetății Ciala), Bihor (*Nadwdwar*, *Gwth*, *Walay*, *Aba et Kerthwales*) și Bereg (*Athȳa*, *Hethȳen*, *Kerechen et Eztherȳen*), precum și moșiile *Mykezazȳa*, *Thothfalw*, *Lodermaȳn*, *Bȳkes et Kȳzler* aflate pe teritoriul *Kykelewar* (Cetatea de Baltă), iar Francisc îi cedează jumătate din toate aceste proprietăți lui Sebastian cu drept de uzufruct (DL 59738; incomplet la Márki, II/1, p. 325; Csánki, I, p. 786).

³²³ DL 20907. Construcția nu a fost realizată și ea este încă invocată și în cadrul înțelegerii din anul 1508 (DL 59980).

³²⁴ DL 59921, DL 59920.

³²⁵ nu mai apare în acte după 17.11.1489; deci, putem presupune că a murit în anul 1490. Oricum, la 8.12.1492 apare decedat și fără moștenitori pe linie masculină (*defectum seminis*; DL 59823). Unul dintre beneficiarii daniei regale referitoare la moșiile acestuia din comitatul Târnava este Francisc de Haraszt.

fără împotrivire³²⁶. Apoi, începe procesul dintre Dorotea și Francisc, care se încheie prin înțelegerea din anul 1508.

Viața lui Laurențiu între 1489 și 1503 a fost o luptă continuă pentru a-și prezerva bunurile din comitatul Arad, și mai ales domeniul Ciala cu castelul și cetatea de aici, în fața asaltului continuu al cumnatului său Francisc de Haraszt. Nu a deținut mijloacele bănești necesare pentru a construi fortificațiile de la *Chama* și nici nu a avut vreun interes, fiind în posesia cetății Ciala. Nici un document din cele care au supraviețuit și în care apar Laurențiu *Orzag de Gwth* și Francisc de Haraszt, ori moștenitorii lor, nu menționează și părțile din moșiile de la *Chama*, Sânnandrei și *Borzekel*, care i-au revenit lui Laurențiu și soției sale în 19.11.1489. În mod normal, la moartea lui Laurențiu *Orzag de Gwth* (~02.1503) prin *defectum seminis*, bunurile sale reveneau regelui, dar nu știm cui a donat Vladislav al II-lea părțile din moșiile de la *Chama*, Sânnandrei și *Borzekel*. Sigur că nu lui Francisc de Haraszt.

5. Prima soție a lui **Francisc de Haraszt** a fost **Sofia de Docz**, cu care a avut două copii: Ana și Catarina³²⁷. Cariera lui politică este consistentă: ban de Severin (1479–'83, '83–'86, '87, '88–'91) și Bosnia ('91–'93, timp în care este și căpitan al cetăților Lipova și Șoimoș), comite de Árva ('93–'94), Bars (1500–'22) și Arad (1510–'15, '19–'22)³²⁸, căpitan al cetății Vinac (Koszorúvár) (1498) etc. Averea acumulată este și mai remarcabilă³²⁹, dar după anul 1489 nu mai găsim vreo legătură între Francisc de Haraszt și părțile din moșiile *Chama*, Sânnandrei și *Borzekel*, în stăpânirea cărora a ajuns prin intermediul primei sale soții, Sofia de *Docz*. Acestea nu sunt menționate în 1510 și 1518, când recurge la subterfugii pentru a lăsa moștenire averea sa unicilor săi copii. Chiar dacă a dispus de mijloacele financiare necesare, se pare că nu a avut vreun interes în *Chama*.

6. Imediat după dania regală din 19.11.1489, alesul **Emeric de Doch** (i.e. **Docz**), prin reprezentantul său legal, Ladislau Pecenegul de Sân Dumitru³³⁰, protestează în fața vice-comitelui de Arad, Ladislau de *Bak* și a *iudices nobilium necnon electi et iurati nobiles* din comitatul Arad și interzice lui Francisc de Haraszt, Laurențiu *Orzag de Gwth* și Sebastian Ábránfi de Gerla, precum și altora (i.e. Veronica, regele), ocuparea, folosirea și înstăpânirea lor în părțile de moșie deținute de către fratele său decedat Ladislau de *Doch* (*Docz*)³³¹. Demersul său nu a avut succes³³². Emeric va începe construcția unei fortificații pe moșia sa Zădăreni, de lângă Mureș. Nu apucă să o vadă terminată pentru că moare în anul 1493³³³. Deci, nici el nu a realizat –nu a avut nici timpul necesar și

³²⁶ DL 59920.

³²⁷ Engel, 2003b, sub voce Haraszt.

³²⁸ C. Tóth *et alii*, 2017, p. 31.

³²⁹ *vide* 30.05.1510; 1518.

³³⁰ *Ladislaus Besenyő de Zenthdemeter* (l.l.), *Zenthdemeter-i Besenye László* (l.m.); *besenyő* (l.m.) = *peceneg* (l.r.).

³³¹ 9.01.1490; DL 19614.

³³² chiar dacă lipsește deocamdată dovada de punere în posesie eliberată de capitolu pentru cele trei familii beneficiare.

³³³ Fortiu, 2016, p. 900, nota 91. În acest studiu menționez că:

3.07.1494: *Comes Paulo de Kinys* (Paul Chinezu), jude regal și comite de Timiș, ordonă timișenilor (*Nobilibus, Castellanis[,] officialibus*) și capitolului din *Orod* ca atâta timp cât Margaretha,

nici mijloacele financiare trebuincioase— vreo fortificare la *Chama*.

7. În documentul din anul 1498 apare un *Johannes Doczy de KÿsKarol*, dar acesta nu are vreo legătură (directă?) cu familia *Docz* (Ladislau, Emeric și Petru), ci cu o altă familie a cărei membrii apar deja în anul 1454 drept proprietari ai moșiei *Karoly* (Valentin, Ladislau, *Briccius* și Mihail)³³⁴. Aceleași familii îi mai aparțin și Oswald, Laurențiu și Benedict, care sunt menționați tot de actul amintit.

8. Frate al lui Ladislau și Emeric, **Petru de Docz**³³⁵ a fost un militar și diplomat³³⁶, căpitan al cetăților Kovin și Sf. Ladislau (1460), Beograd (1462), comite de Csongrád (1466–'68) și Timiș (1468–'72), comandant al flotei de pe Dunăre la Varadin (1476–'79), ban de Bosnia (1480) și Šabac (1491), semnatar al înțelegerii de la Vlčkovce³³⁷ (31.07.1490), unde viitorul rege Vladislav al II-lea a acceptat condițiile nobilimii maghiare³³⁸. Petru a avut doi feciori (Ioan și Nicolae), dar ei nu sunt menționați decât în anul 1478 și au murit de tineri³³⁹ și patru copile (Margareta, Iudita, Elisabeta și Cata-

văduva *egregius q[uon]dam Emericus de Docz*, nu termină fortificația (*Castrius*?) de pe moșia sa *Zaduroloka* (Zădăreni) să nu îndrăznească să primească pe moșiile lor pe iobagii de pe această moșie, care doresc să se mute pe moșia lor, până la ziua Sfântului Arhanghel Mihail (i.e. 29.09.)^a. Deci, până la această dată, fortificația de la Zădăreni, începută încă de Emeric de DOCZ [† 1493], nu este încă finalizată. Doar la **25.10.1511** este atestat un *castellanus et officialis ... in dicto Castello Zadorlaka* (Zădăreni) în persoana lui *Benedicti Bold* (*Ibidem*).

În fapt, un atare oficial apare deja cu aproape 14 ani mai devreme, dovadă că fortificația era deja terminată la acea dată:

15.12.1497: în fața palatinului Ștefan de *Zapolÿa*¹³⁵ se prezintă plângerea fiului lui Sebastian Ábránfi de Gerla, Ștefan, a soției lui Laurențiu *Orzag de Gwth*, Elisabeta și a copilei lui Francisc de Haraszt, Ana, cu privire la ocuparea jumătății moșiei *Nemethÿ* din comitatul Timiș de către văduva lui Emeric de *Diczy* (i.e. *Docz*), Margareta și fiul Francisc, în urmă cu 4 ani (i.e. 1493), prin familiarii lor, *Georgius Magnus castelanus casthelly ... Zadorlaka* și Andrei *Zer de Seeg*^c. Din acest document pare că trebuie să înțelegem faptul că *Georgius Magnus* era castelan la Zădăreni deja în anul 1493, chiar înainte de isprăvirea lucrărilor^d. Fortificația de la Zădăreni (probabil o *curia nobilitaria* după modelul Felnac), care nu a fost încă localizată în teren, a fost construită probabil în prima jumătate a ultimului deceniu al secolului al XV-lea și nu mai devreme^e.

^a DL 20189; Márki, 1892, p. 117.

^b DL 22214; Márki, 1892, p. 117.

^c DL 88823.

^d la data de 3.07.1494 acestea nu erau încă încheiate (DL 20189).

^e i.e. *între 1470-1480* (Rusu, 2011).

³³⁴ *DB*, I, pp. 125–130, doc 39. Unde C. Feneșan citește *Bricii Dolczy*, eu deslușesc mai degrabă *Briicii Doczy*, dar documentul este rupt chiar în această zonă, fapt care mărește gradul de dificultate al lecturii (DF 209814). Oricum, toponimul devenit particulă nobiliară *Docz* apare în documente într-o multitudine de forme, printre care și *Dolcz* (de exemplu, *vide* DL 18021; 7.02.1478).

³³⁵ *Dóczy / Dóczy / Dóci Péter* (l.m.), Petar Dojčin / Dovac / Varadinac (l.s.).

³³⁶ a călătorit de două ori la Istanbul ca trimis al lui Matia Corvin.

³³⁷ Farkashida (l.m.), Farkašin (până în anul 1948); azi, Vlčkovce, SK.

³³⁸ Engel, 1970, p. 302; Engel, 2006, p. 361, 370.

³³⁹ *vide Anexa IV*.

rina)³⁴⁰. El apare drept cumpărător, în 1470, alături de Ladislau de *Docz*, a moșiilor *Chama*, Sâna Andrei și *Borzekel*, iar dacă împrumutul din anul 1492 **nu** a fost înapoiat de către Sebastian Ábránfi de Gerla, și se pare că nu a fost³⁴¹, Petru și-a mărit chiar partea deținută. Între 1470 și decesul său, survenit în anul 1493³⁴², a avut tot timpul să construiască fortificațiile de la *Chama* și a deținut și mijloacele financiare necesare. Dacă fortificația a fost ridicată pe partea sa de moșie, avem și explicația de ce ea nu este amintită în perioada 1477–98³⁴³. Nu am cunoștință să fi construit vreo altă fortificație și nici să fi deținut vreuna. Pare că este candidatul ideal pentru ridicarea fortificațiilor de la *Chama*.

9. Despre **Mihail de Ciacova** nu știm mare lucru. A fost feciorul lui Francisc de Ciacova, comite al secuilor și Ana de Marot și nepot al lui George de Ciacova. A fost căsătorit cu Ana de Rozgony, cu care a avut 5 feciori (Ioan, Ștefan, Mihail, Emeric și Petru) și 3 copile (Margareta, Ana și Catarina). În anul 1478, împreună cu frații săi carnali, Francisc și Benedict, *Egregy Mich[ae]lis de Chaak, aule n[ost]re [regie maiestatis] familiaris* este beneficiarul unei danii din partea regelui Matia Corvin, pentru fidelitate și servicii sale³⁴⁴. Apoi, pare că nu a mai avut vreo funcție politico-administrativă. Moare înainte de anul 1517³⁴⁵. El a deținut în devălmășie cetățile Ciacova (Timiș) și Cheresig (Bihor). Pare un candidat foarte serios pentru ridicarea fortificațiilor de la *Chama*. De mijloace financiare pare că nu a dus lipsă; în anul 1479, mătușa lui, doamna Caterina de Ciacova, văduva lui Petru Bebek, apoi a lui George *Orbonaz* și Ioan de Peren *cel tânăr*, fiul judeului regal Petru de Peren³⁴⁶, îi lasă prin testament, doar lui, toate bunurile sale, printre care, în afară de moșii și părți de moșii (neamintite), mai sunt menționate și *dotes et res paraphernales suas*, dar și *domum et curiam ... inter oppidum Zalard* (Sălard) *et possessionem Adoryan* (Adrian)³⁴⁷.

10. Încă din anul 1894, CSÁNKI Dezső afirmase că familia Bot(h) de Bajna deținea părți din moșia *Chama* în anul 1498³⁴⁸. De asemenea, el mai spune că în 1454, 1492 și 1498 membrii ai familiei Csáki (de Ciacova) apar cu proprietăți la Nagy-Acsád, iar la *Chama* doar în 1498³⁴⁹. Doi ani mai târziu, informația este preluată defectuos de

³⁴⁰ Engel, 2003b, *sub voce* Dóci.

³⁴¹ BOROVSKY Samu vorbește chiar de o *cumpărare* (Borovszky, 1896, p. 119).

³⁴² documentul din 6.03.1492 este ultimul în care apare și el este deja decedat la 10.12.1493. Putem presupune că moartea sa a survenit în vara/toamna anului 1493.

³⁴³ pentru că documentele se referă la o altă parte a moșiei *Chama* decât cea pe care fortificațiile fuseseră ridicate.

³⁴⁴ prediul *Ohath* (azi, Obad, jud. Timiș) din comitatul Timiș împreună cu pertinențele sale (27.05.1478; DL 71503).

³⁴⁵ Engel, 2003b, *vide* Zsidó nem[beli] 4. tábla: Csáki.

³⁴⁶ Engel, 2003b, *vide* Perényi 1. tábla: nyalábi ág.

³⁴⁷ Csáky, I/1, pp. 454–455.

³⁴⁸ Csánki, II, p. 75 (cu referința bibliografică *Kismart[on]i. I[evé]lt[ár]*. 47. C. 22. / i.e. DL 88826).

³⁴⁹ *1498-ban Nagy-Acsádon (itt 1454-ben és 1492-ben is) és Csamán szintén van birtokuk.* (Csánki, II, p. 22; pentru anul 1498 este aceeași referință bibliografică: *Kismart[on]i. I[evé]lt[ár]*. 47. C. 22. / i.e. DL 88826).

către LENDVAI Miklós, care scrie că acest lucru s-ar fi întâmplat în anul 1494³⁵⁰, iar în 1492 și 1498, familia Csáky ar fi deținut moșii la Nagy-Acsád și Chama³⁵¹. Informațiile au supraviețuit până azi³⁵².

Pentru că fratele său Ioan decedase deja în anul 1493, doar Andrei BOT(H) de Bajna poate fi acel membru al familiei³⁵³ de care amintea CSÁNKI Dezső.

Margareta de Docz, copila lui Petru, a fost prima soție a lui **Andrei BOT(H) de Bajna**, cu care are deja doi copii, Catarina și Ursula, la începutul anului 1492³⁵⁴. Ei nu au avut feciori. Andrei apare într-un alt caz drept beneficiar al unor moșii care fuseseră anterior în posesia lui Petru de Docz³⁵⁵. Nu știm cum a ajuns Andrei Both de Bajna în posesia moșiei Chama (a întregii moșii, ori doar a părții care fusese a lui Petru de Docz?). Putem bănui cu temei că este vorba tot de o danie regală. Sigur este doar că el apare drept stăpân la Chama cu ocazia *communis inquisitio* din 2.08.1498, ocazie cu care și Mihail de Ciacova apare drept proprietar aici, fără ca noi să știm circumstanțele în care acest lucru s-a întâmplat. Andrei Both de Bajna a avut în stăpânire cetăți importante de-a lungul timpului³⁵⁶, în afară de *curia nobilitaria* de pe moșia ancestrală Bajna³⁵⁷, ori cea de pe moșia Svodov din comitatul Bars, construită probabil chiar de către el între 1499–1508. Chiar dacă a dispus de mijloacele financiare necesare, știm mult prea puține lucruri concrete pentru a afirma că (nu) pare să fi avut vreun interes în construcția fortificațiilor de la Chama.

În final, cu atât de multe necunoscute, nu putem avansa certitudini, iar analiza nu a produs decât scenarii posibile:

1. Dacă cetatea Chama a fost ridicată la sfârșitul secolului al XV-lea constructor este probabil³⁵⁸ Petru de Docz.

2. Dacă ea a fost înălțată la începutul secolului al XVI-lea putem bănui că Mihail de Ciacova a fost constructorul.

Aceste prime două posibilități implică un sistem de fortificare gândit și construit ca un tot unitar. Primele cercetări arheologice noninvazive indică, mai degrabă, o a treia posibilitate:

³⁵⁰ Lendvai, 1896/I, p. 34 (cu aceeași referință bibliografică *Kismart[oni]. Ő[evé]lt[ár]. 47. C. 22.*).

³⁵¹ *1492. és 1498-ban a [Csáky] családnak Nagy-Acsád-on és Csamán is voltak birtokai.* (Lendvai, 1896/I, p. 38).

³⁵² Suci, II, p. 287; Vistai, I, p. 3.

³⁵³ fratele Ambrozie Both de Bajna (DL 19792), care a avut proprietăți în comitatul Somogy, nu a jucat vreun rol politic major.

³⁵⁴ în dania regală a moșiilor Bajna (10.12.1493) se amintește de faptul că Petru de Docz nu are feciori, iar proprietățile sale au ajuns în mâna regelui prin *defectum seminis* (DL 19792). Beneficiari ai donației regale sunt frații Ambrozie și Andrei Both de Bajna.

³⁵⁵ este vorba despre cele două moșii Bajsa (*vide Anexa V*).

³⁵⁶ Hrušov (1490–92) și Siklós (1494–1507) (*vide Anexa V*).

³⁵⁷ curia nobiliară din Bajna a familiei Both, în uz la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, se află azi sub castelul Sándor-Metternich, construit între 1776–1834. Săpăturile arheologice de aici au depistat urmele acesteia (30 × 16,5 m, din cărămidă) (D. Mezey, B. Benkhard, 2001, p. 193).

³⁵⁸ dar, totuși, Andrei BOT(H) de Bajna nu poate fi exclus!

3. Cele două fortificații pot să fi fost construite (simultan?) pe cele două jumătăți ale moșiei *Chama* de către proprietarii acestora, iar legarea lor într-un singur sistem de fortificare să fi avut loc doar ulterior (pe vremea când familia de Ciacova a devenit singura(?) stăpână a întregii(?) moșii, ori în iarna 1526–'27).

8. Sfârșitul fortificațiilor de la Chama

Atestată documentar doar în anul 1520, cetatea *Chama* a avut un sfârșit violent (ne-o spun sondajele arheologice realizate de către Ioachim MILOIA în anul 1929). Acesta poate fi legat de recucerirea fortificațiilor din mâna oamenilor "țarului" Iovan Nenada în luna martie 1527, ori de primul asediu otoman al cetății Timișoara din anul 1551. Prima variantă este susținută de două informații; în scrisoarea sa din 4.06.1527, Johann HoberdanácZ menționează explicit că s-a întâlnit cu Iovan Nenada în *târgul Choma*³⁵⁹. Dacă ar mai fi existat fortificațiile acestea ar fi oferit un confort/prestigiu mărit comparativ cu orice casă mai acătării existentă în târg. Apoi, *Chama* nu se numără printre cele 262 de fortificații cucerite de otomani până în anul 1556. Dacă distrugerea ar fi avut loc în perioada 1551–'52, și *Chama* ar fi fost cu siguranță menționată în cadrul Dietei imperiale de la Regensburg (1556) printre cele 41 de cetăți din zona *Ultra Tibiscum* căzute în mâinile otomanilor până în acel an. De asemenea, daniile din anii 1550 și 1552 nu amintesc de vreo cetate, dar aceasta putea exista pe cealaltă parte a moșiei *Chama*. Nu putem invoca în vreun fel "tăcerea" documentelor din perioada 1527–'50 deoarece acestea par că nu au supraviețuit.

9. Situația actuală / Un plan "ipotetic"

În acest moment, fortificația mică (*Chama 2*) a dispărut aproape cu totul³⁶⁰, asemeni celor 3 șanțuri și valuri cu care a fost înzestrată fortificația mare (*Chama 1*), rămășițele căreia, puține câte mai sunt, fiind năpădite de o densă vegetație arbustivă, care o mai salvează de la pierire (oare pentru cât timp?).

Situl arheologic **nu** este protejată legal prin includerea lui în *Lista monumentelor istorice din județul Timiș*³⁶¹. Sper doar ca demersurile legale legate de implementarea noului plan urbanistic al comunei Sănandrei, la care se lucrează în această perioadă³⁶², să rezolve această problemă.

Mai mult ca un exercițiu intelectual, împreună cu artistul plastic Aurelian SCOROBETE³⁶³ am încercat să realizăm un plan al fortificațiilor de la *Chama* folosind-ne doar de informațiile furnizate de către RÓMER Flóris³⁶⁴, PONTELLY István³⁶⁵ și Ioachim MILOIA³⁶⁶, reprezentările cartografice din sec. XVII–XVIII³⁶⁷, precum și de

³⁵⁹ *in oppido Choma ..., prope Castrum Themesiensense* (Szentkláray, 1885, p. 511).

³⁶⁰ În teren doar abundența ceramicii, reperabilă și cu ochiul liber la suprafața pământului și o vagă urmă a șanțului din partea de vest (vizibilă și pe *Google Earth*) îi mai trădează locația.

³⁶¹ unde încă mai aflăm fortificații –de exemplu, *Cetatea "Dosul"* (TM-I-s-B-06053)– de care nimeni nu mai știe pe unde sunt!

³⁶² de unde și urgența publicării acestui studiu.

³⁶³ căruia îi mulțumesc tare frumos și pe această cale pentru răbdarea și dispoziția sa de-a ajuta.

³⁶⁴ Rómer, 1866 (*Notes* 22), p. 125.

³⁶⁵ Pontelly, 1884, p. 189; Pontelly, 1885, p. 160.

³⁶⁶ Miloia, 1929, pp. 61–62.

imaginile satelitare oferite de către utilitarul *Google Earth*, ori aerofograma "Corona" (1968³⁶⁸), chiar dacă, pe alocuri, aceste surse se contrazic, ori sunt vagi și imprecise (și atunci, pe care s-o absolutizezi?). A rezultat o imagine "ipotetică" (**Fig. 11**), care ne

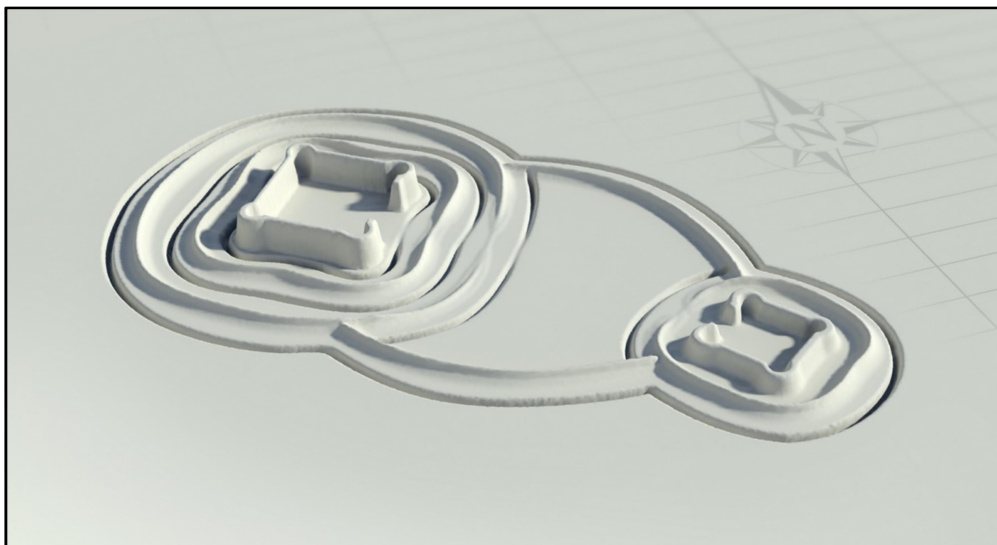

Fig. 11. Planul cetății Chama (reconstituire "ipotetică").

poate oferi doar o licărire asupra unei situații mult mai complexe și mai complicate. La insistențele mele, arheologul dr. Alexandru HEGYI a avut bunăvoința și disponibilitatea de-a realiza *pro bono* primele cercetări arheologice noninvazive la Chama³⁶⁹.

10. Reconstituirea planului general al sitului prin tehnici de bază "remote sensing" (Alexandru HEGYI)

Dacă prima fortificație (*Chama 1*) s-a conservat relativ bine datorită vegetației, care a crescut peste valuri și șanțuri, din păcate, cea de-a doua fortificație (*Chama 2*) nu mai este vizibilă de la nivelul solului, fiind erodată aproape în totalitate de către lucrările agricole succesive din zonă. Astfel, pentru reconstituirea planimetriei sale ne-au rămas la îndemână câteva mijloace preliminare de investigații non-invazive.

Primul pas a fost reprezentat de verificarea imaginilor satelitare oferite de către platforma *Google Earth*, care, din nefericire, nu au oferit prea multe informații noi legate de ansamblu sitului. Imaginile existente până la această dată oferind doar indicii privitoare la existența celei de-a doua fortificații și un posibil șanț care leagă *Chama 1* de *Chama 2*, dar care nu oferă suficiente indicii pentru reconstituirea ansamblului.

Posibilitatea accesării imaginilor satelitare la o rezoluție de 3–5 m/pixel cu

³⁶⁷ vide **Fig. 3, 7 și 8.**

³⁶⁸ Aerofograma satelitară nr. DS1103-2139DA080 (30.05.1968) din cadru programului de spionaj "Corona" coordonat de Statele Unite ale Americii și desfășurat în perioada 1958–'72 (*on-line* <https://earthexplorer.usgs.gov/> -30.08.2019; îi mulțumesc lui Claudiu TOMA pentru ajutor).

³⁶⁹ Pentru care îi mulțumesc tare frumos și pe această cale!

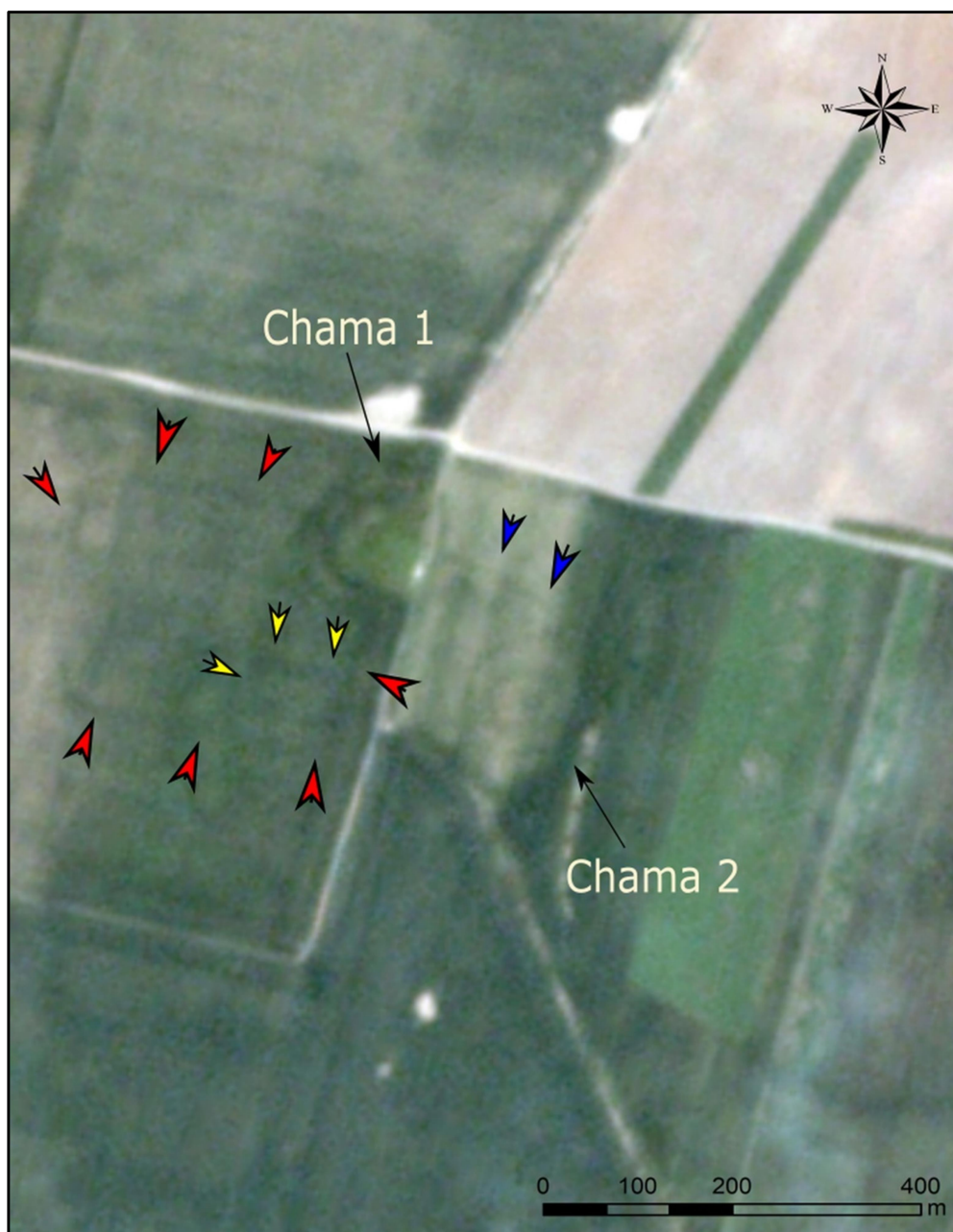

Fig. 12. Imagine satelitară Planet Scope (25.04.2017).

3 benzi spectrale și o bandă infraroșu oferite de către Planet Labs, capturate la intervale scurte de timp de către sateliților “dove”, ne-a dat posibilitatea să vedem, pentru prima oară (chiar dacă nu la o rezoluție foarte bună), ansamblul general al celor două fortificații prin urmărirea indicilor de vegetație (**Fig. 12**).

Astfel, pe lângă fortificația deja cunoscută (*Chama 1*) se pot observa și structurile fortificației *Chama 2*. Pe lângă cele două fortificații se observă o altă structură fortificată patrulateră de dimensiuni mai mari înspre vest, constituită ca un appendice al fortificației *Chama 1* (**Fig. 12** – săgeți roșii). Totodată în interiorul acestei structuri se pot observa urmele unei clădiri dreptunghiulare (**Fig. 12** – săgeți galbene).

Forma circulară a celei de-a doua fortificații confirmă informațiile oferite de către PONTELLY István, care descrie că ambele fortificații ar fi rotunde. Acesta a avut dreptate pe jumătate, deoarece *Chama 1* este o fortificație patrulateră, așa cum se prezintă prin ceea ce s-a mai păstrat din ea în teren. Totuși, menționăm faptul că în literatura istorică *Chama 1* este menționată ca o fortificație cu trei șanțuri și trei valuri. Știm cu siguranță că valul I circumscrie o suprafață patrulateră (incinta fortificației), iar șanțul 1 urmărește, după cum este logic, același traseu. Datorită vegetației abundente, care s-a dezvoltat pe suprafața fortificației *Chama 1*, dar și în lipsa unor alte mijloace de prospecție, nu putem ști deocamdată dacă celelalte valuri și șanțuri descriu aceeași formă sau dacă acestea ar putea să fie circulare pentru a corespunde descrierii oferite de către Pontelly. Un lucru este însă cert: acesta a văzut *Chama 2* ca fiind circulară și a avut dreptate.

Pentru a avea o imagine și mai clară asupra fortificației *Chama 2* am efectuat un zbor cu drona (DJI Phantom 4 PRO) în vederea colectării sistematice de fotografii de la o altitudine de 30 m cu o marjă de suprapunere de peste 70%. Astfel, au fost efectuate peste 200 de fotografii în vederea obținerii unui model digital al terenului de înaltă rezoluție. Modelul digital a fost realizat dintr-un nor de puncte, care a numărat peste 16 milioane puncte, derivate prin algoritmul *Structure from Motion*. Procesarea s-a realizat în software-ul specializat Agisoft dezvoltat de către Photoscan (**Fig. 13**).

Primul lucru observat pe baza modelului digital al terenului a fost nivelul precar de conservare a fortificației *Chama 2* datorat în special agriculturii intensive practicate în zonă. Poziția fortificației la marginea unei terase a Niaradului, în combinație cu ararea succesivă a parcelelor din acea zonă, a făcut ca eroziunea să fie mai accentuată în partea estică. Energiile mici de relief, care descriu valurile și șanțurile, fac ca această fortificație să fie aproape imposibil de detectat de la nivelul solului. În momentul de față, nivelul de aplatizare este așa de ridicat încât diferența de elevație dintre șanțuri și valuri este mai mică de 0,5 m în cele mai multe locuri (**Fig. 14**). Astfel, această fortificație ar putea fi ratată cu ușurință pe o ridicare topografică în care echidistanța dintre punctele măsurate este mai mare de 0,50 m.

Cu toate acestea, pe baza modelului digital de elevație, obținut prin fotogrametrie cu o rezoluție spațială de sub 10 cm/pixel, a fost evidențiată în mod clar fortificația *Chama 2*. Fortificația are formă elipsoidală și este compusă din două valuri și două șanțuri de apărare, în timp ce Pontelly și Miloia amintesc doar un șanț/val. În plus, se observă că cel mai exterior șanț de apărare este legat înspre nord și sud cu alte două șanțuri, care par să conecteze cele două fortificații. Această situație este însă mai vizibilă în partea nordică, șanțul liniar din partea sudică fiind mai puțin evident datorită faptului că este intersectat de către drumul agricol actual. Această situație este vizibilă, mai ales în zona nordică, atât pe modelul digital (**Fig. 13**) cât și pe imaginea Planet

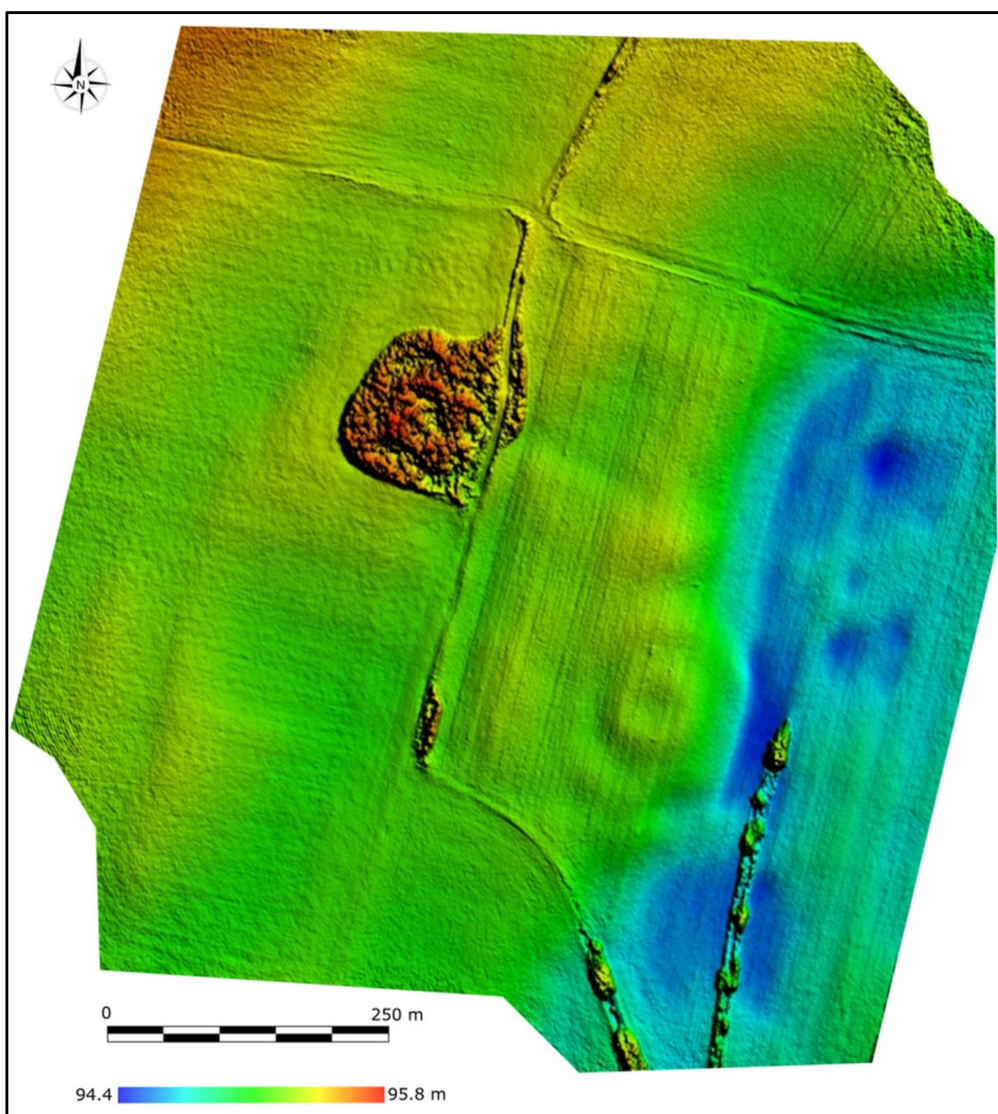

Fig. 13. Modelul digital de elevație obținut prin fotogrametrie.

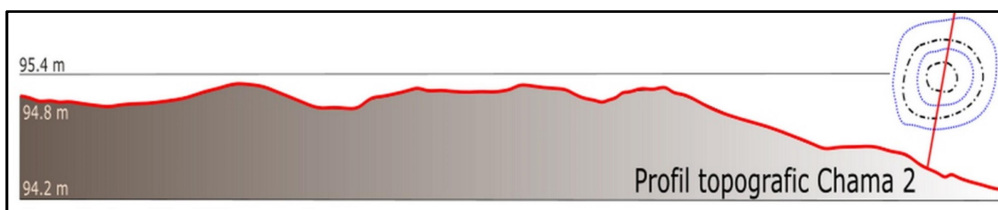

Fig. 14. Reprezentarea unui profil de elevație peste fortificația *Chama 2*.

Fig. 15. Reconstituirea planului general al sitului medieval *Chama* prin fuzionarea rezultatelor obținute din imaginile satelitare, modele digitale de elevație și surse cartografice/istorice.

Scope (**Fig. 12** – săgețile albastre). Considerăm că aceste șanțuri, care conectează cele două fortificații, au fost observate în teren de către PONTELLY István (1884) și apoi de către Ioachim MILOIA (1929).

Pe baza cumulului de informații obținute, prin analiza indicilor de vegetație din cadrul imaginii satelitare Planet Scope, fuzionate cu datele de pe modelul digital de elevație obținut prin fotogrammetrie și în combinație cu reprezentările cartografice/sursele istorice, am putut reconstitui, în linii mari, planul general al sitului medieval *Chama* (**Fig. 15**). Acesta este un plan preliminar și ar trebui îmbunătățit printr-o cercetare geofizică sistematică, care ar putea să detalieze mai multe aspecte ale acestui sit, mai ales în ceea ce privește relația stratigrafică dintre cele două fortificații.

11. În loc de încheiere

Există un plan pentru construcția unei șosele de legătură între drumurile A1 și DN69/E671, care ar urma să treacă la 160 de metri pe lângă situl *Chama* 2 și un alt proiect pentru modernizarea drumului comunal de pământ dintre Cerneteaz și Sânnandrei (DC58), astfel încât cercetarea cetății *Chama* și a zonei adiacente trebuie să devină o prioritate, pentru că, de pe o zi pe alta, cine știe ce se mai poate întâmpla. De mai bine de 150 de ani, *Chama* așteaptă cuminte să-i fie descoperite măcar unele dintre secrete. Cercetări arheologice de amploare vor fi necesare, dar în lipsa lor există riscul real de pierdere totală a încă unui unicat. De ce am impresia că doar "predic" în pustiu? ...

Abrevieri specifice:

* = născut	l.cr. = limba croată	l.m. = limba maghiară
† = decedat	l.e. = limba engleză	l.r. = limba română
abr. = abreviere	l.l. = limba latină	l.s. = limba sârbă
aka = also known as (l.e.) / de asemenea cunoscut drept (l.r.).		sb.m. = sublinierea mea
Am folosit prescurtările denumirii țărilor conform ISO 3166-2.		tr.m. = traducerea mea
		v = verso

*

* *

Disclaimer: prin prezenta, subsemnatul Sorin FORȚIU declar pe propria răspundere că nu sunt și nu am fost vreodată angajat al vreunei instituții bugetare (gen muzeu, universitate, academie etc.), iar toate cercetările, pe care le finanțez din propriile mele căștiguri bănești realizate doar în mediul privat, care nu au legătură cu arheologia, le fac pentru plăcerea mea intelectuală. Spre știința "prietenilor" și contra zvonurilor ...

ANEXA I. Târgușorul *Choma*. Bătălia de la vadul Cenad–Apátfalva (1527)

Cronicarul Georgius Sirmiensis¹, capelanul curții regale, a consemnat evenimentele și poveștile din vremea sa²:

<10.04.1527: *Și când pleca acest om negru* (i.e. Iovan Nenada³ -n.m.) *dinspre Tokaj spre Timișoara, de la voievodul Ioan [Zapolya] și peste [râul] Mureș a ocupat târgușorul⁴ Choma⁵ cu cetatea [Choma] de vizavi a stăpânilor Chaky, Ladislau Chaky⁶ s-a adunat cu trei sute de călăreți maghiari, ca să alunge din cetatea lui [Choma] și din târgușorul lui Choma pe trimisul oficial sârb al lui Iovan Nenada. Au auzit sârbii că Ladislau Chaky a plecat din propria lui moșie (Ciacova?) și să scape din mâinile țarului Iovan [Nenada târgușorul Choma] și să atace cetatea Choma de lângă Timișoara⁷.*

Notă: bibliografia în limba română nu este citată în următoarele trei anexe deoarece este chiar inutilizabilă. De exemplu, mai nimic din ce a scris Ștefan PASCU(?) referitor la mișcarea lui Iovan Nenada nu este adevărat (VT, III, pp. 330–334).

¹ Szerémi György (l.m.), Đorđe Sremac (l.s.), George de Sirmia (l.r.) [*~1490, Sremska Kamenica; †>1548, Wien(?)]; prelat, capelanul curții regilor Ludovic al II-lea al Ungariei și Ioan I Zapolya (post .10.1526), cronicar.

² lucrarea lui *Epistola de perdicione regni Hungarorum* trebuie receptată critic, dar nu este cazul fragmentului publicat aici, pentru că anumite evenimente sunt confirmate și din alte surse documentare.

³ Fekete Iván / Jován / Ember (omul negru), Cserni Jován, Csernoevics / Csernajeovics Nenád (Iván) (l.m.), Car Jovan Nenad, Crni Jovan (l.s.), Iovan Nenada (l.r.) [* ~1492; † 26.07.1527, Tornjó, RS]; militar sârb, după Mohács (29.08.1526) controlează efemer un teritoriu întins, care se întindea de la Drava și până la Mureș (Lipova), inițial este partizanul lui Ioan I Zápolya (din 17.10.1526), apoi devine susținător al lui Ferdinand I de Habsburg (post .03.1527), se auto-intitulează "țar".

⁴ *opidulo* (l.l.), precum Tokaj, Kecskemét; pentru cronicar *opido* este Miskolc.

⁵ chiar dacă Georgius Sirmiensis specifică clar că este vorba despre *fortăreața Choma de lângă Timișoara* (*arcem Chomam iuxta Themeswar*), mândria locală a mutat evenimentele la Csoma, Kaposvári járás, Somogy megye, HU.

⁶ Csáki László (l.m.), Ladislau de Ciacova (l.r.) [† ~10.04.1527, la vadul Mureșului dintre Cenad și Apátfalva]; a fost fiul lui Benedict, nepotul lui Francisc și strănepotul lui George de Ciacova, comite de Cenad (atestat 17.08. și 19.08.1516), participant din partea comitatului Cenad la dieta de la Tolna (2.08.1518), în anul 1522 servește lui Ștefan Báthory al II-lea de Șimleu cu 200 de călăreți la Timișoara (C. Tóth et alii, 2017, p. 92 (și cu nota 7), 520, 553).

⁷ *Et quando discedebat iste niger homo* (i.e. Iovan Nenada -n.m.) *versus Themeswar de Thokaj a Joanne [Zapolya] vaiuoda, et vltra Marusium* (i.e. Mureș -n.m.) *flu[v]i opidulum Choma* (sb.m.) *occupauerat contra dominos Chakien[si]. arcem illam, Chaki Ladislaus composuit se cum tricenta equitibus Hungaris, vt de arce sua expelleret Tracianum officialem Tracianum* (i.e. Iovan Nenada -n.m.) *de opidulo Choma* (sb.m.). *Inde quod sensissent Traciani, quod Ladislaus Kaki* (i.e. Chaki -n.m.) *ewaderet propriam suam possessionem, (ut) absolueret de manibus Jowan Char* (i.e. "țarul" Iovan -n.m.), *et statim occurrere fecerat arcem Chomam* (sb.m.) *iuxta Themeswar* (Szerémi, 1857, pp. 155–156).

Amikor a Fekete Ember Tokajból, János vajdától Temesvár felé indult, a Maros vizén túl elfoglalta Csoma mezővárosát, a Csáky urakkal szemben levő várat. Csáky László összeszedelőzködött háromszáz magyar lovassal, hogy kiűzze várából, Csoma mezővárosából, a rác tisztet.

Se pare că Ladislau de Ciacova a avut succes, pentru că apoi cronicarul povestește cum el s-a deplasat spre Cenad⁸, unde la vadul Mureșului dintre Cenad și Apátfalva, pe malul drept al râului, are loc o luptă *fortem*⁹, cu câteva zile înainte de 10 aprilie 1527, în care mulți¹⁰ au căzut, de o parte și alta, într-o clipită. Cu ajutorul lui D-zeu, glăsuiește cronicarul, Iovan Nenada câștigă lupta, iar marele ungur Ladislau *Chaky* își pierde capul (la propriu). Și mulți alți nobili au pierit în lupta cu "țarul"¹¹, iar apoi cronograful consemnează că *toate trupele sale au fost doborâte*¹². Pe 15 aprilie, judele din Gyula trimite un om la cei din cetate, care se adunaseră deja într-o tabără militară încă dinainte de 17 martie, pentru a le ridica moralul după această luptă¹³.

Ocuparea târgușorului și a cetății *Chama* s-a făcut *împotriva stăpânilor Chaky*, lucru care ne indică faptul Ladislau de Ciacova nu era *singurul* proprietar aici. Mihail de Ciacova, cel menționat în anul 1498, dispare *post* 1510 din documente și este cu siguranță mort înainte de anul 1517¹⁴. Dintre toți cei 5 feciori ai săi, doar doi, Emeric și Petru, par a fi fost în viață în 1527. Un document datat 28.10.1526 ne arată că familia încă deținea proprietăți în devălmășie în acest moment¹⁵; trei ramuri ale familiei își împart cetatea Cheresig (*castro nostro Kereszegh*) din comitatul Bihor, cu *domus et*

Megtudták a rácok, Csáky László kiindult jószágából, hogy a Temesvárnál levő Csoma várát megtámadja és visszavegye Jován cár kezéből (Geréb, 1955, p. 41).

⁸ în fruntea unei oștiri nobiliare, adunată probabil din comitatele Timiș și Cenad^a, care avea și trupe înarmate de țărani în componență (Szakály, 1978, p. 232 (și nota 30)).

^a Ladislau era unul dintre cei mai bogați nobili din comitatul Timiș și fusese comite de Cenad (1516).

⁹ *fortis* (l.l.) are o multitudine de înțelesuri; brav, curajos, puternic, intens etc.

¹⁰ Raportul ambasadorului englez John Wallop amintește chiar scrisori ajunse la Bratislava în care se menționau 3000 de morți dintre oștenii (considerați ai lui Ioan Zapolya!) conduși de Ladislau de Ciacova, iar în acest caz probabil nu este o exagerare (Simonyi, 1859, p. 78/83; Szakály, 1978, p. 47, nota 29).

¹¹ *Ladislau Chaki quasi Hungarus purus Sciticus equitavit ultra Marusium per vadum Apati* (i.e. Apátfalva -n.m.) *e conuerso Chanad* (i.e. Cenad -n.m.); *cumque ex vtraque parte stetissent publice facie ad faciem, ibi duellum fortem egerunt, et ex vtraque parte multi ceciderunt in ictu. Sed tamen Deus adiuuaverat ibi Joannem Char* (i.e. "țarul" Iovan -n.m.), *et ibi in duello casum dedit iste magnus Vngarus Chaki capite priuatus erat. Et multi nobiles ibi perierunt in duello Jowan Char* (Szerémi, 1857, pp. 155–156).

Csáky László afféle tiszta szittya magyar volt: Csanáddal szemben, az apáti révnél átkelt a Maroson. Mindkét részről szemtől szemben álltak és kemény viadalt kezdtek, innen is, onnan is sokan elesetek a csatában. Mégis az isten ott Jován cárt segített, a mérkőzésben vereséget mért a nagy magyar Csákyra, akinek levágták a fejét. Sok nemes is veszett ott Jován cárral szemben (Geréb, 1955, p. 41).

¹² *magnificum Ladislau Chakj capite priuatum et totam chortem suam ad terram prostran.* (sb.m.; Szerémi, 1857, p. 162).

¹³ Karácsonyi, 1896. Oficialul din Gyula al grofului Gheorghe de Brandenburg îi adunase și pe iobagii de pe moșia Gyula în tabără, aceștia venind sub conducerea preoților și a învățătorilor (Szakály, 1979, p. 231, 232).

¹⁴ Engel, 2003b, sub voce Zsidó nem[beli] 4. tábla: Csáki.

¹⁵ mai există un exemplu anterior:

pallacia, magni turris etc.¹⁶. Deci, la *Chama*, în 1526–'27, *stăpânii Chaky* sunt nepoții în viață ai fostului comite al secuilor, Francisc de Ciacova: Ladislau și Francisc, feciorii lui Benedict și Emeric și Petru, fiii lui Mihail. Faptul că doar Ladislau este amintit în cronică se datorează probabil faptului că el era *unul dintre cei mai buni căpitani*¹⁷ ai lui Ioan I Zapolya, după cum menționează ambasadorului englez John Wallop într-un raport (27.04.1527) și pentru că el a condus atacul contra armatei lui Iovan Nenada de la vadul Mureșului.

La începutul lunii aprilie 1527, sau mai degrabă luna anterioară, în târgușorului *Chama* era doar un simplu oficial al lui Iovan Nenada. Ar fi fost chiar ciudat, oricât de mult ar fi desconsiderat Ladislau de Ciacova forțele lui Nenada, ca doar 300 de călăreți, chiar și dintre cei mai buni, să fi atacat aici (târgul și cetatea!) dacă grosul forțelor Omului Negru ar fi fost încartiruite la *Chama*. Dacă chiar așa ar fi stat lucrurile, ce a mai căutat Ladislau la vadul de pe Mureș dintre Cenad și Apátfalva?¹⁸ În fapt, cronicarul Georgius Sirmiensiis amintește trei episoade distincte:

1. Ocuparea târgușorului *Chama* de către trupele lui Iovan Nenada. Georgius Sirmiensiis a fost un fidel al regelui Ioan I Zapolya. Faptul că folosește pentru acesta titlatura de *voievod*, și nu pe cea de *rege*, ne indică că acesta încă nu fusese încoronat. Pare că Georgius Sirmiensiis se referă la un eveniment, ocuparea târgușorului *Chama*, care ar fi avut loc între 14–17.10. (adunarea de la Tokaj)¹⁹ și 11.11.1526 (încoronarea de la Székesfehérvár).

Nevoia de-a deține un punct de sprijin într-o regiune care nu suferise ororile războiului l-a împins pe Iovan Nenada spre acest pas. Din ce știm, acțiunea nu a fost autorizată de către Ioan Zapolya, care îl dorea pe Omul Negru în comitatul Bács, care fusese pustiit de către otomani, atât la intrarea în Ungaria, cât și la ieșirea din regat²⁰. La faptă pare că nu participă direct Nenada, pentru că acesta ocupă cetatea Subotica (.11.1526) și apoi este în comitatele Bács (.11.1526) și Békés (.01.1527);

2. Alungarea rascienilor din târgul și cetatea *Chama*. Iovan Nenada nu este aici.

3. Lupta de la vadul Mureșului de la Cenad–Apátfalva.

26.12.1497: regele Vladislav al II-lea reconfirmă dania lui Matia Corvin referitoare la prediul numit *Ohath* din comitatul Timiș în favoarea alesului Mihail de Ciacova, și prin el nepoților Francisc, fiul decedatului frate al acestuia Gabriel, apoi Nicolae, Ladislau și Francisc, feciorii decedatului frate Benedict și ordonă capitlului bisericii din Cenad să-i pună în posesie împreună cu trimisul regelui, Andrei sau Emeric de *Parthaas*, sau Ladislau, fiul aceluiași Emeric, ori Ladislau *Kewrthes de Papd*, sau Grigore Pârcălab ori Ioan de *Gywrewd* (Csáky, I/1, pp. 492–494).

¹⁶ Ladislau, cu fiii săi Dimitrie și Ștefan și Francisc, feciorii lui Benedict, apoi frații uterini Emeric și Petru, feciorii lui Mihail, fratele lui Benedict și Wolfgang și Paul *patruellium ac ceterorum quorumcunque fratrum et consanguineorum nostrorum* (Csáky, I/2, pp. 558–559).

¹⁷ *o[a]n[e] of hys best capitys* (Szerémi, 1857, p. 78/83; Szakály, 1978, p. 47, nota 29).

¹⁸ BANKUTI Imre susținea greșit că Ladislau de Ciacova ar fi stăpânit chiar și orașul Szeged^a.

^a *a Csáky László tulajdonát képező Csorna vára (Temes megyében) és Szeged városa* (Bánkuti, 1957, p. 21).

¹⁹ puțin probabil ca Georgius Sirmiensiis să nu fi amintit evenimentul dacă el s-ar fi petrecut înainte de întâlnirea de la Tokaj (14–17.10.1526).

²⁰ Nenada menționează că de 4 luni stă cu poporul său în *desolata terra* (Szerémi, 1857, p. 159).

În opinia mea, după cucerirea cetății *Chama* și a târgului de către forțele lui Nenada în anul 1526, aici a fost lăsată o garnizoană, care să supravegheze Timișoara și să împiedice intrarea oricui în cetate. Cetatea Timișului nu putea fi cucerită pentru că oastea lui Nenada nu avea tunuri și nu era destul de consistentă la fața locului pentru o atare întreprindere. Nici politic nu ar fi fost un pas chibzuit, Timișoara fiind o cetate regală. Garnizoana din *Chama*²¹ a fost destul de importantă numeric ca să-l împiedice pe Petru de Peren, împreună cu întreaga sa suită de familiari și oșteni, să intre în cetatea Timișoara (<15.04.1527), dar nu destul de mare pentru ca cei 300 de călăreți ai lui Ladislau de Ciacova să nu poată să o anihileze. Să notăm că Ladislau nu s-a angajat într-o acțiune pripită, precum Török Bálint la prima tentativă de recucerire a cetății Subotica, astfel încât târgul și cetatea *Chama* au fost sub controlul oștenilor lui Iovan Nenada întreaga iarnă 1526–'27.

Între recucerirea târgului și cetății *Chama* și bătălia de pe Mureș a trecut o perioadă mai mare decât câteva zile²², care a fost necesară închegării unei forțe militare mult mai consistente. Pe Mureș a fost o luptă serioasă și sângeroasă, între forțe însemnate și comparabile ca mărime, cronicarul spune că cele două oști au stat *față în față*²³, cu pierderi mari de-o parte și alta. Pe de-o parte trupele lui Nenada²⁴, care pare că erau conduse de el și veneau de la Szeged să recucerească *Chama*, iar de cealaltă parte forțele nobiliare din comitatele Timiș și Cenad, la care s-au adăugat și țărani înarmați. După ce Iovan Nenada a biruit, el s-a instalat la *Chama*, unde-l găsește trimisul habsburgic Johann Hoberdanác la începutul lunii iulie 1527. Dacă este sigur că acțiunea lui Ladislau de Ciacova de recuperare a *Chama* a fost o întreprindere personală a acestuia, nu este foarte clară implicarea regelui Ioan I Zapolya în lupta de pe Mureș. Pentru că trimisul englez la curtea lui Ferdinand de Habsburg, John Wallop, spune că cei 3000 de soldați uciși de către trupele lui Iovan Nenada la vadul Mureșului Cenad–Apátfalva erau ai regelui Ioan I Zapolya, iar Ladislau de Ciacova era unul dintre cei mai buni căpitani ai acestuia²⁵, putem considera lupta de aici drept prima confruntare dintre trupele regatului ungar și cele ale "țarului" Iovan Nenada. Supoziția este întărită și de numărul mare de morți dintre nobili²⁶, care nu ar fi participat la o acțiune privată, neautorizată de rege.

²¹ sau armata lui Iovan Nenada venită la *Choma* după lupta de la vadul Mureșului Cenad–Apátfalva? Totuși, pare că este vorba de garnizoană ...

²² care datează recucerirea *Chama* în luna martie 1527.

²³ *cumque ex vtraque parte stetissent publice facie ad faciem* (Szerémi, 1857, p. 156).

²⁴ Iovan Nenada a dispus de 5000 de oameni chiar de la începutul "mișcării" sale, pe când încă era pe la Lipova (.10.1526), apoi 14000 (din care 1300–1400 de călăreți -16.03.1527), 15000 (13.04.) și 30000 (neverosimil!; 30.05.) (Bánkuti, 1957, pp. 20–21, cu bibliografia). Și John Wallop menționează 9–10000 de soldați pedestri și călări (Simonyi, 1859, p. 78).

²⁵ *At my beyng in Presbrowgh* (i.e. Bratislava, unde era curtea reginei Maria de Habsburg -n.m.) *ther[e] cam[e] letters that he* (i.e. Iovan Nenada) *had kylyd 3000 men[s] of ware of Waywdas* (i.e. regele Ioan I Zapolya) *and on[e] of hys best capitys* (i.e. Ladislau de Ciacova). / *Még Pozsonban létemkor levelek érkeztek, irván, hogy azon szerezsen a vajdának 3000 emberét és egyik legjobb vezérét megölte légyen* (Szerémi, 1857, p. 78/83).

²⁶ *Et multi nobiles ibi perierunt* ... (Szerémi, 1857, p. 156).

ANEXA II. A fost *Chama* "capitala" lui Iovan Nenada, zis Omul Negru?

În haosul existent în regatul Sfântului Ștefan după lupta pierdută de la Mohács (29.08.1526), un simplu oștean a reușit să se ridice, prin merite proprii, la conducerea efemeră a unui teritoriu din sudul regatului, care se întindea de la râul Drava și până la Mureș (Lipova). Numele lui este Iovan Nenada¹, zis și Omul Negru², pentru că avea un semn negru din naștere, de grosimea unui deget, de la tâmpla dreaptă până pe picior³, ori pentru că *era negricios la față*⁴. Altfel, era de statură medie, zvelt, cu trăsături faciale expresive, nas acvilin, fiind chior de ochiul drept, foarte bun orator.

Originea sa este obscură⁵. Mai toți contemporanii l-au considerat sârb, doar un alt cronicar bine informat, Antonius Verantius⁶, susține că acesta fusese *fiu de valah*⁷, dar aserțiunea este probabil goală de conținut⁸. Cronicarul ZERMEGHI János susține că Nenada ar fi lansat zvonul că provine, pe linie feminină, din familia despoților sârbi. Mai spunea că este trimisul lui D-zeu pentru a îi pedepsi pe otomani⁹. De asemenea, se auto-intitula *împărat* (țar) *al Constantinopolului*. Afirmatia *Mulți sârbi, români și unguri s-au adunat în jurul lui [Nenada], soldați vagabonzi ...*¹⁰, care-i aparține tot lui ZERMEGHI János, a fost contestată de către SZAKÁLY Ferenc¹¹, dar și contemporanul John WALLOP, trimisul englez la curtea lui Ferdinand de Habsburg, menționează faptul că armata lui Nenada era formată din *toate națiunile*¹², iar informația o avea direct de la regina Maria de Habsburg, văduva regelui Ludovic al II-lea.

Istoriografia modernă¹³, mai ales cea de limbă ori inspirație sârbă, care dorește să dovedească chiar existența unui stat sârb condus de Nenada, afirmă că acesta ar fi avut chiar o capitală a sa la *Chama*:

¹ nume uzitat în istoriografia română. Din păcate, nu știu ca vreun document semnat de el să fi supraviețuit, pentru a vedea cum se auto-intitula.

² nu doar ungurii l-au numit așa, ci și aliații săi, chiar când îi scriu direct (*vide* Szentkláray, 1885, p. 506, 515, 726, 727, 729).

³ Smolka, 1883, p. 4.

⁴ după cum spune ZERMEGHI János, cel care i-a văzut capul descăpățânat la Buda (Geréb, 1955, p. 37). Dar poate culoarea era datorată doar oțetului cu care capul său a fost conservat în vederea transportării, pe timp de vară, cale de ~200 km. Dar și trimisul englez John Wallop vorbește despre un *maur*^a în timp ce Nenada era în viață, deci poate era mai măsliniu la față.

^a *Moer, Morys, More* (Simonyi, 1859, p. 78).

⁵ nașterea lui la Lipova este doar o poveste. Nu știm ce a făcut înainte de Mohács (1526). Unele surse contemporane îl indică a fi fost slugă ori soldat în serviciul voievodului Ioan Zapolya (Szakály, 1979, p. 247, cu bibliografia).

⁶ Antun Vrančić (l.cr.), Verancsics Antal (l.m.); sacerdot, secretar regal din anul 1530.

⁷ Geréb, 1955, p. 38.

⁸ Szakály, 1979, p. 242. Dacă nu cumva cronicarul înțelegea aici prin *valah* un *păstor* (sârb?).

⁹ vorbă consemnată de către trimisul englez John Wallop (Simonyi, 1859, p. 78).

¹⁰ *Sok szerb, román és magyar gyűlt köréje, kóbor katonák ...* (Geréb, 1955, p. 37).

¹¹ Szakály, 1979, pp. 241–242 (și următoarele).

¹² *9 or 10000 horsmen and fotmen of all nacyons* (Simonyi, 1859, p. 78).

¹³ pentru o listă bibliografică exhaustivă până în 1977, *vide* Szakály, 1979, p. 228, notele 4–6.

În orașelul (fals! târgușorul -n.m.) Csoma (Cioma), situat între Bečkerek (i.e. Zrenjanin ori Becicherecu Mic?) și Timișoara și-a încartiruit armata, declarându-l reședința sa¹⁴. Nu există vreo dovadă documentară pentru o atare declarație, iar autorul nu știe nici măcar locația exactă a *opidulum Choma*.

Condițional, "prima (fals!) capitală" a lui Iovan Nenada a fost lângă Timișoara¹⁵. Ciudat că autorii nu cunosc ce spunea cronicarul Georgius Sirmiensi; după ce Iovan Nenada a cucerit cetatea Subotica (.11.1526) și-a stabilit aici reședința¹⁶. De ce nu ar fi fost aceasta "prima capitală" a lui? Apoi stă la Szeged, înainte de-a veni la Chama.

În cele ce urmează, prin intermediul unei cronologii cât mai strânse, doresc să stabilesc câteva fapte simple; când s-a înstăpânit Iovan Nenada asupra târgului și cetății Chama și când s-a aflat efectiv aici? Apoi, vom vedea dacă se poate accepta aserțiunea unei capitale la Chama.

Cronologie¹⁷:

1526

29.08.: otomanii câștigă bătălia de la Mohács, unde regele Ungariei moare.

11.– Buda abandonată este ocupată de otomanii două săptămâni, după care se

12.09.: retrag.

5.10.: otomanii părăsesc comitatul Bács.

9.10.: armata otomană trece Dunărea și se retrage complet din Ungaria.

14– În cadrul adunării de la Tokaj¹⁸ se convoacă o dietă la Székesfehérvár.

17.10.: Auzind de "mișcarea"¹⁹ lui Iovan Nenada din părțile ardeleni, mai cu seamă în partea Lipovei²⁰, la chemarea lui Ioan Zapolya, acompaniat de 10 ostași²¹,

¹⁴ Cerović, 2005, p. 20.

¹⁵ Stojkovski, Ivanić, Späriusu, 2018, p. 223.

¹⁶ *Et habitabat[ti Iovan] in sede sua pontificali in arce Zabattka ...* (Szerémi, 1857, p. 154) / *Jován főpapi [?] székhelye Szabadka ...* (Geréb, 1955, p. 40). CZÍMER Károly amintea și de orașul Szeged drept reședință a lui Iovan Nenada (.02.1527) (Czimer, 1892, pp. 665–666).

¹⁷ Până în acest moment, studiul cel mai complet referitor la "mișcarea" lui Iovan Nenada îi aparține lui SZAKÁLY Ferenc^a (Szántó, 1977; Szakály, 1978 (l.fr.); *Idem*, 1979), care a ordonat evenimențial toate informațiile documentare existente. Fără lucrarea acestuia cronologia de față, care este selectivă și are un scop limitat, ar fi fost mult mai greu de realizat.

^a https://hu.wikipedia.org/wiki/Szakály_Ferenc (6.08.2019).

¹⁸ la care, printre mulți alții, sunt prezenți și Petru Petrovici de Suraklin, Nicolae de Macedonia, comite de Cenad, frații Csáki, frații Jakšić de la Nădlac, Kállay (Vitéz) János și Czibak Imre, amândoi foști căpitani de Severin. Pentru amănunte referitoare la această adunare, *vide* Barta, 1977, p. 9.

¹⁹ acțiunile lui Ivan Nenada au fost considerate o răscoală de către istoriografia comunistă, o mișcare de eliberare națională a poporului sârb de către istoriografia sârbă, dar contemporanul său bine informat, cronicarul Georgius Sirmiensi, scrie despre *surrexisset* (l.l.) / *ridicare* (l.r.). În acest context, nu mă interesează s-o etichetez în vreun fel (mișcare, sculare, ridicare, revoltă, răscoală, insurecție etc.).

²⁰ *de parte Transsilvaniensi precipue a parte Lippa* (Szerémi, 1857, p. 125).

²¹ Nenada avea o gardă personală de 60 de soldați, aleși de către el, pe care îi numea *ieniceri*, după modelul otoman, menționează contemporanul ZERMEGHI János (Geréb, 1955, p. 37).

Iovan Nenada merge la Tokaj, unde se întâlnește cu voievodul, căruia îi jură credință. Acesta îl omenеște și îl trimite în comitatul Bács, împreună cu oamenii săi²².

<10.11.: Iovan Nenada cucerește de la otomani cetățile Čerević și Banoštra din comitatul Bács²³, aflate la S de Dunăre, în regiunea Sirmia.

10.11.: dieta de la Székesfehérvár, unde sunt prezenți și trimișii lui Iovan Nenada²⁴. Fostul palatin Werbőczy István îl propune pe Ioan Zapolya drept rege al Ungariei, care este și ales de adunare.

11.11.: Ioan Zapolya este încoronat rege.

.11.: Iovan Nenada ocupă Subotica, cetatea lui Török Bálint, care în acest moment îi este încă credincios lui Ioan Zapolya. Mișcarea este obligatorie pentru a stabili un punct de sprijin ale viitoarelor acțiuni în sudul Ungariei; la Subotica era singura cetate din zonă.

17.12.: Ferdinand de Habsburg este ales rege al Ungariei (încoronat 3.11.1527).

1526: undeva la sfârșitul anului, Török Bálint, fără să ceară încuviințare și fără să-l informeze pe Ioan Zapolya, încearcă să recucerească cetatea Subotica cu doar 67 de călăreți încercați. Nu reușește deoarece regele îl informase în prealabil pe Nenada de intențiile sale, iar Török a fost așteptat și abia scapă cu viață.

1527

12.01.: reprezentanții comitatului Békés protestează în fața regelui față de nelegiuirile lui Nenada în partea de est a comitatului și în jurul orașului Szeged.

.02.: Iovan Nenada ocupă Szeged.

<15.03.: nobilii doresc o confruntare militară cu Nenada, dar fiind prea slabi, convin la o încetare a ostilităților până la data de **24.04..**

.03. acompaniat de 300 de ostași, Török Bálint cucerește cetatea Subotica în absența lui Iovan Nenada. Taie garnizoana de aici, întărește zidurile cetății și își stabilește acolo reședința. Nu știm dacă acțiune lui a fost autorizată de către regele Ioan Zapolya (probabil că nu!), a cărui credincios încă era în mod public, dar în secret trecuse deja de partea habsburgilor. Iovan Nenada promite trimisului acestei ultime partide, Botos Márton, un negustor din Pécs, cu care s-a întâlnit la Szeged, unde "țarul" locuia după ce Török fortificase Subotica, că nu-l alungă de acolo²⁵.

~.03. undeva la sfârșitul lunii martie, ori la începutul lui aprilie, trimisul regelui ales

–04.: Ferdinand I de Habsburg, alesul aulic *Johann Hobordanchy / Hoberdanecz / Habardanecz de Zalathnok*²⁶ îl întâlnește pe "țarul" Iovan Nenada, care acceptă să-i fie credincios lui Ferdinand de acum înainte²⁷. Nu știm unde are loc întâlnirea (probabil la Szeged).

²² Szerémi, 1857, p. 125 (l.l.); Geréb, 1955, pp. 38–39 (l.m.).

²³ Szakály, 1979, p. 229.

²⁴ Barta, 1977, p. 11.

²⁵ Szerémi, 1857, p. 158; Geréb, 1955, p. 42; Bánkuti, 1957, p. 24.

²⁶ Hoberdanecz János (l.m.) a fost provizor la Jajce (Szakály, 1979, p. 231 cu bibliografia).

²⁷ Szakály, 1979, p. 231.

- <10.04. cu 300 de călăreți unguri, Ladislau de Ciacova recucerește târgul și cetatea
(?): *Chama*. Evenimentul pare că a avut loc în luna martie.
- <10.04.: **bătălia** de la vadul Mureșului de la Cenad–Apátfalva soldată cu victoria trupelor lui Iovan Nenada. Ladislau de Ciacova își pierde viața. Este al doilea partizan ai regelui Ioan I Zapolya care este obligat să se războiască cu un conducător militar al acestuia (Iovan Nenada) pentru a-și prezerva proprietățile.
- <10.04. aflat la Bratislava, ambasadorului englez John Wallop află că Iovan Nenada este lângă Petrovaradin²⁸, care fusese cucerit de către otomani anul anterior (15–27.07.). Datarea evenimentului este sub semnul întrebării. Informația i-a fost destăinuită lui Wallop de către trimisul lui Nenada la Ferdinand I de Habsburg, în vremea în care acesta se întorcea spre Ungaria.
- ~10.04.: vice-voievodul Nicolae de Macedonia și episcopul ardelean Ioan de Gasztony adună trupe contra lui Iovan Nenada. Trupele comitatelor și ale orașelor săsești trebuie să sosească la Deva până la **14.04.**
- 10.04.:** din Deva, Nicolae de Macedonia, comite de Cenad, vice-voievod transilvan și vice-comite al secuilor, informează scaunele săsești despre fărădelegile Omului Negru, altfel numit *Czar Iwan*, din *partibus terre Themeskez*²⁹, decapitarea lui *dominus Ladislaus Czaky* și menționează o expediție de pradă în districtul Hațeg³⁰. Spune că se va aduna cu nobilii, călăreții și pedestrașii din comitat în târgul *Hwnyad* la data de la **14.04.**
- 13.04.:** din Bratislava, regina Maria scrie fratelui ei, regele ales Ferdinand I de Habsburg, că trimisul lor, alesul aulic *Ioannes Habardanecz*, s-a întors de la Iovan Nenada, împreună cu trimisul acestuia, iar Nenada susține că are 15000 de soldați și încă mulți alții vin la el în fiecare zi. De asemenea, acesta solicită tunuri și armurieri tunari pentru a putea cuceri Ilok și alte cetăți (*arces*) de la otomani în numele lui Ferdinand³¹.
- 14.04.:** din Deva, comitele perpetuu de Abaujvar și comite de Baranya și Timiș, voievod transilvan și comite al secuilor, păstrător al sfintei coroane, Petru de Peren scrie sibienilor, bistrițenilor, brașovenilor și celor din țara Bârsei și amintește de un episod neplăcut; pe când dorea să intre în cetatea Timișoara, împreună cu familiarii și călăreții săi, *Czar Iowan* i-a tăiat calea și l-a împiedicat. De asemenea, convoacă trupele pentru **23.04.** în târgul Orăștie³².
- 16.04.:** regele ales Ferdinand I de Habsburg îi scrie lui *Ioanni Czaar Nenada* și îl asigură că i-a primit scrisarea cu bucurie și mult îl laudă cu adevărat pentru că a abandonat partida Zapolya. Nu trimite tunurile și armurierii tunari solicitați înainte, ci le va aduce cu el în viitorul apropiat, atunci când va veni în Ungaria³³.

²⁸ Simonyi, 1859, p. 78.

²⁹ Temesköz (l.m.) este insula formată de cele două brațe ale Timișului la SV de Timișoara.

³⁰ DRH, XV/1, p. 294, doc DXXXVII (datat greșit 13 Mart[ie].).

³¹ Szentkláray, 1885, pp. 506–508, doc I.

³² DRH, XV/1, pp. 295–296, doc DXL.

³³ Szentkláray, 1885, pp. 508–509, doc II.

- 19.04.:** regele ales Ferdinand I de Habsburg îl informează pe Omul Negru (*Nigro homini*) că l-a trimis, din nou, pe alesul *Johann Hobardanecz* la el³⁴.
- 26.04.:** un raport al trimisului englez John Wallop, adresat cardinalului Thomas Wolsey, lord cancelar al Angliei, oferă informații interesante despre *omul* Iovan, primite atât de la regina Maria de Habsburg, cât și direct de la trimisul acestuia la Ferdinand I de Habsburg³⁵.
- <30.04.:** **bătălia** de lângă târgulețul Szöllös (Seleușul Aurit³⁶). Voievodul Petru de Peren este înfrânt și își găsește salvarea în cetatea Nădlac, unde Marko Jakšić îl adăpostește o săptămână.
- 15.05.:** din Sebeș, Petru de Peren, comite perpetuu de Abaujvar și comite de Baranya, voievod transilvan și comite al secuilor, păstrător al sfintei coroane, îi informează pe bistrițeni că *Czar Iwan* a spart apărarea de la Poarta de Fier a Transilvaniei și a intrat în Hațeg, unde pradă³⁷. Cronicarul sas Hieronymus Ostermayer consemnează că oamenii Omului Negru au ajuns până la 3 mile depărtare de Alba Iulia. Antonius Verantius știe că aceștia au pustiit până la Orăștie³⁸.
- 26.05.:** *Habardanecz* scrie lui Ferdinand I de Habsburg și menționează că tăcerea sa se datorează faptului că mult timp nu a putut să-l găsească pe *Iohannes Chaar*. Povestește cum a fost ales căpitan al rascienilor, care au jurat să-l urmeze pe Ferdinand chiar dacă Iovan Nenada ar fi murit. Scrie că Fabian literatul³⁹ și Ioan, castelanul de *Bach*⁴⁰ sunt trimiși la maiestatea lor, primul la Ferdinand, iar Ioan la regina Maria. De asemenea, solicită o scrisoare personală adresată lui *Radazaw Chelnyck*, care este căpitanul personal și general al lui *Ioannis Czaar*, pentru ca acesta să revină la loialitatea regelui⁴¹.
- 4.06.:** *Habardanecz* scrie⁴² din nou lui Ferdinand I de Habsburg și spune că, finalmente, s-a întâlnit cu țarul Ioan în **târgul Choma**, lângă cetatea Timișului (i.e. Timișoara) și că negocierile cu acesta au mers bine⁴³. Menționează că l-a captivat personal pe trimisul lui Ioan I Zapolya la Iovan Nenada, care îi aducea acestuia daruri scumpe pentru a-l determina să treacă, din nou, de partea sa. "Țarul" solicită diferite lucruri⁴⁴. De asemenea și *Radzaw Chlenick*. De ce stătea "țarul" Iovan în târg și nu în cetate este o întrebare fără răspuns.

³⁴ Szentkláray, 1885, pp. 509–510, doc III.

³⁵ Simonyi, 1859, p. 78/83–84.

³⁶ nu este vorba de localitatea Seleuș, jud. Arad (*vide Anexa III*).

³⁷ *DRH*, XV/1, pp. 296–297, doc DXLI.

³⁸ Geréb, 1955, p. 40.

³⁹ Fabian literatul era un călugăr franciscan din Ilok.

⁴⁰ Ivan Dolić (Dolics Jován -I.m.) din Irig, castelan de Bač.

⁴¹ Szentkláray, 1885, pp. 510–511, doc IV.

⁴² Szentkláray, 1885, pp. 511–513, doc IV.

⁴³ *Iohannem Chaar in oppido Choma convenisse, prope Castrum Themesiensem* (Szentkláray, 1885, p. 511).

⁴⁴ arme, 1000 de armuri, postav roșu și bani, un tambur și un tamburist, un steag aurit, cu semnul său heraldic pe o parte și Sf. Fecioară Maria pe cealaltă parte etc.

- Să fi suferit cetatea stricăciuni iremediabile în timpul atacului lui Ladislau de Ciacova? Posibil, dar nu știm ...
- 23.06.:** Ferdinand îi cere lui Iovan Nenada să rămână la granița cu otomanii și să-i împiedice pe aceștia să îi vină în ajutor lui Ioan Zapolya, împreună cu ardelenii, secuii și valahii⁴⁵.
- 7.07.:** Ferdinand îl felicită pentru victoria contra lui Petru de Peren și îi solicită lui *Illustri fidei nobis dilecto Ioanni Chaar Nenada* să vină, *inter Tisciam ac Danubium*, la Buda, cu cea mai mare parte a forțelor sale, iar restul să rămână la granița cu otomanii⁴⁶. Lucrul nu se întâmplă.
- fără dată:** Regele Ioan I Zapolya este în tabăra militară de la Mezőtúr.
- 21–22.06:** Petru de Peren adună o altă armată în Transilvania. Pornește la luptă cu trupele voievodale, ale secuilor și ale comitatelor. Czibak Imre, comite de Timiș (*post* ~15.04.–15.05.) și stăpân al posesiunilor pământesti ale episcopiei de Oradea, adună o altă armată lângă *Orod*⁴⁷, pe malul drept al râului Mureș, unde vin nobili și nenobili (au fost înrolați și țărani) din comitatele Bihor, Zarand, fruntașii (*procere*) valahilor din părțile Băii de Criș, iar mai târziu și voievozii din Lugoj și Caransebeș⁴⁸.
- 25.06.:** Czibak Imre trece Mureșul noaptea și își ridică tabăra pe câmpia Szödi (azi, Frumușeni), lângă râu. Trei zile nu iese din tabără și nu acceptă lupta pentru că forțele așteptate din estul Banatului încă nu sosiseră.
- 25.06.:** **bătălia** de pe câmpia Frumușeni. Iovan Nenada atacă tabăra lui Czibak după ce observă în zare sosirea trupelor de la Caransebeș. Se ajunge la o înclăștare om la om. Decisivă este intervenția caransebeșenilor, care sosesc pe câmpul de luptă pe la prânz. Chiar dacă pierderile lui Nenada sunt consistente⁴⁹, lupta nu este decisivă. Acesta se retrage rănit spre Szeged cu 1500 de soldați călare și pedestri. Este urmărit de către armatele reunite ale lui Czibak Imre și Petru de Peren, care nu ajunsese în timp util la Frumușeni. Are loc o **nouă luptă ad ripam fluminis Tibisci alias Ticie**, dar cele două armate regale nu pot trece râul Tisza⁵⁰.
- 22.07.:** în orașul Szeged, lângă palatul Szilágyi, Iovan Nenada este împușcat și rănit de moarte de către un tânăr țăran sărac, numit Orban, iar trupele sale abandonează orașul în debandadă. Ulterior, în urma unei jalbe la rege, Orban este slobozit pe vecie și recompensat cu un mic sat⁵¹.
- 26.07.:** Aflat pe patul de moarte, Iovan Nenada este prins, probabil la Tornjoș, la 48

⁴⁵ Szentkláray, 1885, pp. 513–514, doc V.

⁴⁶ Szentkláray, 1885, pp. 517–518, doc X.

⁴⁷ azi, Vladimirescu, jud. Arad (fost Glogovăț).

⁴⁸ ZERMEGHÍ János amintește și de resturile armatei lui Petru de Peren, care au supraviețuit bătăliei de la vadul Cenad–Apátfalva (Geréb, 1955, p. 36).

⁴⁹ **5.07.1527:** în epistola trimisă din Buda lui Valentin Khaerdinger, Albrecht, Herr von Sternberg menționează nu mai puțin de 8000 de morți și prizonieri dintre soldații lui Nenada (Muffat, 1857, pp. 49–50, doc 18).

⁵⁰ Szakály, 1979, pp. 235–236, nota 49.

⁵¹ Szerémi, 1857, pp. 170–171; Geréb, 1955, p. 50.

km SV de Szeged⁵² și decapitat de către Török Bálint. Capul lui este conservat în oțet, pentru a rezista căldurii, și este trimis la Buda, regelui Ioan I Zapolya, împreună cu două căruțe de alte capete tăiate. Aici, căpățâna este expusă într-o țepușă înaintea cetății, cu privirea spre Wien, iar după mai bine de o săptămână a fost aruncată în Dunăre. Török Bálint este recompensat de rege cu 1000 de florini de aur și un cal, cum numai sultanul mai avea. După ce s-a aflat adevărul, că a decapitat un muribund aflat pe patul de moarte, a ajuns ținta glumelor curtenilor și de râsul întregului oraș Buda. De rușine, s-a închis în casă și peste câteva zile a plecat, noaptea pe furiș, din Buda. Nu peste mult timp a trecut și public de partea regelui ales. Nu a fost singurul; incapabilul⁵³ Petru de Peren l-a urmat și el, alături de mulți alții ...

Iovan Nenada a avut ajutoare; altfel nu ar fi putut să gestioneze o armată așa de mare. Știm că a existat un palatin, dacă îl credem pe cronicarul Georgius Sirmiensis, un vistiernic (voievodul Szubota Verlics⁵⁴), chiar dacă nu avea bani⁵⁵ și trăia din jaf⁵⁶, mai mulți trimiși la curțile regale (Fabian literatul, Ioan, castelanul de *Bach*), un comandant general al armatei (Radoslav Cselnik) și mai mulți căpitani, diferiți administratori (Subotica, *Chama*), dar era departe de-a avea o structură birocratic-administrativă încheată pentru a cârmui un teritoriu vast, pe care pare că-l controla militar. Dar chiar și acest aspect este destul de relativ, ne-o demonstrează cazurile cetăților Subotica și *Chama*, care au fost recucerite de proprietari cu doar 300 de călăreți.

Chiar dacă *Chama* a fost ocupată de către trupele lui Iovan Nenada chiar în toamna / începutul iernii anului 1526, acesta nu poate fi localizat aici înainte de mijlocul lunii aprilie 1527. Și rămâne aici până la data de 20 iunie. Adică, circa două luni din cele 10 cât a durat "mișcarea" sa. În rest, el a stat în cetatea Subotica, într-o tabără de lângă Petrovaradin și la Szeged, înainte de-a veni la *Chama*. Subscriu⁵⁷ la judecata de valoare a lui SZAKÁLY Ferenc, care spune că la *Chama* a fost doar cartierul militar general al lui Nenada pentru o perioadă de timp⁵⁸. Ori până la o *capitală*, cu sau fără ghilimele, este o cale tare lungă ...

⁵² Cronicarul ZERMEGHI János susține că evenimentul ar fi avut loc în satul Diódra de lângă Szeged (Geréb, 1955, p. 37). Antonius Verantius spune că la Nyíregyháza (Bánkuti, 1957, p. 27, nota 132).

⁵³ *inpotens est in brachio suo, ac insuper inexpertus est in arma bellica duellare* (spune despre el cronicarul Georgius Sirmiensis -Szerémi, 1857, p. 163).

⁵⁴ Szakály, 1979, p. 238.

⁵⁵ episodul celor 1000 de florini trimiși ironic drept cadou unui rege Ioan I Zapolya sărac contrazice informația lui John Wallop⁵⁶ (Szerémi, 1857, p. 160; Geréb, 1955, p. 43).

⁵⁶ *Mony he hath none, but levyth apone the contry of Hongary / Pénze nincs en, hanem Magyarországot zsákmányolja* (John Wallop -Simonyi, 1859, p. 78/83–84).

⁵⁷ nu și la perioada menționată: *din iarna anului 1527, ori primăvara devreme*^a.

^a *Mivel a [Jován] cár temesközi tartózkodása idején (i.e. 1527 telén–kora tavaszán -n.m.) – úgy tűnik: rendszeresen – Csomán ütötte fel hadiszállását* (Szakály, 1979, p. 232).

⁵⁸ Szakály, 1979, p. 232.

ANEXA III. Localizarea bătăliei de lângă Seleușul Aurit (aprilie 1527)

Pare că nu este clar unde s-a desfășurat înclăștare în câmp deschis dintre trupele regatului ungar aflate sub comanda voievodului¹ Petru de Peren și cele de sub conducerea lui Iovan Nenada de la sfârșitul lunii aprilie a anului 1527; lângă *opidulum Zwlos*², după cum menționează cronicarul contemporan Georgius Sirmiensiis, ori *lângă râul Tisza*³, cum aflăm dintr-o misivă a regele ales Ferdinand I de Habsburg (5.05.1527)⁴. Mai mult ca sigur bătălia a avut loc lângă târgulețul Seleuș⁵. Doar pe baza asemănării de nume, se consideră că acest târguleț ar fi comuna Seleuș din județul Arad⁶. Dar toponimul era foarte comun. Numai în comitatul Cenad erau 5 locații distincte numite astfel⁷ și încă două se aflau în Arad.

Cronicarul contemporan Georgius Sirmiensiis povestește⁸ în detaliu campania militară a voievodului Petru de Peren contra lui Iovan Nenada din primăvara anului 1527. Acesta convoacă trupele în tabăra de la Gyula, unde ajunge și el în jurul datei de 17 martie. Pe 9 aprilie, trupele sale, cel puțin o parte din ele, sunt la Bánhegyes^{9, 10}, dar el este încă la Deva la 14 aprilie. Petru de Peren și-a condus armata peste râul Mureș¹¹ și se spune că avea cu el 12000 de soldați, din care 2000 erau pedestrași. Își ridică tabăra lângă târgulețul Szöllös (*opidulum Zwlos*), unde nobili și nenobili erau cu el, precum și multe fețe bisericești. După o scurtă parlamentare, trupele lui Nenada atacă și prind nepregătită oastea voievodului. Cei 2000 de pedestrași sunt măcelăriți și dintre ei se zice că nici 50 nu au supraviețuit. După care călăreții voievodului sunt atacați și mulți nobili sunt tăiați și omorâți¹². *Se spune că nici pe câmpia Mohács [cu un an*

¹ în acest moment și comite perpetuu de Abaujvar, comite de Baranya și Timiș, comite al secuilor, păstrător al sfintei coroane (DRH, XV/1, pp. 295–296, doc DXL).

² Szöllös (l.m.), Seleuș (l.r.).

³ *prope flumen Tyssian* (Szakály, 1979, p. 233, nota 34, cu bibliografia)

⁴ Spre deosebire de SZAKÁLY Ferenc^a, cred că cele două locații sunt antagoniste; de la Seleușul Bisericesc până la Tisza sunt ~50 km în linie dreaptă, iar lângă râul Tisza nu exista vreo locație Seleuș.

^a Szakály, 1979, p. 233, nota 34.

⁵ Cunoștințele geografice ale regelui ales sunt doar aproximative. În schimb, bogăția informațiilor oferite de către Georgius Sirmiensiis fac indubitabilă varianta oferită de către acesta.

⁶ Din câte îmi dau seama, VISTAI András János este autorul acestei identificări greșite (Vistai, III, p. 1035), preluate cu entuziasm necritic de către localnici.

⁷ Egyházas-, Kis-, Kún-, Mező- și Nagy-Szóllös (Borovszky, 1897, p. XI).

⁸ Szerémi, 1857, pp. 163–164 (l.l.); Geréb, 1955, pp. 45–46 (l.m.).

⁹ azi, Magyarbánhegyes și Nagybánhegyes, Békés megye, HU.

¹⁰ Karácsonyi, 1896 (din păcate, cum dețin doar o variantă digitalizată a lucrării, care parese că nu respectă paginația inițială, nu pot oferi și pagina).

¹¹ Nu știm prin ce vad a avut loc trecerea; KARÁCSONYI János spunea că undeva între Pecica și Arad (Karácsonyi, 1896), dar afirmația sa nu se bazează pe vreun document, fiind din categoria *educated guess*.

¹² MÁRKI Sándor credea că lupta s-a întins pe durata a două zile (Márki, 1892, p. 508), dar din vorbele cronicarilor Georgius Sirmiensiis și Antonius Verantius, invocați de către el, acest lucru nu se poate înțelege.

înainte] nu au pierit atâtea, consemnează cronicarul. Petru de Peren fuge pe calul său alb pistriuat, primit în dar de la Mehmet Beg. Doar sultanul mai avea un bividiu comparabil cu acesta, ține să menționeze Georgius Sirmiensis, care l-a văzut cu ochii săi. Voievodul se rătăcește pentru că nu cunoaște ținutul. Un *seruus* sârb de-al magnificului¹³ domn Marko Jakšić îl îndreaptă către vadul Mureșului de la Nădlac, în timp ce soldații "țarului" caută să-l prindă. Marko Jakšić îl recunoaște din cetatea sa de la Nădlac, peste parapet, de unde vede că Petru de Peren stă pe malul Mureșului. Imediat ordonă slugilor să-l treacă cu pluta peste Mureș și îl găzduiește, pentru o săptămână, după care acesta a fugit și s-a adăpostit în cetatea Füzér.

Georgius Sirmiensis spune că lupta s-a dat în luna iunie sau mai a anului 1527. KARÁCSONYI János crede greșit că înclăștarea trebuie să fi avut loc între 9 și 15 aprilie¹⁴; data de 15 aprilie nu se referă la lupta de la Seleuş, cum crede el, ci la cea de la vadul Mureșului Cenad–Apátfalva, în care a fost implicat Ladislau de Ciacova. SZAKÁLY Ferenc argumentează convingător că lupta trebuie să fi avut loc în ultimele zile ale lunii aprilie¹⁵.

Istoriografia a interpretat la unison episodul salvării și ascunderii la Nădlac a voievodului Petru de Peren drept dovada că nobilii sârbi din regat nu au fost de partea lui Iovan Nenada. Că aceștia nu doreau domnia "țarului" și doar râdeau de el ne-o spune clar cronică¹⁶. Dar în acest caz s-ar putea să fie vorba de altceva; dacă coroborăm acest episod cu cel al întemnițării lui Marko Jakšić de Nădlac, în iarna anului 1526–'27¹⁷, în cetatea Timișoara de către același Petru de Peren și eliberarea sa doar după plata unei răscumpărări de 4000 de florini de aur¹⁸, putem bănui că Marko Jakšić și-a recuperat bani în aprilie 1527.

¹³ Marko Jakšić nu a îndeplinit vreo dregătorie care să-i îndreptățească acest titlu, și cu toate acestea Georgius Sirmiensis îl folosește. Aceeași situație se întâlnește și în cazul lui Ladislau de Ciacova.

¹⁴ Karácsonyi, 1896.

¹⁵ Szakály, 1979, p. 233.

¹⁶ Szerémi, 1857, p. 164; Geréb, 1955, p. 46.

¹⁷ datarea este vagă (*Qualiter ipse temporibus disturbiorum proxime elapis* -Borovszky, 1900, p. 24/538, nota 3), dar Petru de Peren a încetat să mai fie comite de Timiș între 15 aprilie și 15 mai 1527. Deci, pare că este un eveniment anterior lunii aprilie a anului 1527. La începutul acestei luni, Petru de Peren nu a putut intra în cetatea Timișoara fiind oprit de trupele lui Iovan Nenada. Cum el a participat și la adunarea de la Tokaj (.10.1526) și la încoronarea regelui Ioan I Zapolya (11.11.1526), episodul pare că s-a desfășurat *post* noiembrie 1526. Din păcate, încă nu știm când a fost Petru de Peren la Timișoara între .12.1526–.03.1527. Știm doar că după încoronare a dus imediat sfânta coroană în cetatea Füzér (Szerémi, 1857, p. 142).

¹⁸ două mii în aur pur și restul în monedă veche ungurească.

Episodul este clarificat de către BOROVSKY Samu; ajunși acasă de la adunarea de la Tokaj (ori după încoronare? Ori ...? -i.m.), Petru de Peren, comite de Timiș (și căpitan general al părților sudice ale regatului?)^a, solicită plata unui "impozit", egal cu valoarea în aur a proprietăților deținute, pentru aprovizionarea și întreținerea cetății Timișoara, pe care Marko Jakšić refuză să-l plătească. Petru de Peren îl prinde și-l întemnițează la Timișoara. Îl eliberează doar după ce soția sa Polixena plătește suma respectivă (Borovszky, 1900, p. 22/536).

^a din păcate, arhondologia perioadei *post* 1526 nu este încă clarificată.

Din relatarea cronicarului Georgius Sirmiensi reiese clar că lupta are loc la sud de râul Mureș, în Banat. Locul trebuie să fi fost destul de aproape de râu și de Nădlac. În zona Nădlac, la sud de Mureș, a existat o locație intitulată Egyházas-Szöllös (Seleușul Bisericesc¹⁹), aflată imediat la vest de Igrîș²⁰ (Fig. 16). Tot aici a existat și un vad, cunoscut chiar și în anul 1686, situat puțin în aval de satul Csiga²¹ (Tzika; *va-dum* și *Csika pag[us/i]. ol[im]*. s-au aflat în amonte de Cenadul Unguresc²²), care a supraviețuit toponimic până în sec. XIX²³.

Fig. 16.
Reconstituire
BOROVSKY
Samu, 1897²⁴
(prelucrat).

Egyházas-Szöllös²⁵ este atestat în anul 1230, drept *Sceuleus et quod uulgo dicitur Huyfolu*²⁶ (*Seleuș și care vulgar i se zice Satul Nou*), iar mențiunea de *sat nou* indică ridicare lui nu cu mult înainte. Apoi îl regăsim drept *Egyhazas Zeleus* (1329) și din nou *Zeleus* (28.07.1333). Nu apare în registrul dijmelor papale (1333–'35), chiar dacă numele din anul 1329 indică existența unei parohii. Ultima sa apariție în documente este din 19.04.1347²⁷, fapt care-l face pe BOROVSKY Samu să conchidă că satul a dispărut înainte de începutul secolului al XV-lea²⁸.

În anul 1896, KARÁCSONYI János localizase bătălia de lângă târgulețul Szöllös între Felnac și Vinga²⁹ (Fig. 17). Aici, *Harta districtului Timișoara* (1720) men-

¹⁹ *cu parohie* dacă am traduce *mot à mot*.

²⁰ *Franzisko-Josephinische Landesaufnahme* (1869–'87) indică un *Szlatina-mare / Luka Nicolesco*, care este un bun candidat. Din păcate, cercetările periegetice sistematice realizate în urma cu ~5 ani în arealul satului Igrîș încă nu sunt publicate.

²¹ Borovszky, 1897, pp. 106–109.

²² *Mappa Geographico Limitanea ...*, Sectio XXXIV.

²³ Încă și *Franzische Landesaufnahme* (1819–'69) consemnează *Bega Csiga* în colțul de SE al Nagylak (Nădlac), iar *Franzisko-Josephinische Landesaufnahme* (1869–'87) relevă *Csigai – külső – járandó* ceva mai în aval.

²⁴ Borovszky, 1897 (harta).

²⁵ Borovszky, 1897, pp. 166–167.

²⁶ *Reliquit autem eidem in comitatu Chenadiensi. terram Ekud. Inad. Sceuleus. et quod uulgo dicitur Huyfolu.* (DL 61127; HO, pp. 24–26, doc 15).

²⁷ Borovszky, 1897, pp. 166–167.

²⁸ *Ugy látszik, a XV. századot nem érte meg* (Borovszky, 1897, p. 167).

²⁹ Karácsonyi, 1896. Vinga medievală era la ~3 km de locația de zi. În 1453 sunt consemnate două sate: Vinga Rotundă și Vinga Roșie.

ționează chiar două predii *Seleus*. Satul dispăre între 1717 și 1720, pentru că în conscripția din toamna anului 1717 sunt încă 15 hornuri³⁰ la *Seleusch*³¹ / *Seleüs*³², care se afla în districtul Timișoara. Otomanii conscriu 65 (în 1554), 57 ('69) și 58 (1579) hane în satul *Sileus*³³. În registrul dărilor pentru anul 1561³⁴ apar 27 de porți în posesia lui Dóczy Gábor la *Aranyas Szeoleos*³⁵. În anul 1520, Dóczy Ferencz este stăpân aici³⁶.

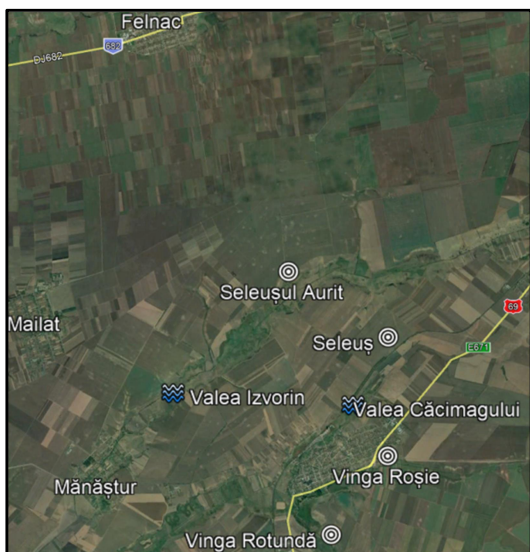

Fig. 17. Reconstituirea schematică a zonei Felnac–Vinga³⁷.

Ultimă locație și Nădlac sunt ~40 km. Un fleac pentru un cal bun, așa cum avea Petru de Peren. Astfel încât distanța nu contrazice mărturia cronicarului Georgius Sirmiensis.

În **concluzie**, lupta dintre voievodul Petru de Peren și Iovan Nenada are loc lângă târgușorul Seleușul Aurit, la sfârșitul lunii aprilie a anului 1527 și "țarul" a câștigat.

Zewlews apare în anul 1477 ca o moșie din comitatul Arad³⁸. Atestarea documentară se face prin intermediul registrului dijmelor papale din anul 1333, care indică două parohii romano-catolice numite Seleuș în arhidiaconatul *Orod*; *Petrus* [*sacerdos de*] *Scelews* plătește 13 banali și *Martinus* [*sacerdos*] de *Zolews* achită 22 banali³⁹. Conform vecinilor, ambele erau în zona Zădăreni–Mănăstur–Frumușeni, jud. Arad.

Această locație este mai logică din punct de vedere militar în contextul evenimentelor din aprilie 1527; pentru a ajunge la *Chama*, unde se afla Iovan Nenada după mijlocul lunii aprilie, oastea lui Petru de Peren, plecată din Gyula, nu are a trece prin Seleușul Bisericesc, ci pe la Seleușul Aurit. Între aceas-

³⁰ nu știm câte familii locuiau în aceste 15 case.

³¹ Szentkláray, 1879, p. 21.

³² Roos, 2018, p. 68 (cu o atestare greșită la 1311 (*Sceudy*) și *Sewdy* la 1333 -*Ibidem*, p. 261, nota 77). Acestea sunt doar variante pentru *Szödi* (l.m.), aflat pe teritoriul localității Frumușeni, jud. Arad).

³³ Engel, 1996, p. 123.

³⁴ și 12 porți în 1564-'65 (Márki, 1892, p. 217); Maksay, 1990, p. 102 (mai complet).

³⁵ Aranyosszölös (l.m.), Seleușul Aurit (l.r.).

³⁶ Pentru evenimentele desfășurate aici între 1465 și 1519, *vide* Márki, 1892, p. 217.

³⁷ Cele două locații Seleuș sunt situate la N de Valea Izvorin/Viilor și la N de Valea Căcimagului/Pârâu Apa Mare, fiind despărțite de ~3–3,4 km. Conform hărții Kratochwill-Engel (Engel, 1996), *Sileușul* otoman este cel de la N de Valea Izvorin^a și el ar trebui să fie identic cu Seleușul Aurit. Oare diferența aparent mare dintre cele 27 de porți (1561) și cele 65–57 de hane (1554, '69) s-ar putea explica prin modalitatea diferită de calcul a bazei de taxare? Un subiect de studiat ...

³⁸ 15.02.1477 (DL 17920, care este un document regal din 4.12.1478).

³⁹ *MV*, 1887, p. 146.

ANEXA IV. Câte ceva despre frații Ladislau, Petru și Emeric de *Docz*

- 1.11.** capitlul bisericii din Titel emite documentul doveditor prin care Ladislau de **1458:** *Docz* a fost pus în posesie, fără împotrivire, conform ordinului regal din 1 octombrie, cu moșiile *Thorno* și jumătate din *Chobay* aflate în comitatul Timiș și *Berek*, *Zenthkÿral*, *Ahthon* și *Gewche* din Caraș, toate fiind proprietăți moștenite¹.
- 27.06.** regele Matia Corvin poruncește capitlului bisericii din Cenad să îi pună pe **1460:** magnificul Ladislau de *Docz*, ban de Severin, alesul Petru de *Docz*², castelanul cetăților Kovin și Sfântul Ladislau (*Zenthlazlo*³)⁴ și aulicul Emeric de *Docz* în posesia moșiei *Zenthewlth* (Szentelt). Punerea în posesie fără împotrivire are loc pe 17 iulie, iar la **31.07.1460** capitlul emite scrisoarea doveditoare⁵.
- 1.01.** regele Matia donează perpetuu aleșilor frați Ladislau de *Docz*, căpitanul cetă-
1462: ții Sf. Ladislau (*Zenthlazlowara*¹), Petru de *Docz*, căpitanul cetății Beograd și Emeric de *Docz* moșiile numite *Nagh Baych* (Nagybajcs) și *Fybaych* (Fibajcs) din comitatul Bács, împreună cu toate pertinențele lor⁶.
Atestarea documentară a toponimului Bajcs / Bajsa⁷.
Să observăm că Ladislau nu reține apelativul de *magnificus* după ce părăsește demnitatea de *Banatus*.
- 17.02.** regele Matia Corvin donează în favoarea mamei sale toate drepturile regale pe
1462: care le-ar avea în moșiile pe care aceasta le deține deja în pace în comitatele Csongrád⁸ și Bács^{9, 10}. Din greșeală (!) sunt menționate și moșiile *Naghbaych*,

Varianța completă a cronologiei urmează să fie publicată cu altă ocazie.

¹ DL 59476.

² Nagylucsei Dóczy Péter (l.m.), Petru Doczy de Veľká Lúč^a (l.r.).

^a în anul 1960, satele Veľká Lúč și Malá Lúč se unesc și devin Luc na Ostrove, din districtul Dunajská Streda, regiunea Trnava, SK. Până la sfârșitul Primului Război Mondial zona aparține comitatului Pozsony, HU.

³ Szentlászlóvára (l.m.), cetatea Sfântul Ladislau de la Coronini^a, jud. Caraș-Severin.

^a până în anul 1996, Pescari.

⁴ Ioan HAȚEGAN îl crede greșit a fi castelan de *Severin* și *Pescari* (Hațegan, 1994, p. 131).

⁵ Borovszky, 1897, p. 576; Magina, Pesty, 2014, pp. 328–330, doc 284, 285 (cu o localizare incorectă a toponimului); târg în fiecare miercuri (1384); pe *Franzisko-Josephinische Landesaufnahme* (1869–'87) încă apărea via Szentes, la 6,5 km SV de Mokrin, RS.

În momentul daniei, moșia Szentelt era o pertinență a cetății regale Timișoara (*ad castrum nostrum Themeswar pertinentem*) (vide și Magina A., 2009, p. 63).

⁶ *Ladislai de Docz Zenthlazlowara ac Petri de eadem Docz Nandoralben[sis] castrorum nostrorum capitaneorum* (DF 260774).

⁷ Bajsa (l.m.); azi, Bajša (l.s.), RS. Din anul 1462 apare drept târg (*oppidum*).

⁸ moșiile *Gywrge*, *Baymok*, *Napfen*, *Chanthafeyer*, *Bwdakwtha*, *Pachyr* și prediile *Kewlestharlo*, *Paly*, *Kethfylew*, *Lykaseghhaz*, *Thereth*.

⁹ moșiile *Okor*, *Kerekeghhaz*, *Naghbaych*, *Fybaych*, *Hymeseghhaz*, *Kewkswr*, *Wyzethwrol* și prediile *Hegyesthwrol*, *Akosthwrol*, *Feyefakathwrol*.

¹⁰ DL 15703.

Fybaych din comitatul Bács, care fuseseră deja donate fraților *Docz* chiar la începutul anului.

- 7.03.** judele regal *Johannes de Rozgon* (Rozgonyi János) dispune ca, pe baza drepturilor sale de zalogire, *Egregy Ladislai de Docz* să fie pus în posesie cu jumătate din moșiile (*possessio*) *Gyarak* (Gyorok) și *Kew* (Kuvin) din comitatul Arad, care au aparținut lui *Egregioru Sebastian et Laurency Orzag de Chalya*¹¹.
- 1471:**
- 15.04.** capitlul din *Orod* anunță că, la porunca judeului regal, *Johannes de Rozgon*¹²,
1471: din 7.03.1471, în prezența vecinilor menționați și fără împotrivire din partea acestora, a fost pus în posesie *Egregy Ladislai de Docz* cu moșiile (*possessio*) *Gyarak* (Gyorok) și *Kew* (Kuvin) din comitatul Arad¹³.
- 1478:** împreună cu feciorii săi Ioan și Nicolae, Petru de *Docz* zalogește¹⁴ moșia Hódvászárhely din comitatul Csongrad împreună cu satele Tompa și Rárós, pustele Panád, Űrnépe, Varjas, Szentalbert și Szentersébet. Peste 3 ani apare deja drept proprietar aici. După moartea sa, aceste proprietăți ajung în mâna copiilor sale și a soților acestora.
- 21.01.** capitlul din *Orod* adeverește că s-a prezentat în fața sa, în numele lui *Emericus de Docz*, preotul Ladislaus, vicarul din *Zadorlaka*, să interzică lui *Laurentius Orzag de Gwth* și văduvei decedatului *Ladislaus de Docz*, Veronica, și tuturor altora ocuparea și reținerea sau utilizarea și intervențiile sub orice formă asupra moșiilor din comitatul Cenad, Zarand, Arad (întreaga moșie *Gyarak* și jumătate din *Kew* / Kuvin) și Timiș (moșia *Chama*, cu dependențele sale, precum *Zenthadradas* (Sânandrei), *Borzekel*, *Odon* (Hodoni), *Rekettyes*, *Solmos*, *Rekas*, *Ozkolla*, *Rwda* (jumătate) și *Maczadonya* (un sfert))¹⁵.
- 1481:** (noiembrie) Petru de *Docz* este alături de Paul de *Kynys* în campania sud-duunăreană.
- 9.09.** Petru de *Docz* este alături de Paul de *Kynys* în lupta victorioasă de pe câmpia
- 1482:** *Betse*¹⁶, nu departe de Smederevo, RS¹⁷.
- 21.03.** scrisoarea lui Matia Corvin către capitlul din *Orod* prin care îi deleagă să cerceteze cauza lui *Emericus de Docz* (Docz-i Imre), care s-a prezentat în fața regelui pentru a reclama faptul că după moartea fratelui său bun (*frater carnalis*), *Ladislaus de Docz*, petrecută în urmă cu 7 ani în Austria, unde acesta a fost ucis, văduva acestuia, Veronica, nu i-a dat partea sa de moștenire chiar

¹¹ DL 59594.

¹² Rozgonyi János (l.m.), Ioan de Rozgon(y) (l.r.); rudă prin soția sa Orsolya Szilágyi cu Huniazii.

¹³ DL 59594.

¹⁴ BOROVSKY Samu menționează suma de 6000^a de florini de aur, dar alte surse indică doar 600^b.

^a Borovszky, 1897, p. 219

^b Blazovich, 1985, p. 101.

¹⁵ DL 18318.

¹⁶ I. Hațegan afirmă greșit că lupta s-ar fi dat la *Becicherecul Mare* (Zrenjanin, RS -Hațegan, 1994, p. 163).

¹⁷ Heltai, 1789, p. 195.

dacă între el și fratele său decedat nu a existat vreodată o împărțire a moșiilor, precum și a altor bunuri mobile¹⁸, stăpânite în comun. Printre moșii se numără și întreaga moșie *Gyarak* (Gyorok) din Arad și jumătate din moșia *Kew* (Kuvin), împreună cu dependențele sale, pe care văduva Veronica le-a ocupat pentru sine. De asemenea, *egregius Emericus de Docz* reclamă faptul că nu i se pune la dispoziție documentele, care atestă proprietatea asupra moșiilor și care erau ținute de către Ladislaus de Docz, ca frate mai mare. Regele Matia Corvin dispune ca judecata să se facă în fața sa, pe 1 mai, în prezența împrișinaților, a unuia din oamenii regelui nominalizați și a *testimonium*-ului trimis de capitlul din *Orod*¹⁹.

- 21.04.** capitlul din *Orod* îl informează pe regele Matia Corvin că în urma cercetărilor efectuate de către de omul regelui, *Stephanus de Rabe*, și *Barnabas*, cantor și canon al bisericii din *Orod*, pe 14 aprilie, precum și în alte zile, pe moșiile din comitatul Timiș, au găsit îndreptățite plângerile lui *Emericus de Docz*, iar după încheierea cercetării omul regelui a convocat-o pe doamna Veronica, văduva lui *Ladislaus de Docz*, pentru judecata de pe 1 mai din fața regelui, anunțând-o că indiferent dacă se va prezenta, ori nu, cauza va fi judecată²⁰.
- 9.08.** capitlul bisericii din Cenad adeverește că alesul Emeric de *Docz*, prin *Johannes Zenthi Besswnew*, zălogește părțile sale din moșiile numite *FFybayth* / *FFybaith* și *Nagbayth* / *Nagbaith* din comitatul Csongrád (sic?), pentru suma de 800 de florini de aur alesului Petru de *Docz*²¹.
- 8.02.** în fața capitlului bisericii din *Orod*, episcopul Ioan de Cenad, precum și aleșii
- 1487:** *Petri atque Emerici de Dolcz*, în baza dreptului lor de preemțiune în calitate de vecini, interzic lui Ioan *magnu²² de Perech(?)*, vânzarea părților sale din moșiile locuite *Munar* (Munar) și *Gedesz²³* din comitatul Cenad și *Kakath* (Orțișoara) din Timiș, iar alesului Miloș Belmužević cumpărarea²⁴ acestora, ori zălogirea lor²⁵.
- 1.08.** regele Matia Corvin solicită nobililor din comitatul Arad ca să participe militar, sub comanda aleșilor *Petro Doczy* și *Stepano Iaxyth* (Ștefan Jakšić), la recuparea *castra Lippa et Solymus²⁶* din mâinile lui *Nicolaus Banfy de Lindowa²⁷*, fostul comite de Arad²⁸. Se pare că Petru, ajutat de fratele său Emeric,

¹⁸ lista este impresionantă!

¹⁹ DL 18784.

²⁰ DL 18784.

²¹ DL 19063.

²² Nagy (?) János (l.m.), Ioan cel Mare (l.r.).

²³ Gedös (l.m.), Geduș (l.r.), *localitate dispărută aflată la nord de Munar, jud. Arad* (Magina A., 2010, p. 141, nota 11), ori la N de râul Mureș, în aval de Pecica (Gedös, Fel-Gedös, Alsó-Gödös).

²⁴ În testamentul lui Miloș BELMUŽEVIĆ se susține că acesta ar fi primit aceste moșii de la regele Matia Corvin (Magina A., 2010, p. 137, 141).

²⁵ DL 19232; Thallóczy, Áldásy, 1907, p. 281, doc CCCXCV.

²⁶ DL 19303.

²⁷ Alsólendvai Bánfi/Bánffy Miklós (l.m.), Nicolae Banfi de Lendva (l.r.).

chiar asediază cetatea Lipova.

- 1.07.** aflați în tabăra de la asediul cetății *Wasonkew* (Nagyvazsony), *Paulus de*
1491: *Kenys comes Themensiensis ac parcium regni Hungarie inferiorum capitaneus generalis* și *Petrus Gereb de Wingarth ianitorum regaliū magister* donează, pentru serviciu fidel, și mai ales pentru exterminarea unor inamici și infideli ai regelui Vladislav al II-lea din comitatele Walko, Posega, Baranya și Tolna, lui Albert și Andrei de *Zakol* (Szokol) și lui Petru și Emeric de *Docz*, precum și moștenitorilor lor, moșia numită *Ghewrkeen* din comitatul Tolna, împreună cu toate pertinențele sale, care a fost a alesului Ioan *Borneyza*, fost vice-vistier al regelui Matia Corvin și acum infidel al regelui²⁹.
- 10.12.** prin decesul alesului Petru de *Docz*³⁰ fără moștenitori pe linie masculină (*defectum seminis*), cele două moșii locuite Bajcs (*Nagh Bajch* și *Fyü Bajch*) din comitatul Bács, care ajung în posesia coroanei, sunt dăruite de către regele Vladislav al II-lea, cu titlul de nouă donație, aleșilor *Ambrosii et Andrea Both dictorum de Bayna*³¹. Chiar dacă în documentul original nu se menționează, putem bănuî, cu destul³² temei, că dania are legătură și cu faptul că soția din acest moment a lui Andrei BOTH de Bajna era copila lui Petru. Fără împotrivire, punerea în posesie are loc la **15.01.1494**, fiind realizată de către Clement de *Bodon*, *homine Regio* și magistrul Antonius de *Fewldwar*, frate și concanonic al capitlului bisericii din *Kew*³³, iar scrisoarea doveditoare a capitlului bisericii din Kamenac este datată 31 ianuarie³⁴.
- 1504:** parese că moșiile Bajsa ajung în posesia ducelui Ioan Corvin.
- 25.01.** copilele lui Ladislav de *Docz* protestează contra faptului că jumătate din moșia Szentelt a fost ocupată de verișoarele lor, fetele lui Petru de *Docz*, Margareta, soția lui Andrei BOTH de Bajna, Elisabeta, văduva lui Andrei de Szokol, Catarina și Iudita³⁵.
- 1494:** Și moșia Hódmezővásárhely a fost cumva transmisă copilelor lui Petru³⁶.

²⁸ comite perpetuu de Bratislava (1466[1478]–'87), comite de Arad (1471–'87) și de Verőce (Virovitica) (1474–1500). Din motive necunoscute, regele Matia Corvin îl aruncă în închisoare doi ani și îi și confiscă bună parte dintre proprietăți.

²⁹ Neumann, Pállfy, 2009, pp. 229–230, doc 3.

În studiul lor, NEUMANN Tibor și PÁLLFY Géza atenționează asupra donațiilor făcute de-a lungul tipului de diferiți comandanți militari, care primiseră acest drept regal din partea regilor aflați în competiție pentru tronul ungar.

³⁰ între 6.03.1492 și 10.12.1493.

³¹ DL 67575.

³² singurul impediment (minor? major? nu îmi dau seama!) îl reprezintă ordinea din document a beneficiarilor; primul este menționat Ambrosie, de parcă el ar fi "principalul" beneficiar (ori "principalul" meritos), apoi Andrei. În fapt, nu știm ca Ambrosie să fi jucat vreun rol politico-administrativ major.

³³ Kő (l.m.); azi, Kamenac, HR.

³⁴ DL 67575.

³⁵ Borovszky, 1897, p. 576.

³⁶ Borovszky, 1897, p. 219.

ANEXA V. Andrei BOTH de Bajna: un *cursus honorum* excepțional

Andrei BOTH de Bajna¹ a provenit dintr-o familie nobiliară din comitatul Esztergom. Tatăl său, Ștefan, apare drept *homo regius* la mijlocul sec. XV (1450, '55). El este doar un mic nobil despre care știm doar că construiește, în anul 1484, o biserică în stil gotic pe moșia sa Bajna². Ștefan are 4 feciori³: Ioan, Andrei, Ambrozie⁴ și Emeric⁵. Ultimii doi nu vor urma o carieră politică⁶. În schimb Ioan BOTH de Bajna⁷

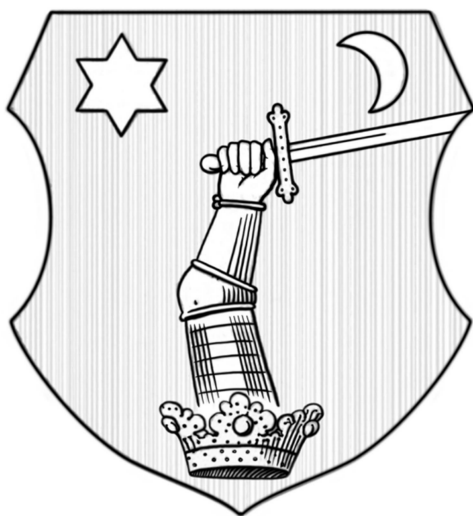

Fig. 18. Blazonul lui Andrei Both de Bajna, redesenat de către artistul plastic Aurelian SCOROBETE⁸ după reconstituirea⁹ lui Ivan von Bojničić¹⁰ (1896¹¹).

reușește să devină ban al Dalmației, Croației și Slavoniei în vara anului 1493¹², dar, imediat, moare lovit de un glonț în timpul asediului cetății Brinije¹³. Andrei îi calcă pe urme într-o carieră excepțională: aulic regal (1483), căpitan al cetății Stropkov și comite de Zemplén (1483), căpitan al cetății regale Zagreb și al cetăților Medvedgrad, Lukavec și Rakovec (1489), comite de Turóc (1491-'92) și Liptó (1492-'94), căpitan al cetății Szarvaskő (1493), vice-comite de Bodrog (23.03.1495¹⁴), căpitan al cetăților Ilok și Sremska Mitrovica, ban de Ilok (*Wylak*) (11.03.1495–18.07.1496¹⁵), baron al regatului (după .03.1495)¹⁶, comite de Zala (1496-'99), ban al Dalmației, Croației și Slavoniei și căpitan de Senj (14.12.1504–.12.1507 și 5.04.1510¹⁷–13.09.1511)¹⁸, moare la data de 13.09.1511, în cetatea

¹ Andreas Both de Bajna (l.l.), bajnai^a (și Bayna-i; lábatlani) BOT(H) András (l.m.), Andrija Bot od Bajne (l.cr.), Andrew Both de Bajna (l.e.).

^a azi, localitatea Bajna este în Komárom-Esztergom megye, HU.

² Tóth, 2007. Biserica mai există și azi.

³ numele mamei este eluziv. Băieții sunt menționați drept *frați carnali* în diferite documente.

⁴ Ambrosius (l.l.), Ambrus (l.m.).

⁵ Engel, 2003b, *sub voce* Bot rokonsága, 3. tábla: Bot (bajnai).

⁶ alături de Andrei și Ioan, o danie din 20.03.1489 îl arată și pe Ambrozie a fi fost în slujba lui Nicolae de Ilok, rege al Bosniei și a fiului acestuia, Laurențiu, duce de Ilok (DL 75688).

⁷ bajnai BOTH János (l.m.).

⁸ căruia îi mulțumesc tare frumos și pe această cale!

⁹ după un sigiliu aplicat pe un document din anul 1511 aflat în arhivele din Zagreb.

¹⁰ Ivan von Bojničić Kninski [*24.12.1858, Valpovo; † 11.06.1925, Zagreb]; studii de istorie și drept, doctor în filozofie, custode al colecției de arheologie al muzeului din Zagreb (1879-'94), arhivist (1892–1925), director al arhivelor din Zagreb, studii de heraldică, numismatică, genealogie etc.

Zrin, HR, la vârsta de ~60 de ani. A fost căsătorit de două ori; cu prima soție, Margareta, copila lui Petru de Docz, a avut două fete, Catarina și Ursula. Cu a doua soată, cu care apare deja căsătorit în luna mai a anului 1503, Ana de Chaak¹⁹, fata lui Benedict de Ciacova și Apolonia de Rozgony și sora episcopului Nicolae de Cenad [†1514], nu a avut copii. După moartea sa, Ana se recăsătorește cu magnificul Jan Košátecký z Kolo-wrat²⁰, *cubicularius* regal²¹ și comite de Borsod (1512–'21).

Prin intermediul cronologiei am dorit să aflăm cât mai multe amănunte despre fortificațiile deținute de către Andrei BOTH de Bajna:

7.07. în fața capitlului din Čazma²², în numele lui *Nicolai Posegay de Garighnyza*, **1476:** Petru Horwath de Vehthowcz protestează pentru că *Garighnyza*²³ *castellum* (din comitatul Križevci²⁴), cu toate pertinențele sale, a fost solicitat de la regele Matia Corvin și urmează a fi ocupat de către Andrei Dánfy²⁵ de Doboz, banul Croației și Dalmației și *Andreas Labathlani dictus*^{26,27}

Prima apariție documentară a lui Andrei BOTH de Bajna²⁸. Pentru că este vorba de revendicarea unei moșii, el trebuie să fi avut deja vârsta legală de 24 de ani²⁹ pentru aceasta. Deci, Andrei s-a născut în jurul anului 1450.

¹¹ Bojničić, 1896, p. 20 și B[an]d.IV.13., Taf[el].15. *BOTH de BAYNA*, a.).

¹² atestat între 22.07.–7.09.1493 (C. Tóth *et alii*, 2016, p. 96). Neobișnuit este faptul că acesta nu a mai ocupat vreo altă funcție publică și "debutează" direct în această demnitate, care-l propulsează printre baronii regatului. Probabil calitățile lui militare l-au recomandat ...

¹³ pentru contextul anului 1493, *vide* Pálosfalvi, 2018, pp. 293–294.

¹⁴ cum Josa de Som este comite de Bodrog la această data (și căpitan general al părților inferioare ale regatului), Andrei BOTH pare că este familiarul său (C. Tóth *et alii*, 2017, p. 77), dar, peste doar o săptămână, Andrei este deja atestat drept *magnifici* într-un document regal (30.03.1495; DL 75707), chiar dacă doar peste aproape un deceniu va deveni *banus*.

¹⁵ C. Tóth *et alii*, 2016, p. 338; C. Tóth *et alii*, 2017, p. 155.

¹⁶ interesant că mai multe documente ulterioare îl prezintă tot purtând atributul de *egregius / alesul* (23.06.1495, 5.04.1497, 2.08.1498 -DL 88826).

¹⁷ trei documente datate 5, 18 și 19 aprilie îl arată deja drept ban și căpitan de Senj (Kukuljević, 1863, pp. 193–195).

¹⁸ *vide* și C. Tóth *et alii*, 2016, p. 550 (Bot András)

¹⁹ Csáki Anna (l.m.), Ana de Ciacova (l.r.).

²⁰ *Magnifici Johannes Kossachky de Kolowrath* (DL 68164); Colowrati Kossacki / Kollowrathi Kossachky János (l.m.).

²¹ 9.07.1519 (DL 68164).

²² Čazma (l.m.).

²³ Koprivnica?

²⁴ Körrös (l.m.).

²⁵ și Danffy (l.m.).

²⁶ se semnează *Andreas Labathlany, aulicus Regixmate* (17.10.1483; DL 215040).

²⁷ DL 103788.

²⁸ În trei scrisori regale trimise în toamna anului 1483 orașului Košice apare:

7.10.1483: *Egregium Andream Both de Bajna Aulicum nostrum* (TJ, 1857, p. 271, doc DCCIX).

- 2.07. 1479:** alesul *Gregorius de Labathlan*³⁰ se prezintă în fața capilului bisericii din Esztergom și declară că moșia sa numită *Perewchen*³¹ din comitatul Hont, pe care el o zălogise de la magnificul domn Mihail *Orzagh de Gwth*, palatin al regatului și jude al cumanilor și de la fiul său, alesul Ladislau, precum și de la alesul Ioan, fiul decedatului Ladislau *Cheh (Cseh) de Lewa*, o zălogește către aleșii Emeric, Ambrosie, Ioan și Andrei, feciorii lui Ștefan *Both de Bajna*³² pentru suma totală de 700 florini de aur. Moșia va fi răscumpărată de proprietarii inițiali peste doi ani³³, care o vor zălogi din nou, în anul 1482, lui Ladislau *Podmanyczky de Podmanyn* și soției sale, Elena³⁴.
- 1.09. 1480:** regele Matia Corvin acordă aleșilor Ioan, Andrei, Ambrosie și Emeric *de Bothfalwa* (!) dreptul de-a construi un *castellum seu fortaliciu ligneu: aut lapideu cum propugnaculis: venibus: fossatis et alijs necessarijs edificijs: pro defensione et conservatione reru et bonoru ip[s]orum* pe una dintre moșiile lor din comitatele Zala ori Somogy³⁵. Construcția se ridică la Botszentgyörgy³⁶, care era o moșie adusă drept zestre de către Apollonia de Chap³⁷ în momentul căsătoriei sale cu Ioan.

15.11.1483: *Andreas de Labathlan nomine (sic! homine) nostro* (TJ, 1857, pp. 252–253, doc DCCX).

10.12.1483: *Egregio Andree de Labathlan Capitaneo nostro in Saaros et Zithropko* (TJ, 1857, pp. 255–256, doc DCCXII).

Deci, este fără dubiu identitatea *Andreas Both de Bajna* ≡ *Andreas de Labathlan*. Și ENGEL Pál a arătat că Andrei, singurul din familie, a purtat și *praedicatumul de Lábatlan* (Engel, 1970, pp. 292–293, nota 7), dar moșia respectivă ajunge în posesia lui, prin cumpărare^a, doar în luna februarie a anului 1502 (DF 233495, DL 65990). Chiar dacă ipoteza avansată de către TÓTH Krisztina^b ar fi adevărată, tot nu se explică această anomalie.

^a între Lábatlan și Bajna sunt doar ~13 km.

^b *Bajnai Both család valószínűleg nőági rokonságban állt Lábatlani Gergellyel* (Tóth, 2018, p. 147); ENGEL Pál credea că *A Lábatlaniakkal való szoros kapcsolatát mutatja, hogy a Both családból egyedül őt illette Lábatlan és Csév birtoka* (1511: DL 75759 és vö. 1521: DL 75802) (Engel, 1970, p. 293, nota 7).

²⁹ Fügedi, 1998, p. 26.

³⁰ azi, Lábatlan, Komárom-Esztergom megye, HU.

³¹ azi, Peröcsény în Pest megye, HU, la SV de Ipolyság (azi, Šahy, SK).

³² DL 208636.

³³ **31.10.1481:** Ambrosie, în numele său și al fraților săi, Emeric, Ioan și Andrei, cedează partea din moșia Peröcsény, care fusese zălogită de către palatin pentru suma de 300 de florini de aur lui Grigore de Lábatlan și acum era zălogită de ei, după ce suma a fost plătită, înapoi palatinului Mihail *Orzagh de Gwth* (DL 95413).

³⁴ 5.03.1482 (*Podmaniczky*, I, pp. 156–158, doc 86 și 87).

³⁵ DL 18403.

³⁶ azi, Botszentgyörgy vára (Romlott vár), în partea de S a orașului Nagykanizsa și la NE de Miklósfa; 35 × 35 m, construită din cărămidă, dotată cu o palancă și un șanț lat (Koppány, 2014, p. 133).

³⁷ Csapi Apollónia (l.m.).

- 7.10.** regele Matia poruncește orașului Košice să-l asiste, în toate felurile, pe *Egregium Andream Both de Bajna Aulicum nostrum* în acțiunea militară a acestui contra fraților Nicolae și Ștefan de Perin³⁸ (octombrie–decembrie)³⁹.
- 1.01.** regele Matia Corvin zălogeste cetatea regală Kalnik⁴⁰, împreună cu toate pertinețele sale, în favoarea lui *Egregii Andreae Both de Bayna aulici nostri* și prin el fraților săi carnali, Ambrosie și Ioan, pentru suma de 4000 de florini de aur, în parte pentru serviciile sale, iar restul pentru că i-a dat regelui, pe când acesta se afla la Wien, *in gravi nostra necessitate*, 2000 florini de aur *omnio in numereto auro*⁴¹.
- 19.07.** într-o scrisoare adresată regelui Matia, *Magnifica Domina Barbara* [de *Samberg*], *consors Magnifici Dwymy Groff comitis de Frangepanibus* se referă la *Egregium Andream de Labatlan*, care i-ar fi adresat injurii și la *medium* (!) *Egregiorum, domini Andree de Labatlan ac Balthasar de Batthyan*⁴².
- 1488:** regele Matia Corvin îl trimite pe Andrei BOTH de Bajna, *Præfectus equitum*, în fruntea a *paucis cohortibus* și a 500 de oșteni călare, să ocupe proprietățile din Slavonia ale ducelui Viktorin Podjebrand, fost cumnat al său.
- Contemporanul Antonio Bonfini, cel care amintește episodul, menționează că Andrei era *energic și însuflețit, cu cea mai vicleană minte și foarte drag Maiestății sale*⁴³. Istoriografia modernă l-a considerat *voinicul preferat*⁴⁴ al regelui Matia Corvin și *unul dintre favoriții săi*⁴⁵. Și cu toate acestea, el trebuie să fie considerat un *homo novus* al regelui Vladislav al II-lea, pentru că doar în vremea acestuia ajunge să ocupe funcții politice importante.
- 8.05.** aflat la Buda, Andrei *Both d' Bajna*, căpitan al *castris Medwe* (Medvevár⁴⁶),
- 1489:** întărește un document prin jurământ și sub pecetea sa, în care făgăduiește regelui Matia Corvin că, după moartea lui, va păstra, ori va preda la cerere, pe toate ori separat, cetățile (*castris*) *Medwe, Lwkawacz*⁴⁷ și *Rokolnok*⁴⁸ lui Ioan Corvin, duce de Silezia, fiul regelui⁴⁹.
- 9.02.** pentru suma de 4000 de florini de aur pur, aleșii Ioan și Andrei Both de *Bajna*,
- 1492:** *na*, și rudele lor, vând cetatea lor Hrušov (*castrum Hrwssso*) din comitatul

³⁸ Perényi Miklós, Perényi István (l.m.).

³⁹ *TJ*, 1857, p. 271, doc DCCIX; întreg episodul în detaliu la Tringli, 1992, p. 188.

⁴⁰ Nagykemlék (l.m.).

⁴¹ DL 67570.

⁴² Kluch, 1905, pp. 257–258.

⁴³ *Both Andreas, Præfectus equitum impiger, & industrius, caldissimi compos ingenii ac Majestati Regiæ perquam charus* (Bonfini, 1744, p. 506). / ... *a serény, lelkes és furfangos elméjű ... akít őfelsége nagyon kedvelt* ... (l.m.; trad. KULCSÁR Péter, on-line).

⁴⁴ *Mátyás kedvenc vitéze, Bajnai Both András* (Honismeret, 1990, p. 90).

⁴⁵ *Mátyás egyik legkedveltebb embere* (Pálosfalvi, 2013).

⁴⁶ Cetatea Ursului (l.r.); azi, Medvedgrad, HR.

⁴⁷ azi, Lukavec, Velika Gorica, HR.

⁴⁸ azi, Rakovec, HR.

⁴⁹ DL 37663.

Bars, împreună cu pertinențele acesteia⁵⁰, aleșilor George, Simion și Paul *de Werebel*⁵¹.

- 20.05. 1493:** în fața capitolului din Csázma, vicarul Iacob al paulinilor din *promontorium Garygh* protestează pentru că, din însărcinarea alesului Andrei *Both de Bajna*, și probabil cu știrea episcopului Toma de Győr, ales episcop de Eger, alesul Petru *Bochkaý de Razinyá*, căpitanul cetății *Zarwaskew* (Szarvaskő) și *occupator* al satului apaartinător *Monozlo*, a ocupat moșiile de la *Also* și *Felsew Kozowecz* ale călugărilor, precum și satul numit *Mazyassowcz*, pe care le-a atașat cetății Szarvaskő, și de asemenea de pe moșia satelor *Kozowecz* a luat 12 din boii lor și le interzice lor aratul pe aceste proprietăți⁵².
- 11.05. 1494:** la Timișoara, în fața magnificului *comitis Pauli de Kynys*, jude al curiei, comite de Timiș și căpitan general al părților inferioare ale regatului, are loc o înțelegere dintre ilustrul Ioan Corvin, duce de Oppavia și Liphthovia și alesul Andrei *Both de Bajna* prin care aceștia fac un schimb de posesiuni; Andrei cedează cetățile *Lykawa* din comitatul Liptó și *Kemlek maius*, care îi fusese zălogită pentru 6000 (!) de florini de aur, iar în schimb primește, împreună cu fratele său carnal, Ambrozie, cetatea (*castrum*) *Soklos*⁵³ din comitatul Baranya împreună cu toate pertinențele sale: târgul *Soklos*, moșiile *Chokma*, *Kysharsan*, *Tithews*, *Marathfalwa*, *Wasarosboya*, *Weythe*, *Felfalw*, *Harchafalwa*, *Naghswly*, *FelsewNyr*, *Nagharkan*, *Koppán*, *Kysharkan*, *Beyke*, *Ebres*, *Bodon*, *Wyfalw*, *Malomzeg*, *Zyllesfalwa*, *Myhalfalwa*, *Bogdasa*, *Zalatha*, *Kysary*, *Bewlkez*, *Zerdahel*, *Kemes*, *Chepe*, *Pysky*, *Laak*, *Adoryas*, *Khoros*, *Kengyel*, *Raad*, *Sarastho*, *Wynep*, *Marad*, *Zabolcz*, *Paly*, *Palkonya*, *Chehy*, *Rewfalw*, *Welencye*, *Gyerenfalwa*, *Zewren*, *Lanka*, *Lethennye*, *Zaparcha*, *Thessenfalwa*, *Thormatheleke*, *Zithara*, *Modraczy*, *Wokmerfalwa*, *Markocz*, *Kerthweyles*, *Tharnay*, *Wehkocz*, *Konchancz* din comitatele Baranya și Somogy, moșiile *Gerecz*, *Zwtossyncz*, *Mythwarcz*, părțile din moșiile *Monosthor*, *Arky* și prediul *Laaz* din comitatul Baranya, moșiile *Predrycho*, *Newkes*, *Zenthwyd*, *Rachan*, *Wakar* din comitatul Körös. Andrei se prezintă în fața regelui cu această înțelegere, iar regele Vladislav al II-lea consimte și transcrie actul (**30.03.1495**) și în aceeași zi ordonă capitolului bisericii din Buda să treacă la punerea în posesie a fraților *Both*, ocazie cu care în documentul regal se consenmează, în premieră, atributul *magnificus* purtat de către Andrei. La 10 august are loc punerea în posesie a cetății *Siklós*, cu minore contestări referitoare la anumite moșii, iar actul doveditor este emis de capitol la 2 septembrie.

⁵⁰ **27.10.1486:** regele Matia zălogește cetatea Hrušov, cu pertinențele sale, pentru 4000 de florini de aur, lui Grigore de Lăbatlan (Lábatlani Gergely -l.m.), care vinde cetatea fraților Ioan și Andrei *Both de Bajna*, pentru aceeași sumă, în anul **1490** (Haiczl, 1929, pp. 45–46).

⁵¹ DL 19792.

⁵² DL 35732.

⁵³ azi, Siklós, Baranya megye, HU.

La data de **25.06.1499**, Andrei se prezintă în fața regelui și obține transcrierea și întărirea actelor, în care acum apar și nepoții săi: Ștefan și Francisc, feciorii lui Emeric, Gașpar, fiul lui Ambrozie și Francisc și Ioan, feciorii lui Ioan⁵⁴. Deci, familia Both era înstăpânită legal asupra unei cetăți importante și a unui domeniu consistent.

Cetatea Siklós, cu întregul său domeniu, rămâne în posesia lui Andrei Both de Bajna până la sfârșitul anului **1507**, când trupele palatinului Emeric de Perin⁵⁵, fiul lui Ștefan, cel alungat de pe moșiile sale în anul 1483 chiar de către Andrei, o ocupă în urma unui asediu⁵⁶ și astfel îi provoacă acestuia o pagubă de 32000 de florini de aur.

23.03. 1495: la ordinul regelui, Andrei Both de *Bayna*, vice-comite de Bodrog, împreună cu celălalt vice-comite și cu juzii nobiliari ai comitatului, cercetează o cauză și dau seamă suveranului⁵⁷.

28.04. 1495: *Andree Both de Baina* apare drept căpitan al cetăților (*castrum*) *Ujlak*⁵⁸ și *Szent-Demeter*^{59, 60}.

5.04. 1497: judele regal Petru Gereb de *Wyngarth* ordonă autorităților comitatense din Zala să verifice plângerea văduvei lui Ioan Both de *Bayna*, generoasa doamnă Apolonia, referitoare la asediul cetății (*castrum*) sale [din Botszentgyörgy], care apoi *mai multe zile și mai ostil a fost jefuită*⁶¹, din jurul datei de 8 septembrie trecut, de către cumnatul Andrei Both de *Bayna*, comite de Zala și Martin Farkas de *Moroczhel*⁶², precum și atacul și jaful trupelor alesului (*egregius*) Andrei, conduse de Martin Farkas și Grigore și *Petrycz*, familiari ai acestuia din *Moroczhel*, din însărcinarea stăpânului său, zisul Andrei Both de *Bayna*, asupra moșiilor sale din comitatul Zala, *Kerekeshaza*, *Falkos*, *Petherfalwa* și *ZenthMyklos*, a caselor și curiei nobiliare, care i-au provocat o pagubă mai mare de 700 de florini de aur. Într-un act din 15 aprilie, vice-comiții și juzii nobiliari din Zala îl informează pe rege că verificările făcute în data de 13 aprilie au confirmat acuzațiile aduse⁶³. Andrei rămâne comite de Zala până în anul 1499⁶⁴.

⁵⁴ DL 75707 (registă extinsă BÁNDI Zsuzsanna).

⁵⁵ Perényi Imre (l.m.).

⁵⁶ pare că este vorba de o răzbunare personală a palatinului pusă în scenă cu șiretenie de către acesta (întregul episod este analizat în detaliu de către PÁLOSFALVI Tamás; *vide* Pálosfalvi, 2009a (cu mici inadvertențe), *Idem*, 2009b (*non vide*), *Idem*, 2013). Asediul cetății Siklós este descris într-un document din anul 1523 (traducere în l.m. Kubinyi, 1981, p. 68).

⁵⁷ DL 20254.

⁵⁸ Újlak; azi, Ilok, HR.

⁵⁹ Száva-Szent-Demeter; azi, Sremska Mitrovica, RS.

⁶⁰ Thallóczy, Áldásy, 1907, pp. 292–293, doc CDX.

⁶¹ *obsedisset et pluribus diebus more hostili expugnasset* (DL 75699).

⁶² sau *Ujvozhel* / *Ujvoczhel*?

⁶³ DL 75699.

- 23.07. 1495:** după ce Ioan Corvin i-a donat⁶⁵ alesului Andrei *Danffÿ de Doboz* moșia *Donaththornÿa*⁶⁶ din comitatul Cenad (6.05.1490⁶⁷) și regele a confirmat dania (**13.12.1491**), beneficiarul, fără feciori, prin testamentul său din fața capitlului bisericii din Oradea, care este întărit de rege (1.06.1495⁶⁸), o donează, alături de moșia *Kyralsag*⁶⁹ din comitatul Békés, faimoasei mănăstiri de maici din Insula Iepurilor⁷⁰. La **12.06.1495** regele ordonă capitlului din Buda punerea în posesie, care are loc la data de *feria tertia proxima ante festum visitac[i]onis B[ea]te Marie V[ir]ginis proxime* (în acest caz, 30 iunie), ocazie cu care apar drept martori și *Georgio Thoth et altero Georgio Themeskezÿ jobagionib[us] egregÿ Andree de Labathlan in Magocz*⁷¹, iar dovada punerii în posesie fără împotrivire este emisă la data de 23 iulie⁷².
- 12.08. 1498:** în cadrul articolului 22 al decretului regal⁷³, *Andreas Both de Baina* ocupă poziția 33⁷⁴ în lista *dominis baronibus*, care sunt obligați să conducă banderile proprii în luptă⁷⁵. În această perioadă el apare drept deținător a 65 de porți⁷⁶.
- 15.05. 1499:** în fața conventului bisericii din Székesfehérvár⁷⁷, *Magnificus d[omi]n[u]s Andreas Both de Bajna* declară că îi face copărtași și pe nepoții săi⁷⁸ la stăpânirea

⁶⁴ ultima lui atestare în această demnitate este din 13.07.1498 (DF 248778), dar probabil că a îndeplinit-o până în anul 1499 (*apud* C. Tóth *et alii*, 2017, p. 355).

⁶⁵ chiar dania menționează că moșia și târgul omonim fuseseră deja primite de la regele Matia Corvin (Borovszky, 1897, p. 152).

⁶⁶ Donáttornya (l.m.), Turnul lui Donat (l.r.).

⁶⁷ greșit 1492 (Borovszky, 1897, p. 152).

⁶⁸ DL 20316.

⁶⁹ Kyrályság (l.m.).

⁷⁰ *claustru b[ea]te Margarethe Virginis et martiris de Insula Leporum* (DL 20316).

⁷¹ Mágocs (l.m.); azi, Nagymágocs, Csongrád megye, HU; *vide* Blazovich *et alii*, 1996, p. 193.

⁷² DL 20324.

⁷³ În anul 1497 a fost convocată o congregație generală a regatului ungar în orașul Pesta, cu începere din *festu beati Martini*^a (i.e. 4 iulie^b), iar decretul regal, cunoscut în istoriografie drept al *Treilea decret al regelui Vladislav al II-lea*^d, a fost emis de către rege la Buda în a patruzeccea zi a adunării^e (i.e. 12 august).

^a *CJH*, I, p. 594, §. 6.

^b Există patru sărbători legate de Sfântul Martin din Tours: 12.05., 4.07., 11.11. și 13.12. În acest caz, prin coroborarea cu alte informații^c, știm că este vorba de 4 iulie.

^c de exemplu, *Podmaniczky*, I, pp. 318–321, doc 168.

^d II. Ulászló Harmadik Decretuma (l.m.).

^e *quadragesimo die congregationis generalis antedictæ* (*CJH*, I, p. 638, §. 3.).

⁷⁴ din 2+42 de baroni menționați.

⁷⁵ *CJH*, I, p. 606/608.

⁷⁶ Engel, 1968, p. 342.

⁷⁷ *Conventus cruciferorum Ordinis Sancti Johannis hierosolimitam dom[us] hospitalis ecclesie Beati Regis Stephani de Alba* (DL 75706).

⁷⁸ Ștefan și Francisc, feciorii decedatului Emeric BOTH de Bajna, Gașpar, fiul decedatului Ambrozie BOTH de Bajna, Ioan și Francisc, feciorii decedatului Ioan BOTH de Bajna.

cetății sale Šikloš din comitatul *Baranyā* și a pertinențelor acesteia, precum și la posesia proprietăților sale aflate în comitatele Esztergom (*Bayna*, *Saaraas*, *Sarýsaap*, *Orsaap*, *Chýmazombathya*), Bars (*Zodo*⁷⁹), Komárom (*Wygman*, *ZenthMýhal*) și Bács (*Naghbaych*, *Fýwbaých*), iar în cazul morții sale vor trece asupra lor toate aceste bunuri⁸⁰.

În fapt, din punct de vedere juridic, actul este superfluu deoarece familia trăia încă în devălmășie, iar multe dintre posesiuni fuseseră dobândite în comun. Faptul că nu se menționează cu această ocazie și *Chama*, Sânanđrei și *Borzekel* probabil nu înseamnă mai nimic; de exemplu, nici jumătatea din moșia Mágocs⁸¹ din comitatul Cenad nu este menționată și este în posesia lui Andrei încă dinainte de anul 1495⁸².

26.07. Andrei Both de Bajna este membru în delegația care o întâmpină la Padova
1502: pe a treia soție a regelui Vladislav al II-lea, Ana de Foix-Candale [* 1484; † 26.07.1506, Buda].

16.07. conventul din Pécsvárad îl informează pe rege că, la ordinul său din 26 mai, la
1503: data de 1 iulie, în urma dăniei regale, magnificul Andrei Both de *Bayna* nu a putut fi pus în posesia părților de moșie din posesiunea *Haraszthý*, aflată în comitatul Baranya și stăpânite până la moarte sa de către nobilul Francisc de *Haraszthý*, de către omul regelui, Matei de *Porozlo*, însoțit de fratele preot Valentin drept martor, deoarece s-au opus Benedict *Thymar*, în numele capitulului din Pécs și Paul *Bolyary* din *Haraszthý*, în numele lui Ștefan *Kesserew de Gybarth*, iar aceștia au fost convocați în fața regelui pentru data de 6 octombrie (*octava sărbătorii Sfântului Arhanghel Mihail*)⁸³.

27.05. Vladislav al II-lea poruncește iobagilor de pe fostele proprietăți ale deceda-
1503: ților palatin Petru Gereb de Vingard și Ladislau (!) *Zylagij de horogzeg*, printre care și *castellum Zorogzeg* (sic!; și *castellnm* (sic!) *illud Horogzeg*⁸⁴) cu pertinențele sale, precum și alte moșii din comitatele Cenad și Bács, ca să le dea ascultare și socoată despre venitul proprietăților episcopului ales de Cenad, Nicolae (*de Chaak* / *de Ciacova*⁸⁵) și (sorei sale) Ana, soața magnificului Andrei Both de *Bayna*, pentru că aceștia, fiind rude cu decedații, sunt noii lor stăpâni⁸⁶.

⁷⁹ Szodó (l.m.); azi, Svodov, parte a orașului Zselíz (Želiezovce), SK.

⁸⁰ DL 75706.

⁸¹ după moartea lui Ștefan Poșa de Ser [†1471], moșia Mágocs ajunge în posesia palatinului Mihail Ország de Gút [†1484] și a aulicului Ioan *Ongor de Nadasd*. Fiul palatinului Ladislau moare fără urmași în anul 1492, iar partea sa de moșie o regăsim în posesia lui Andrei în 1495 (*vide* și Blazovich *et alii*, 1996, p. 193).

⁸² DL 20324, DL 107620.

⁸³ DF 233500; Kőfalvi, 2006, p. 428, doc 879 (regestă).

⁸⁴ azi, Banatsko Veliko Selo, RS (*vide* studiul meu *Mappa Von dem Temesva[r]er. District. ... Im Jahr 1720*, propus spre publicare unui alt anuar).

⁸⁵ Csáki Miklós (l.m.)

⁸⁶ DL 68142.

- 18.01.** în fața capitlului bisericii din Székesfehérvár, Margareta, copila decedatului
- 1504:** Osvald Szilágy de *Horogzeg* și văduva fostului ban de Mačva, Matei⁸⁷, fiul banului Ladislau de *Maroth*⁸⁸, donează casa sa de piatră din orașul Buda, aflată în strada *Myndzenth*⁸⁹, peste drum de cea a ilustrului Ioan Corvin, duce de Liphovia, rudelor sale, feciorii și copilele lui Apolonia de *Rozgon*, Nicolae de *Chaak*, episcop de Cenad, Ladislau și Francisc de *eadem Chak*⁹⁰, Ana, soția magnificului Andrei Both de *Bayna*, Barbara, soața lui Francisc de *Hederwara*, copilei Catarina și moștenitorilor acestora⁹¹.
- 6.02.** în fața capitlului bisericii din Senj, magnificul domn *Andras Both de Bayna*,
- 1506:** banul Dalmației, Croației și al întregii Slavonii și căpitan de Senj, zălogeste partea sa din moșia numită *Sarysap* din comitatul Esztergom în favoarea mănăstirii dominicane a Sfintei Fecioare Maria de *Angelis* din *Labathlan* pentru suma de 2000 florini de aur *puri boni et iusti ponderis*⁹². Alți 1000 de florini de aur vor fi împrumutați la **13.10.1507**, ocazie cu care este menționat în document și magistrul Marc, rector al *Capella suae in Castro suo Siklos* (Siklós), precum și *Nobilis Joanus Sarassy, provisoris Curiae sua de dicta Bayna*⁹³. Banii nu sunt înapoiți, iar mănăstirea este pusă în posesie cu partea lui Andrei din moșia *Sarysa(a)p* în toamna anului **1509**⁹⁴.
- Probabil toți acești bani erau cheltuiți pentru soldele oștenilor săi în teritoriul controlat de către Andrei BOTH de Bajna.
- 17.08.** în fața conventului bisericii Sf. Ștefan a cavalerilor ioaniți din Székesfehérvár, literatul [NN] de *Orcsia*, în numele aleșilor Francisc Both de Bajna și Ioan, interzice regelui să doneze părțile lor din cetățile (*castris*) Siklós din comitatul Baranya și [Bot]Szentgyörgy din Zala, precum și din târgul Siklós și din moșiile Labathlan și Bajna din comitatul Esztergom, iar magnificului Andrei Both de Bajna, ban al Dalmației, Croației și Sclavoniei, fratele (sic!) lor carnal, să le înstrăineze⁹⁵.
- 22.07.** tocmai căzut în dizgrație după a fost acuzat de răzmeriță și a pierdut demnitatea de ban și cetatea Siklós cu domeniul aferent în cursul anului 1507, în
- 1508:** fața capitlului bisericii din Zagreb, magnificul domn Andrei Both de *Bayna*, ban al Dalmației, Croației și *Sclavonie*, care-și ia asupra sa povara și pentru

⁸⁷ Maróti (și Maróthy) Mátyus (l.m.) a fost ban de Mačva între 1468–'76.

⁸⁸ Maróti (și Maróthy) László (l.m.) a fost ban de Mačva între 1441–'43 (și concomitent comite de Arad, Békés și Zarand).

⁸⁹ Mindszent (l.m.), Toți Sfinții (l.r.).

⁹⁰ unul dintre documentele în care ambele grafii (*Chaak*, *Chak*) ale Ciacovei se regăsesc. Doar peste două rânduri, Ladislau și Francisc (re)devin de *Chaak*, fapt care arată că *Chak* este doar o simplă greșeală de scriere în acest caz.

⁹¹ DL 21241; regestă (cu mari confuzii) Végh, 2008, p. 140, doc 498.

⁹² DL 75731.

⁹³ DL 75740.

⁹⁴ 10.09. (ordin palatinal), 25.09. (punerea în posesie), 10.10.1509 (act doveditor; DL 75753).

⁹⁵ DL 65990.

feciorii lui Ioan Both, Francisc și Ioan și fiul lui Emeric Both, Ștefan, a zălogit moșiile *Bajna, Horsap, Sarisap, Sarasth, Chÿw, Chÿwa* și *Zombathya* din comitatul Esztergom și posesiunea Svodov (*Zwdo*)⁹⁶, împreună cu *curia nobilitari* de aici, din comitatul Bars, pentru suma de 4000 florini de aur *puri boni et iusti ponderis*, în favoarea lui Toma, *Tituli Sancti Martini in Montibus Sacrosancta Romanae Ecclesiae Praesbytero Cardinali Strigoniensi et Patriarchae Constantinopolitanensi*⁹⁶. Curia de la Svodov pare că este construită după anul 1499, în timp ce Andrei Both este stăpân aici.

13.09. Andrei Both de Bajna moare în cetatea Zrin, HR, la vârsta de ~60 de ani. Era

1511: din nou ban al Dalmației, Croației și Slavoniei de la începutul anului 1510. Cum regele îi datora 20000 de florini de aur *pro debite et sallarye*, văduva Ana de *Chaak* refuză predarea cetăților, care fuseseră sub controlul soțului ei, până la achitarea sumei. În vara anului următor, trupele palatinului Emeric de Perin sunt trimise pentru a reocupa cu forța fortificațiile⁹⁷. Într-un final, se ajunge la o înțelegere (24.09.1512⁹⁸); văduva renunță la 5000 de florini de aur și îi este zălogită cetatea Diósgyőr⁹⁹ din comitatul Borsod pentru restul sumei¹⁰⁰. De asemenea, regele a mai plătit 12000 de florini de aur și a oferit și demnitatea de comite de Borsod în cadrul acordului, pe care o va ocupa, între 1512–'21, noul bărbat al Anei de Ciacova, Jan Košáteký z Kolowrat, care devine și castelan de Diósgyőr¹⁰¹.

28.10. la Buda, în fața palatinului Emeric de Perin, comite perpetuu de Abauj și jude

1511: al cumanilor, alesul Francisc Both de *Bajna*, în numele său și al verilor săi, Ioan și Ștefan, protestează contra episcopului Toma de Esztergom și îi interzice acestuia să între și¹⁰² în posesia moșiilor lor și ale decedatului Andrei Both, fost ban de Dalmația și Croația, din comitatele Esztergom, Komárom și Győr (*Bajna, Labathlan, Saras, Saap, Orsaap, Chymazombathya, Zenth-Myhal, Wydman, Zwdo, Chew*), precum și regelui să le doneze, declarând că se grăbesc să le obțină din partea regelui¹⁰³.

Andrei Both de Bajna nu doar că a fost căpitan al mai multor cetăți, dar a stăpânit cetăți importante (Hrušov (1490–'92) și Siklós (1494–1507)), în afară de *curia nobilitaria* de pe moșia ancestrală Bajna, ori cea de pe moșia Svodov, din comitatul Bars, construită probabil chiar de către el între 1499–1508. În atari condiții, este dificil (dar nu imposibil!) să-l vedem drept constructor și la *Chama*.

⁹⁶ DL 75746.

⁹⁷ demnitatea de ban al Dalmației, Croației și Slavoniei este vacantă între 19.08.1511 (decesul lui Andrei) și 25.03.1512, când palatinul este numit și în această demnitate (*apud* C. Tóth *et alii*, 2016, p. 98).

⁹⁸ DF 266168.

⁹⁹ azi, parte a orașului Miskolc, HU.

¹⁰⁰ *Miskolc*, I, pp. 131–132.

¹⁰¹ Diósgyőr este răscumpărat de rege doar în anul 1519.

¹⁰² mai este vorba și de mănăstirea Sfintei Maria din târgul *Labathlan*.

¹⁰³ DL 75759.

BIBLIOGRAFIE

- AE, 1885 *Archæologiai Értesítő*, Új Folyam, V. Kötet (1885), 4. füzet, p. 363.
- AkO, XXI BLAZOVICH László, GÉCZI Lajos, *Anjou-kori oklevéltár / Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia*, XXI: 1337., Budapest-Szeged, 2005, 534 pg., ISBN 963 481 852 8 (összkiadás), ISBN 963 7237 65 8 (XXI. kötet).
- AO *Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, Szerkeszti NAGY Imre, Tasnádi NAGY Gyula, I–VII, Budapest, 1878–1920 (Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, Első Osztály, Okmánytárak, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága).
- ARAR *Arhiva Repertoriul arheologic al României a Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan"*, on-line <http://www.cimec.ro/scripts/ARH/RAR-Index/sel.asp?nr=1&NrSel=0&Lang=RO> (16.07.2019).
- Balla, 2008 BALLA Loránd, *A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat, Ín: Levéltári közlemények*, 79, 2008, pp. [171]–193 (cu toată bibliografia cunoscută).
- Bánkúti, 1957 BÁNKUTI Imre, *Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526-1527, Ín: Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*, 2. (1957), pp. 3–30.
- Bárány, 1845 BÁRÁNY Ágoston, *Torontálmegye' hajdana*, Budán, A' Magyar Kir[ály]. Egyetem' Betűivel, 1845, 162 + [2] + 82 pg.
- Bárány, 1848 BÁRÁNY Ágoston, *Temesvármegye' emléke*, Nagy-Becskerek, PLEITZ Pál betűivel, 1848, 190 + [4] + 63 pg.
- Barta, 1977 BARTA Gábor, *Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez)*, Ín: *Történelmi Szemle*, 1977/1, pp. [1]–30.
- Békés, I–III KARÁCSONYI János, *Békésvármegye története*, I–III Kötet, Békésvármegye Közönsége, Gyula, 1896 (editio secunda 2010, Históriaantik Könyvesház).
- Benkő, 1950 BENKŐ Lóránd, *Árpádkori Személyneveink*, Ín: *Magyar Nyelvőr*, 74. Évfolyam, 1950 Január-Február, 1. Szám, pp. 18–23.
- Blazovich, 1985 BLAZOVICH László, *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*, Dél-Alföldi évszázadok, 1., Békéscsaba, Szeged, 1985, 208 pg., ISBN 963 01 6828, ISSN 0237-4587.
- Blazovich et alii, 1996 BLAZOVICH László, BÉRES Mária, HÉVVÍZI Sándor, JANKÓVICH B. Dénes, KOVÁCH Géza, ORMANDY János, SZATMÁRI Imre, TÍMÁR Péter, VÁLYI Katalin [et alii], *A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban*, Dél-Alföldi Évszázadok, 9., Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996, 356 + [8] pg., ISSN 0237-4587, ISBN 963 72 37 25 9.
- Bojničić, 1896 Ivan von Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Vierten Bandes Dreizehnte Abtheilung [von] J[ohann]. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage, mit heraldischen und historisch – genealogischen Erläuterungen., Verlag von Bauer & Raspe (Emil Küster.), Nürnberg, 1896-'99, 250 pg. + 176 taf[el]; inițial lucrarea a apărut în fascicule, familia Both de Bayna este în chiar primul: *Lieferung: 395 oder Band: IV. 13, Heft: 1.*, [Tafel. 1–78].

- Bonfini, 1744 Antonii Bonfinii Civis Asculani *Rerum Ungaricarum Decades IV. Cum Dimidia. Seu Libri XLV.*: Gesta Hunnorum, & Ungarorum à primis initiis, ad Annum usque R.S. M.CCCC.LXXXXV. complexi. Adjungitur chronologia Abrahami Bakschay, ad Annum M.D. LXVII. continuata per Anonymum usque ad præsentem ... Posonii, Typis Royerianis, M. DCC. XLIV. (1744), Sumptibus Joannis Michaelis Kochberger, Bibliopolae penes Cameram Regiam, 1744, [8] + 644 + [56] pg.
- Borovszky, 1896 BOROVSZKY Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából írta ..., Első Kötet: *A vármegye általános története*, Budapest, 1896, A Magyar Tudományos Akadémia Palotájában, HORNYÁNSZKY Viktor sajtója, XVIII + 500 pg.
- Borovszky, 1897 BOROVSZKY Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából írta ..., Második Kötet: *A vármegye részletes története*: Térkép-melléklettel, Budapest, 1897, A Magyar Tudományos Akadémia Palotájában, HORNYÁNSZKY Viktor sajtója, XI + 647 pg. + 1 kihajtható térkép (hartá).
- Borovszky, 1900 BOROVSZKY Samu, *A Nagylaki uradalom története*, Székfoglaló értekezés (Olvasatott a M[agyar]. Tud[ományos]. Akadémia II. osztályának 1900. április 9-én tartott ülésén), Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1900, 50 pg., În: *Értekezések a Történeti Tudományok köréből*, Tizennyolczadik Kötet, X (szám), A II. Osztály Rendeletéből, Budapest, 1900, pp. 3/517–50/564.
- C. Tóth et alii, 2016 *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, I. *Főpapok és bárók*, C. TÓTH Norbert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – PÁLOSFALVI Tamás, Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016, 360 pg., ISBN 978-963-416-034-2ö, 978-963-416-035-9, ISSN 2064-0951.
- C. Tóth et alii, 2017 *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, II. *Megyék*, C. TÓTH Norbert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – PÁLOSFALVI Tamás – W. KOVÁCS András, Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2017, 616 pg., ISBN 978-963-416-034-2ö, 978-963-416-085-4, ISSN 2064-0951.
- CDP *Codex Diplomaticus Patriae • Hazai Oklevéltár: 1234–1536*, NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula, M[agyar]. Történelmi Társulat, Budapest, 1879, VIII + 491 + [1] pg.
- Cerović, 2005 Ljubivoje CEROVIĆ, *Sârbii din România: Din evul mediu timpuriu până în zilele noastre*, Traducere din limba sârbă: Ivo MUNCIAN, Ediție îngrijită de: Ljubomir STEPANOV, Uniunea Sârbilor din România, Ediții speciale, Monografii, Cartea, 38, Timișoara, 2005, 186 pg., ISBN 973-98657-9-2.
- CJH, I MÁRKUS Dezső et alii, *Corpus Juris Hungarici: Magyar Törvénytár: 1000–1895*, [vol. I:] *1000–1526. Évi törvényczikkek*, Milenniumi Emlékiadás, Budapest, Franklin-Társulat, 1899, CX + [2] + 854 pg.
- Crețan, Frățilă, 2007 Remus CREȚAN, Vasile FRĂȚILĂ, *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2007, 488 pg., ISBN 978-973-7608-64-2.

- Csáky, I/1 *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története*, I. Kötet: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I. Kötet., 1. Rész.: *Oklevelek 1229–1499-ig*, Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1919, VIII + 496 pg.
- Csáky, I/2 *A Körösszegi és Adorjáni gróf Csáky család története*, I Kötet: *Oklevéltár: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I. Kötet, 2. Rész: *Oklevelek 1500–1818-ig*, Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1919, pp. 497–960.
- Csánki CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, A M[agyar]. T[udományos]. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából írta ..., I–II. Kötet, Hunyadiak Kora Magyarországon, VI–VII. Kötet, Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1890, XII + 788 + [2] pg.; 1894, VIII + 860 + [2] pg. (Arcanum DVD-Rom könyvtár IV. – *Családtörténet, heraldika, honismeret*, 2003, ISBN 963 9374 72 5, ISSN 1588-9815).
- Czímer, 1892 CZÍMER Károly, *Cserni Iván cár Szegeden*, Ín: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. Ötödik Évfolyam. (V. Kötet), pp. [655]–688.
- D. Mezey, B. Benkhard, 2001 D[ebreczeniné]. MEZEY Alice, B[usiné]. BENKHARD Lilla, *Bajna, Sándor-Metternich-kastély*, Ín: *Műemlékvédelmi Szemle*, XI. évf[olyam]. (2001), 1–2., A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal tájékoztatója, Budapest, 2001, 418 pg., HU ISSN 1215-6949; pp. 193–195.
- DB Costin FENEȘAN, *Diplomatarium banaticum*, Vol. I–II, Ed. Mega, Cluj-Napoca, ISBN 978-606-543-763-0; Vol. I, 2016, 380 pg., ISBN 978-606-543-764-7; Vol. II, 2017, 530 pg., ISBN 978-606-543-886-6.
- Dénes, 2018 DÉNES József, *Szentandrás-Csoma két vára*, 4.12.2018, on-line <https://dijnaploja.wordpress.com/2018/12/04/szentandras-csoma-ket-vara/> (accesat 12.01.2019).
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Budapest, HU, *Collectio Diplomatica Hungarica / Diplomatikai Levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény*.
- DIR, XIV, C. Tr, II *Documente privind istoria României*, Veacul XIV, C. Transilvania, Vol. II (1321–1330), Comitetul de redacție: Ion IONAȘCU, L[etiția]. LĂZĂRESCU-IONESCU, Barbu CÂMPINA, Eugen STĂNESCU, D[avid]. PRODAN, Mihail ROLLER [-] redactor responsabil, Academia Republicii Populare Române, Editura Academiei Republicii Populare Române, [București,] 1953, LXXX + 419 + [2] pg.; pp. 221–248, (din documentul 56; <1332–1337>; <Socotelile lui Jacob al lui Berengariu și Raimund de Bonofato, strângătorii dijmelor pe șase ani din regatul Ungariei>.)
- DIR, XIV, C. Tr, III *Documente privind istoria României*, Veacul XIV, C. Transilvania, Vol. III (1331–1340), Comitetul de redacție Ion IONAȘCU, L[etiția]. LĂZĂRESCU-IONESCU, Barbu CÂMPINA, Eugen STĂNESCU, D[avid]. PRODAN, Mihail ROLLER [-] redactor responsabil, Academia Republicii Populare Române, Ed. Academiei Republicii Populare Române, [București,] 1954, LXXVI + 614 pg.
- DIR, XIV, C. Tr, IV *Documente privind istoria României*, Veacul XIV, C. Transilvania, Vol. IV (1341–1350), Comitetul de redacție Ion IONAȘCU, L[etiția]. LĂZĂRESCU-IONESCU, Barbu CÂMPINA, Eugen STĂNESCU, D[avid]. PRODAN, Mihail ROLLER [-] redactor responsabil, Academia Republicii Populare Române, Ed. Academiei Republicii Populare Române, [București,] 1954, LXIV + [2] + 699 pg.

- DL *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár* (MNL OL), Budapest, HU, *Collectio Diplomatica Hungarica / Diplomatikai Levéltár, Diplomatikai levéltár*.
- DRH, XV/1 ***Documente privitoare la istoria românilor***, Volumul XV: *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu)*: publicate după copiile Academiei Române de N[icolae]. IORGA, Partea I: 1358–1600, Bucureștii, 1911, LXXVIII + [2] + 776 pg.
- Engel, 1968 ENGEL Pál, *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században* (1. közlemény), În: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei / Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*, IV. (1968), pp. 337–358.
- Engel, 1970 ENGEL Pál, *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században* (2. közlemény), În: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei / Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*, V. (1970), pp. 291–314.
- Engel, 1996 ENGEL Pál, ***A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554 -1579)***, Dél - Alföldi Évszázadok, 8, Szeged, 1996, 187 pg. + 1 hartă (reconstituire: ENGEL Pál, desen: KRATOCHWILL Mátyás, Cartographia Kft, Budapest, 1996, 60 × 60 cm, color, scara 1:2000000), ISSN 0237-4587, ISBN 963 7237 24 0.
- Engel, 1996a Pál ENGEL, ***Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale 895-1526***, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2006, 392 pg. + 7 hărți, ISBN-109 73-7 867-63-7, ISBN-13 978-973-7867-6 3-6.
- Engel, 2003a ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, În: *Idem, Magyar középkori adattár*, Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret, 2003 (*editio princeps* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, Arcanum CD-ROM, 1.03. 2001, 25,9 MB), ISSN 1588-9815, ISBN 963 9374 72 5.
- Engel, 2003b ENGEL Pál, *Középkori magyar genealógia*, În: *Idem, Magyar középkori adattár*, Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret, 2003 (*editio princeps* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, Arcanum CD-ROM, 1.03. 2001, 25,9 MB), ISSN 1588-9815, ISBN 963 9374 72 5.
- Farkas, 1995 FARKAS [Ottó?], *Csoma: Történelmi olvasókönyv*, În: *Új Szó: Szlovákiai Magyar Napilap*, 11.10.1995, XLVIII. évfolyam, 235. szám.
- Floca et alii, 2016 Cristian FLOCA, Alexandru HEGYI, Alexandru HALBAC, Andrei STAVILĂ și Sorin FORȚIU, *Mașloc - "Rondell " - raportul cercetărilor arheologice non-invazive -*, Timișoara, 2016, 54 pg. (ms).
- Forțiu, 2016 Sorin FORȚIU, *Fenlak (Felnac), arcis rudera*, În: ***ArheoVest***, Nr. IV: *In Honorem Adrian BEJAN*, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 26 noiembrie 2016, Vol. 1: Arheologie, Vol. 2: Metode Interdisciplinare și Istorie, Universitatea de Vest din Timișoara, JATEPress Kiadó, Szeged, 2016, Vol. 1: pp. 1–532 + DVD, Vol. 2: pp. 533–982, ISBN 978-963-315-310-9 (Összes/General), ISBN 978-963-315-311-6 (Kötet/Vol. 1), ISBN 978-963-315-312-3 (Kötet/Vol. 2); Vol. 2, pp. 893–948, on-line <http://www.arheovest.com/simpozion/arheovest4/47.pdf>
- Forțiu, 2017 Sorin FORȚIU, *Despre titlul onorific de "banus"*, În: ***ArheoVest***, Nr. V: *In Honorem Doina BENEÁ*, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 25 noiembrie 2017, Vol. 1: Arheologie, Vol. 2: Metode Interdisciplinare și Istorie, Editor: Sorin FORȚIU (cu mulțumiri pentru aju-

- torul punctual acordat lui Andrei STAVILĂ, Cristian OPREAN, Adrian CÎNTAR și Simona REGEP); Coordonator: Dorel MICLE; DVD-ROM: Adrian CÎNTAR; WEB: Sorin FORȚIU și Claudiu TOMA, Asociația “ArheoVest” Timișoara, JATEPress Kiadó, Szeged, 2017, Vol. 1: pp. 1–580 + DVD-ROM, Vol. 2: pp. 581–1282, ISBN 978-963-315-358-1 (Összes/General), 978-963-315-359-8 (I. kötet/volumul 1), 978-963-315-360-4 (II. kötet/volumul 2); Vol. 2, pp. 1153–1208, *on-line* <http://www.arheovest.com/simpozion/arheovest5/59.pdf>
- Forster, 1906 FORSTER Gyula, *Magyarország műemlékei*, Második Kötet, A Műemlékek országos bizottságának kiadványai, Budapest, 1906, XVI + 1414 pg.
- Fügedi, 1998 Erik FÜGEDI, *The Elefanthy: The Hungarian Nobleman and His Kindred*, Edited by Damir KARBIĆ, With a foreword by János M. BAK, Translated by Csaba FARKAS, Central European University Press, Budapest, 1998 (*editio princeps Az Elefánthyak: A középkori magyar nemes és klánja*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992, 258 pg., ISBN 963-14-1 781-6), 174 pg., ISBN 963-9116-20-3.
- G. Tóth, 2014 G. TÓTH Péter, *A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526)*, PhD, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Medieviztika Program, Szeged, 2014, 293 pg. (*ms*).
- Geréb, 1955 GERÉB László, *A hazai osztályharcok irodalma: 1525–1660*, »Művelt-nép« Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1955, 392 pg.
- Haiczl, 1929 HAICZL Kálmán, *A Zelchéniek. (Részlet Hrussó várának történetéből.)*, În: *Turul*, 1929, 1/2, pp. 37–47.
- Harta districtului Timișoara (1720)* *Mappa \ Von dem \ Temesva[r]er. District. \ Worinen Alle Bewohnte Dorffschafften, Sambt denen Prædien, Flüssen, bäch, Morasten, und \ Waldungen Enthalten, nach Vorgenommener Geometrischer accurater Abmessung \ Im Jahr 1720*. Hartă manuscris, fără autor(i), copie color, 82 × 59 cm, scară [1:122000], disponibilă la *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest, HU, Fondul: B IX Ausztria–Magyarország • B IX a politikai, közigazgatási térképek (XVI. századtól 1918-ig), Cota: B IX a 659; *on-line* <http://maps.hungaricana.hu/hu/47936/> (reverificat 25.09.2019).
- Hațegan, 1994 Ioan HAȚEGAN, *Pavel Chinezu*, Ed. Helicon, Timișoara, [1994], 240 pg. + două hărți, ISBN 973-9159-83-4.
- Heltai, 1789 HELTAI Gáspár, *Magyar Krónika*, Nyomtatott Kolosvárt (i.e. Cluj-Napoca -n.m.) M.D.LXXIV (i.e. 1574 -n.m.). Most pedig újonnan Nagy-Györben (i.e. Győr -n.m.), M.DCC.LXXXIX (i.e. 1789 -n.m.), Második Darab, STREIBIG Jó'sef Betűivel, 384 + [2] pg.
- HO *Codex Diplomaticus Patrius • Hazai Okmánytár*, A M[agyar]. T[udomán]yos]. Akadémia Történelmi Bizottsága, I–VIII tomos/kötet, Győrött-Budapest, 1865–1891.
- Holban, 1962 Maria HOLBAN, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361-1378)*, În: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, V (1962), pp. [57/1]–131/75.
- Honismeret, 1990 Mátyás király emléke Komárom megyében. Haraszi Norbert felvételei, În: *Honismeret*, 18. évfolyam (1990), 2–3. sz[ám]., pp. 90–91.
- Iusztin, 2018 Zoltan IUSZTIN, *Politică și administrație în Banatul medieval (sec. XIV-XV)*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-

- Napoca, 2018, 346 pg., ISBN 978-606-86 94-79-5.
- Jakó, 1990 JAKÓ Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556*, I. kötet: 1289–1484, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 17., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 1078 + 18 pg., ISBN 963 05 5305 8 (I. kötet).
- Justh BORSA Iván, *A Justh család levéltára: 1274–1525*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 20., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 322 pg., ISBN 963 05 5833 5.
- Karácsonyi, 1905 KARÁCSONYI János, *Adatok Délmagyarország történetéhez*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő (TRET)*, XXI. (Új) Évfolyam (1905), I. és II. Füzet., pp. [89]–90.
- Koppány, 2014 KOPPÁNY Tibor, *Kastélyok a végvárak mögött: Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítéset a 16–17. századi Dunántúlon*, Balassi Kiadó, Budapest, 2104, 356 pg., ISBN 978-963-506-948-4.
- Kőfalvi, 2006 KŐFALVI Tamás (ed), *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*, Szeged, 2006, 452 pg., ISBN 963 482 714 4.
- Könyöki, Nagy, 1905 KÖNYÖKI József, NAGY Géza, *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra (676 ábrával)*, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1905, XII + 626 pg.
- Kristó, 2003 KRISTÓ Gyula, *Vésztő*, În: *Idem, Fejezetek az Alföld középkori történetéből*, Dél-Alföldi évszázadok, 20, Szeged, 2003, 188 pg., ISSN 0237-4587, ISBN 963 7237 57 7; pp. 71–82; publicat inițial în SZABÓ Ferenc (szerk.), *Vésztő története*, Vésztő Nagyközségi Tanács, Vésztő, 1973, 546 pg.; pp. 91–117.
- Kluch, 1905 KLUCH János, *Kevendi Székely Jakab végrendelete és Stájerországi birtokszerzeményei*, În: *Történelmi Tár*, Új Folyam VI, 1905-diki Évfolyam, II. Füzet., pp. [257]–271.
- Kubinyi, 1981 KUBINYI András, *A mohácsi csata és előzményei*, În: *Századok*, 115. Év[folyam]., 1981., 1. Szám, pp. 66–107.
- Kubinyi, 2000 KUBINYI András, *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és a Alföld szélén*, Dél-Alföldi évszázadok, 14., Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000, 200 pg., ISSN 0237-4587, ISBN 963 7237 37 2.
- Kukuljević, 1863 Ivan KUKULJEVIĆ Sakcinski, *Povjestni spomenici južnih slavenah*, Knjiga I: *Listine Hrvatske. (Acta croatica.)*, Zagreb, 1863, VIII + 340 + [48] pg.
- Ladó, Bíró, 2005 LADÓ János, BÍRÓ Ágnes, *Magyar utónévkönyv*, Vince Kiadó, Budapest, 2005 (ed. a IX-a), 262 pg., ISBN 963 9069 72 8.
- Laszowski, 1900 E[milij]. LASZOWSKI, *Važna izprava od godine 1550*, În: *Vjestnik Kr[a-ljevskog]. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, Godina II (1900), pp. 121–123.
- Lotreanu, 1935 Ioan LOTREANU, *Monografia Banatului*, vol. I. *Situația geografică, Locuitorii – Comunele*, Timișoara, 1935, VIII + 456 pg.
- Luca, 2010 Sabin Adrian LUCA, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc - Repertoriu -*, ediția a doua, revăzută și adăugită, Bibliotheca Bruckenthal XLVI, Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, Ed. Altip S.A. - Alba Iulia, 2010, 344 pg., ISBN 978-973-117-261-3.
- Lukcsics, I–II Paulus LUKCSICS (Pál), *Diplomata Pontificum Saec. XV. / A XV századi pápák oklevelei*, Tomus I: *Martinus Papa V. (1417–1430)*, Tomus II: *Eugenius Papa IV. (1451–1447)*, *Nicolaus Papa V. (1447–1455)*, Monu-

- menta Hungariae Italica / Olaszországi Magyar Oklevéltár, Edidit Collegium Historicorum Hungaricorum Romanum / Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet, I-II, Budapest, 1931, 320 pg., 1938, 400 pg.
- Magina A., 2009 Adrian MAGINA, *Hotarele și domeniul orașului Timișoara în anul 1539*, În: *Banatica*, 19 (2009), pp. 61–75.
- Magina A., 2010 Adrian MAGINA, *Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević*, În: *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, XVIII (2010), pp. 135–142.
- Magina, Pesty, 2014 ***Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara / Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez***, vol. II: ***1430–1470***, Culese de / Anyagát gyűjtötte PESTY Frigyes, Editie, note și comentarii / Magyarázó jegyzetekkel kiadta Livia MAGINA, Adrian MAGINA, Ed. MEGA, Cluj-Napoca, 2014, 478 pg., ISBN 978-606-5 43-464-6.
- Maksay, 1990 MAKSAJ Ferenc, ***Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén***, I. kötet, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok, 16., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, X + 574 pg., ISBN 963 05 52 85 X (Ö); 963 05 5744 4 (1. kötet).
- Mappa Geographico Limitanea ... Johann Christoph MÜLLER [& Luigi Ferdinando MARSIGLI], *Mappa Geographico Limitanea \ in qua \ Imperiorum Cæsarei et Ottomanici Confinia \ in almæ pacis Carlovitzensis Congressu Decreta \ et a Duobus Utriusque Imperi Commissaris Intituta Solenni Expeditione \ Partium naturaliter Per Montes Flumina et Fluviolos Partium artificialiter erectis suo loco terræ lapidumve cumulis \ Stabilita atque statuta \ exceptis iisque Transylvaniam Valachia et Moldavia distinguunt \ Iam antea notis et in antiquo suo Statu Permanentibus \ Generali delineatione exhibentur \ in subsequentium sectionum mappis topographicis \ quibus heic lineolæ transversales iisque interpositi numeri \ Correspondent multo specialissime repesentanda*; hărți manuscris color, 41 folio, două 104 × 49 cm, restul 49 × 62 cm (doar Sectio XIX este mai mică; doua folio cu *Signa limitanea ad vivum delineata ... pentru Mappa prior. și Mappa altera.*), [1:500000^a (*Mappa prior.*, *Mappa altera.*); 1:37500 (*Scala unius Hora*)], Norinbergæ. (Nürnberg); disponibile la *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest, HU, Fondul B IX Ausztria–Magyarország • B IX c szaktudományos térképek (XVIII. századtól 1918-ig), Cota B IX c 634.
^a scara este oferită în *horæ pro equitante* (ore de călărie).
- Márki, 1892 MÁRKI Sándor, *Aradvármegye és Arad Szabad Királyi Város Története*, Első Rész: *A legrégibb időktől a török hódításig*, În: ***Aradvármegye és Arad Szabad Királyi Város Monographiája***, Aradvármegye, Arad Szabad Királyi Város és az Aradi Kölcsey-Egyesület Monographia-Bizottságának megbízásából szerkeszti JANCsó Benedek, II. Kötet (Első Rész), Kiadja a Monographia-Bizottság, Arad, 1892, Nyomatott RÉTHY L[ipót]. és Fiánál, XIV + 564 pg. + o hartă (Aradvármegye a közép-korban, Tervezte Dr. MÁRKI Sándor, Rajzolta HOMOLKA József, 1:225000, HÖLZEL [Eduard] és Társa, Magyar Földrajzi Intézetében, Budapest, [1892]).
- Micle et alii, 2007 Dorel MICLE, Liviu MĂRUIA, Leonard DOROGOSTAISKY, Adrian CÎNTAR, *Noi descoperiri arheologice de teren în zona de nord vest a Banatului, acoperită de Câmpia Vingăi și Dealurile Lipovei (I)*, În: *Studii de Istorie a Banatului* (SIB), XXX–XXXI, 2006–2007 (2007), pp.

- 7–32.
- Micle *et alii*, 2010 Dorel MICLE, Leonard DOROGOSTAISKY, Liviu MĂRUIA, Marcel TÖRÖK-OANCE, Adrian CÎNTAR, Lavinia BOLCU, *Using satellite images to identify a possible medieval road in the Vinga High Plains (Banat, România)*, la *International Aerial Archaeology Conference AARG 2010, Bucharest, Romania, 15–18 September 2010* (<http://aarg2010.cimec.ro/program.html> și <http://aarg2010.cimec.ro/AARG2010/pdf/POSTERS-Abstracts.pdf> -reverificat 29.09.2019).
- Miletz, 1875 MILETZ [János], *A dragsinai földvár*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRE), I. Évfolyam. (1875), IV. Kötet. (október hó), pp. 190–191.
- Miletz, 1876 MILETZ János, *Temes- és Arad-vármegyék történelmi és régészeti emlékei*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRÉT), A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye, Temesvár, II Évfolyam, III. füzet, 1876., július hó., I. Közlés: pp. 128–136; II. Közlés: IV. füzet, 1876., október hó., pp. [165]–180. *Lucrarea a fost citită în ședințele lunare ale Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de sud din 16.11.1875, 26.01. și 29.03.1876.*
- Milleker, 1891 MILLEKER Bódog, *Dél-Magyarország őskori régiségleletei*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRET), VII. (Új) Évfolyam (1891), IV. Füzet, pp. [1]–71.
- Milleker, 1894 MILLEKER Bódog, *Délmagyarország az őskorban*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRET), IX. (Új) Évfolyam (1893), II. füzet., pp. [63]–104.; *Ibidem*, X. (Új) Évfolyam (1894), I. füzet., pp. [1]–46.
- Milleker, 1900 MILLEKER Bódog, *Temesvár vidékének régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRET), XVI. (Új) Évfolyam., 1900, I–IV. Füzet., pp. 1–20.
- Milleker, 1906 MILLEKER Bódog, *A Nérának régi magyar neve*, În: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (TRET), XXII. (Új) Évfolyam (1906), I. és II. füzet., pp. 82–83.
- Milleker, 1915 MILLEKER Bódog, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat, Csanádegyházmegyei könyvnyomda, 1915, 272 pg.
- Miloia, 1929 Ioachim MILOIA, *Din activitatea muzeului bănațean*, În: *Analele Banatului*, Anul II. - Iulie–Decembrie 1929, Fascicol 3, pp. 58–75.
- Miskolc, I DRASKÓCZY István, GYULAI Éva, KUBINYI András, RINGER Árpád, TÓTH Péter, *Miskolc története*, vol. I: *A kezdetektől 1526-ig*, Miskolc, 1996, 496 pg., ISBN 963-7241-65-5-Ö, 963-7241-66-3.
- Moll, 1959 Bernard Paul MOLL, *Mapová sbírka B.P. Molla v Universitní knihovně v Brně*, Die Moll'sche Sammlung in der Brünner Universitätsbibliothek, (catalog) Karel KUCHAR, Anna DVOŘÁČKOVÁ (eds), Edice Publikace vědeckých knihoven, Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1959, 564 pg.
- Muffat, 1857 Karl August MUFFAT, *Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzog Wilhelm und Ludwig von Bayern zu König Johan von Ungern, Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte*, Vierter Band, München, bei Georg FRANZ, 1857, XVI + 528 pg.
- MV, 1887 *Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria / Pápai tized-szedők számadásai. 1281–1375.*, În: *Monumenta Vaticana., Historiam Regni Hungariae illustrantia / Vatikáni Magyar Okirattár*, Series prima., To-

- mus primus./Első sorozat., Első kötet., cap. III, Budapestini/Budapest, 1887., [4] + LXXVII + [2] + 520 + [5] pg.; pp. 145–161: [*Dioecesis Chanadiensis*]: *Regestrum trium annorum ecclesie Chanadiensis*.
- MV, 1889 **Bullæ Bonicacii IX. P. M., Pars Altera. 1396–1404. / IX. Bonifác pápa bullái., Második rész. 1396–1404.,** Monumenta Vaticana., Historiam Regni Hungariæ illustrantia / Vatikáni Magyar Okirattár, Series prima., Tomus quartus./Első sorozat. Negyedik kötet., Budapestini/Budapest, 1889, 654 pg.
- Nagy, 1859 NAGY Iván, **Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal,** Ötödik Kötet, Kiadja RÁTH Mór, Pest, 1859, 568 + X pg.
- Nagy, 1891 NAGY Géza, *Árpádkori személyneveink.* (Második és befejező közlemény.), Ín: *Turul*, 1891-3, pp. 112–130.
- Nagy, Véghely, Nagy, 1890 NAGY Imre, VÉGHELY Dezső, NAGY Gyula, **Zala vármegye története,** Oklevéltár, Második Kötet: 1364–1498, Kiadja Zala vármegye közönsége, Budapest, 1890, VIII + 464 + [1] pg.
- Neumann, Pállfy, 2009 NEUMANN Tibor, PÁLLFY Géza, *Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15-16. századi Magyarországon,* Ín: *Levéltári Közlemények*, 80, 2009, pp. [209]–254.
- Ormós, Patzner, 1887 ORMÓS Zsigmond, PATZNER István, *A delmagyarországi történelmi és régészeti muzeumtársulat rendes, havi, választmányi ülése, 1887. december 28-án.,* Ín: *Történelmi és Régészeti Értesítő (TRET)*, III. (Új) Évfolyam. (1887), IV. Füzet, pp. 223–228.
- Ortvay, 1896 **Temes vármegye és Temesvár város története. A legregibb időktől a jelenkorig,** Kiadja a M[agyar]. Tud[ományos]. Akadémia anyagi támogatásával Temes vármegye és Temesvárváros Közönsége, Első kötet – Első könyv: *Őskor. A vidék földtani alakulásától a kelta-vaskor végeig,* Megyei leletek és hazai általános ősművelődési állapotok alapján írta ORTVAY Tivadar, Pozsony, 1896, EDER István Könyvnyomdája, XVI + 368 pg.
- Ortvay, Pesty, 1896 **Temes vármegye és Temesvár város története. A legregibb időktől a jelenkorig,** PESTY Frigyes irodalmi hagyatékának felhasználásával írta ORTVAY Tivadar, Kiadja a M[agyar]. Tud[ományos]. Akadémia anyagi támogatásával Temes vármegye és Temesvár város Közönsége, Negyedik Kötet: *Oklevelek,* Első kötet: *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár történetéhez: 1183–1430.,* Másolta és gyűjtötte PESTY Frigyes, Sajtó alá rendezte ORTVAY Tivadar, Pozsony, 1896, EDER István Könyvnyomdája, XXXIV + [2] + 640 pg.
- Ortvay, Szentkláray, 1872 ORTHMAYR Tivadar, SZENTKLÁRAY Jenő, *Plebániák tára. XXII. Bóka,* Ín: *Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdانا és jelenéhez,* Második Évfolyam (1872), Márciusi Füzet, pp. 99–108.
- Oța, 2000 SILVIU OȚA, *Hotărnicirea domeniului Zagaryan din comitatul Caraș (1367),* Ín: *Muzeul național*, XII (2000), pp. [5]–25.
- Pallas, IV **A Pallas nagy lexikona:** Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben, IV. Kötet: *Burgos–Damjanich,* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1893, 884 pg.
- Pálffy, 2011 PÁLLFY Géza, *Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára,* Ín: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére / Auf den Spuren der Burgen: Jubiläumsband*

- zum 60. Geburtstag des ungarischen Archaeologen Istvan Fried, Szerk. TEREI György – KOVÁCS Gyöngyi – DOMOKOS György – MIKLÓS Zsuzsa – MORDOVIN Maxim, Castrum Bene Egyesület, Civertan Grafikai Stúdió, Budapest, 2011, 330 pg., ISBN 9789630824859, 963082485X; pp. 177–194.
- Pálosfalvi, 2009a PÁLOSFALVI Tamás, *Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök 1504–1513*, In: NEUMANN Tibor, RÁCZ György (eds), *Honoris causa: Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 40., *Analecta mediaevalia*, III., MTA - Történettudományi intézete - Pázmány Péter katolikus egyetem Bölcsészettudományi kara, Budapest–Piliscsaba, 2009, 564 pg., ISBN 9789639627253; pp. 251–300.
- Pálosfalvi, 2009b PÁLOSFALVI Tamás, *Hatalmi harcok a Horvát-Szlavón bánságban: 1495–1507*, In: *História*, 31. Évfolyam (2009), 2. Szám, pp. 11–13.
- Pálosfalvi, 2013 PÁLOSFALVI Tamás, *A Hunyadiak kora: 1437–1490*, Kossuth Kiadó, 2013, 160 pg., ISBN 9630969629, 9789630969628.
- Pálosfalvi, 2018 Tamás PÁLOSFALVI, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, BRILL, Leiden | Boston, 2018, XIV + 504 pg., ISSN 1380-6076, ISBN 978-90-04-36584-1, 978-90-04-37565-9.
- Petri, 1903 PETRI Mór, *Szilágy vármegye monográfiája*, V. Kötet., Kiadja Szilágy Vármegye Közönsége, 1903, 852 pg.
- Podmaniczky, I LUKINICH Imre, *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*, I. Kötet: 1351–1510, Budapest, 1937, LXII + [2] + 736 pg.
- Pontelly, 1884 [PONTELLY István], *A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat rendes havi választmányi ülése, szeptember 27-én*. [1884], In: *Történelmi és Régészeti Értesítő (TRET)*, X. Évfolyam. (1884), IV. Füzet., pp. [188]–194.
- Pontelly, 1885 PONTELLY István, *A délmagyarországi régészeti és történelmi muzeum-társulat első évi közgyűlése, 1885. június 2-án*, In: *Történelmi és Régészeti Értesítő (TRET)*, I. (Új) Évfolyam. (1885), III. Füzet., pp. 151–171.
- Pontelly, 1886 PONTELLY István, *A délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum társulat véglegesen szervezkedő közülése 1885. évi december 30-án*, In: *Történelmi és Régészeti Értesítő (TRET)*, II. (Új) Évfolyam. (1886), I. Füzet., pp. [33]–45.
- Pócsa, 1995 PÓCSA Péter, *Csoma község történelme: történelmi olvasókönyv*, Községi Hivatal, Csoma, 1995, 178 pg., ISBN 80-967415-5-1.
- Rădulescu, 2001 Alexandru RĂDULESCU, *Cercetări de arheologie medievală din Banatul de Câmpie; scurt istoric*, In: *Studii de Istorie a Banatului (SIB)*, 23-24-25 (1999-2001), pp. 45–86.
- Reiszig, 1912 REISZIG Ede (kiegészítette: VENDE Aladár szerkesztő), *Temes vármegye községei*, In: BOROVSKY Samu (et alii), *Temes Vármegye*, Magyarország vármegyéi és városai ... Encyklopédiája, Országos Monografia Társaság, Budapest, s.a. [1912(?)], 464 pg. + 1 térkép/harta; pp. [21]–128.
- Rómer, 1866 RÓMER Flóris jegyzőkönyvei: 22. Jegyzőkönyv / Notes (ms), 106 pg., on-line http://romer2015.hu/?page_id=40 (1.03.2019).
- Roos, 2018 Martin ROOS, *Providentia Augustorum: Unter der Obhut der Kaiser: Dokumente zu den Anfängen des Temescher Banats: 1716–1739*, Im Selbstverlag des Verfassers sowie im Verlag Edition Musik Südost, Te-

- meswar, 2018, 534 pg. + o hartă (4 folio), ISBN 978-3-9390-4127-6.
- Rusu, 2005 Adrian Andrei RUSU, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2005, 654 pg. + CD, ISBN 973-7867-27-0.
- Rusu, 2011 Adrian Andrei RUSU, *Castelarea Transilvaniei în secolul al XV-lea - performanțele de cercetare actuale*, Comunicare prezentată la a 15-a ediție a Conferinței Internaționale Științifice de Teoria și Practica Reabilitării Patrimoniului Construit, Tușnad – 2011, „Fortificațiile din nou în folosință”, Alba Iulia, 18 mai 2011, on-line https://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/Castelarea_Rusu/Castelarea.htm (15.06.2019).
- Rusu, *Glosar* Adrian Andrei RUSU, *Glosar castelologic*, on-line la <http://www.cetati.medievistica.ro/pagini/glosar/glosar.html> (16.07.2019).
- Săcară, 1975 Nicolae SĂCARĂ, „Castrum Myhald“, În: *Tibiscus*, Muzeul Banatului Timișoara, 4 (1975), pp. [167]–183.
- Schrauf, 1893 SCHRAUF Károly, *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis / A krakkói Magyar Tanulók-háza lakóinak jegyzéke: (1493–1558)*, Magyarországi tanulók külföldön, III, A M[agyar]. Tud[ományos]. Akadémiai Kiadványa, Budapest, 1893, XXII + 144 pg.
- Seidl, 1846 Johann Gabriel SEIDL, *Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie*, I.: 1840 – 1845.: (Aus Dr. Ad[olf]. Schmidl's „österreichische. Blätter für Literatur und Kunst, [Geografie, Geschichte, Statistik und Naturkunde]“ besonders abgedruckt.), Wien, 1846, Gedruckt bei Ant[on]. Strauss's sel. Witwe & [Leopold] Sommer, 40 pg.
- Simonyi, 1859 SIMONYI Ernő, *Magyar történelmi okmánytár, Londoni könyv- és levél-tárakból: 1521–1717*, Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Első Osztály: Okmánytárak / Diplomataria, Ötödik Kötet / V., Pest, Emich Gusztáv, 1859, VIII + 318 pg; pp. 77–81 (82–86 traducea în limba maghiară), doc 7 / CLIII.
- Smolka, 1883 SMOLKA Szamszló, „Fekete“ (Czarny) Iván, În: *Századok*, 1883. Évi Folyam (XVII. Évfolyam), pp. [1]–31.
- Stojkovski, Ivanić, Spăriosu, 2018 Boris STOJKOVSKI, Ivana IVANIĆ, Laura SPĂRIOSU, *Serbian-Romanian Relations in the Middle Ages until the Ottoman Conquest: Connections, Influences, Cohabitation*, În: *Transylvanian review*, Vol. XXVII, Supplement no. 2 (2018), pp. [217]–229.
- Suciu, I–II Coriolan SUCIU, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Întocmit de ..., Vol. 1: A–N; Vol. 2: [Partea întâi:] O–Z & Partea a II-a: Localități dispărute, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, [1967–'68], 434 + 444 pg.
- Szakály, 1978 F[erenc]. SZAKÁLY, *Remarques sur l'armée de Jovan Tcherni*, În: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 24 (1978), No. 1/2, pp. 41–82.
- Szakály, 1979 SZAKÁLY Ferenc, *Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról)*, În: *Történelmi szemle*, 22. évf. (1979), 2. sz., pp. [227]–261.
- Szántó, 1977 SZÁNTÓ Imre (ed), *Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen: 1526–1541*, În: *Acta Universitatis Szegediensis - de Attila József Nominatae*, Acta Historica, Tomus LXI. (1977), Szeged, 164 pg.; pp. 22–30.
- Szentkláray, 1879 SZENTKLÁRAY Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből: 1779-től napjainkig: tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli*

- előzményekre*, Temesvár, Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, 1879 (editio secunda, Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2012, ISBN 599240 0000436), XV + 520 pg. + 3 Kt.-Beil.
- Szentkláray, 1885 SZENTKLÁRAY Jenő, *Levelek Csernoevics Nenád (Iván Czár) a »feketete ember« történetéhez (A bécsi cs[ászári]. es k[irályi]. titk[os]. államlevéltár »Hungarica«-gyűjteményéből.)*, In: *Történelmi Tár*, [3. sorozat, 8. kötet] 1885-diki Évfolyam., pp. [504]–518 (Első Közlemény.), [724]–733 (Második Közlemény.).
- Szentkláray, 1898 SZENTKLÁRAY Jenő, *A Csanád egyházmegyei plébániák története*, Első Rész, Első Kötet, Temesvár, Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, 1898, XXIV + 740 + [2] pg.
- Szerémi, 1857 SZERÉMI György, *Emlékirata Magyarország romlásáról: 1484–1543*, Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek., 2. / Második Osztály, Scriptorum, I. / Írók., A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Első Kötet, WENZEL Gusztáv (ed), Pest, 1857, XXXIV + [4] + 410 pg.
- Sztáray, II NAGY Gyula, *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*, Második Kötet: **1397–1457**, Budapest, 1889, VIII + 570 + [2] pg.
- Şandric, 2016 Bogdan ŞANDRIC, *Repertoriul arheologic al României. Istorie, evoluție, rezultate*, In: *Patrimonium Banaticum*, VI, 2016, pp. 281–306.
- TJ, 1857 Gróf TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, XII kötet, Pest, Emich Gusztáv, MDCCCLVII (i.e. 1857 -n.m.), 502 pg.
- Thallóczy, Áldásy, 1907 THALLÓCZY Lajos, ÁLDÁSY Antal, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, Első Osztály: Okmánytárak, XXXIII. Kötet, Magyarország melléktartományainak oklevéltára / Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Második Kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907. CXXIV + 480 pg. + o hartá.
- Tóth, 2007 TÓTH Krisztina, *Bajna*, Száz magyar falu könyvesháza Kht., NKÖEOK Szerkesztőség, 2007, ISBN 963 9287 44 X, ISSN 1586-0469, on-line.
- Țeicu, 2009 Dumitru ȚEICU, *Cetăți medievale din Banat / Medieval fortifications in Banat*, Seria Repertorii, Muzeul Banatului Montan, Ed. Cosmopolitan-Art, Timișoara, 2009, 158 pg., ISBN 978-973-8903-64-7.
- Tóth, 2018 TÓTH Krisztina, *Esztergom megyei diákok egyetemjárása a késő középkorban*, In: DRASKÓCZY István, VARGA Júlia, ZSIDI Vilmos (eds), *Universitas - Historia: tanulmányok a 70 éves SZÖGI László tiszteletére*, Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai, 15., Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 2018, 686 pg., ISBN 978-615-5622-01-4; pp. 143–151.
- Tringli, 1992 TRINGLI István, *Hunyadi Mátyás és a Perényiek*, In: *Levéltári Közlemények*, Hatvanharmadik Évfolyam (1992), 1–2. Szám, pp. 175–192.
- UB, VI *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Sechster Band: 1458–1473. Nummer 3099 – 3979., Mit 8 Tafeln, Herausgegeben von Gustav GÜNDISCH: unter mitarbeit von Herta GÜNDISCH, Gernot NUSSBÄCHER und Konrad G. GÜNDISCH, Verlag der Akademie der sozialistischen Republik Rumänien, Bukarest, 1981, LVI + 628 pg. + Tafel VIII.
- Vámbéry, 1914 VÁMBÉRY Ármin, *A magyarság bölcsjénél – A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*, Budapest, Az Athenaeum Irod[almi]. és Nyomdai R.-T. Kiadása, 1914, 224 pg.

- Végh, 2008 VÉGH András, *Buda város középkori helyrajza*, II., Monumenta Historica Budapestinensia, XVI., Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008, 366 pg., HU-ISSN 0077-1430, HU-ISBN 978-963-9340-72-5.
- Vistai, I–III *Tekintő - Erdélyi helynévkönyv*, Adattári tallózásból összehozta VISTAI András János, Első kötet (*A–H*), pp. 1–428; Második kötet (*I–P*), pp. 429–818; Harmadik kötet (*Q–Zs*), pp. 809–1211; + 12 pg. (Abrevieri) (fără editură, loc și dată, *post* 1998; disponibil *on-line*).
- VT, III Ștefan PASCU(?), *Voievodatul Transilvaniei*, Vol. III, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1986, 676 pg.
- Wathay, 1976 **Notă:** autorul a fost acuzat că a folosit "negri" în alcătuirea acestei opere. *Wathay Ferenc énekes könyve* (Hasonmás kiadás), vol. I–II, Ed. Magyar Helikon, Budapest, 1976.
- ZMK *Zala megye kézikönyve / Handbook of Zala County*, Magyarország Megyei Kézikönyvei, 19, I–II. kötet, [főszerkesztő ... HÓBOR József; a megyei és településtanulmányok szerzői ... BÉLI József *et alii*], CEBA Kiadó, [Szekszárd], 1998, 487 + 553 pg., ISBN 963-9089-19-2, 963-9089-35-4.
- Zichy, X Ernest de KAMMERER (Ernö), *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő ... / A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára ...*, Editio Societatis Histor[ica]. Hung[arica] / A Magyar Történelmi Társulat, Tomus Decimus / Tizedik Kötet, Budapest, 1907, XXXIV + 514 pg.
- Zichy, XII LUKCSICS Pál, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo ... / A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára ...*, Tomus duodecimus. (Supplementum ad Vol. I–XI.), Budapest, 1931, XXVIII + 462 pg.
- ZsO, I MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár*, I. (1387–1399), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 1., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951, [16] + 796 pg.
- ZsO, II/2 MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár*, II. (1400–1410), Második rész (1407–1410), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 4., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958, VIII + 632 pg.
- ZsO, V MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, *Zsigmondkori oklevéltár*, V. (1415–1416), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 27., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997, 852 pg., ISBN 963 05 7472 1.
- ZsO, X C. TÓTH Norbert, *Zsigmondkori oklevéltár*, X. (1423), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II., Forráskiadványok, 43., Budapest, 2007, 718 pg., Ö ISBN 978-963-05-7026-2 ISBN 978-963-631-194-0.